

İSLAM ETİQADININ ƏSASLARI

BİRİNCİ CİLD

**MÜƏLLİF: DOKTOR MİSBAH
YƏZDİ**

Kitabın adı:..İslam etiقادının əsasları
Müəllif:.....Doktor Misbah Yəzdi
Tərcümə edən:.....M.Süleymanov
Tiraj:.....3000
Çap tarixi:.....2003 Qış
Çap növbəsi: Birinci

ÖN SÖZ

Əsaslı əqidə və düşüncələr agahlıq üzündən olub-olmamasından asılı olmayaraq hər bir dəyər sisteminin əsasını, mütəşəkkil ideologiyanın bünövrəsini təşkil edir və insanların rəftar, davranış və əməllərinin formalaşmasına təsir qoyur. Buna görə də islami rəftar və dəyər sisteminin bərqərar edilib möhkəmlənməsi üçün bərəkətli və güclü islam ağacının köklərini təşkil edən əqidə üsulları insanların qəlbində möhkəm yer tutmalıdır ki, onun ürək oxşayan və şirin meyvələri həmişə yaransın və insanın hər iki dünyadakı səadət və xoşbəxtliyini təmin etsin.

Buna görə də islam alimləri bu dinin yarandığı ilk əsrlərdən etibarən əqidə üsullarını müxtəlif şəkillərdə və üslublarla bəyan etmiş, kəlam alimləri (teoloqlar) müxtəlif səviyyələrə uyğun kitablar yazmışlar. Müasir dövrdə də hər gün zahir olan yeni-yeni şübhələri nəzərə almaqla müxtəlif əqidə kitabları yazılmış və hamının istifadəsinə verilmişdir. Bu kitablar bir-biri ilə tamamiilə fərqli olan iki səviyyədə yazılmışdır. Onların bəziləri sadə bəyanlarla və ümumi səviyyədə olur, çoxlu izahlar verilir, digəri isə çox mürəkkəb bəyanlar, ağır ifadələr və elmi istilahlarla yanaşı olan mütəxəssislər səviyyəsində yazılır.

Buna görə də orta səviyyədə tədris olunması kitabların yerində boşluq hiss olunur. Çoxdan bəri dini mədrəsələrdə belə bir dərslik yazılmasına çox ehtiyac duyulur.

Buna görə də islami təbliğat təşkilatının möhtərəm məsullarının təklifi və “Dər rahe həqq” müəssisəsinin fəzilətli alimlərindən bir qrupunun köməyi ilə əlinizdəki kitab yazıldı ki, onun aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Səy olunmuşdur ki, kitabın mətləbləri məntiqi tərtib əsasında tənzim olunsun və mümkün qədər məsələlərin bəyan olunması gələcəyə həvalə edilməsin.

2. Mümkün qədər sadə və aydın ifadələrdən istifadə edilməyə səy olunmuş, mürəkkəb istilahlardan və çətin ifadələr işlədilməkdən çəkinilmişdir.

3. Mətləbin isbat edilməsi üçün nisbətən möhkəm və aydın dəlillərdən istifadə etməyə səy olunmuş və çoxlu dəlil gətirməkdən, bəzi hallarda isə zəif dəlil gətirməkdən çəkinilmişdir.

4. Tələbələrin ruhən yorulmasına səbəb olan əlavə izahatlardan çəkinmişik və mətləbi çox xülasə və qısa şəkildə bəyan etmişik.

5. Bu kitabın orta səviyyəli tələbələr üçün tədris olunması nəzərdə tutulduğundan, fəlsəfə, təfsir, yaxud fiqh ilə müəyyən qədər aqahlığı tələb edən çox mürəkkəb və dərin istidlələrin gətirilməsindən çəkinmişik, zəruri hallarda, lazımi müqəddimələri

bəyan etməklə kifayətlənmişik, məsələnin başqa yönlərinin araşdırılıb təkmil edilməsini başqa kitablara həvalə etmişik ki, tələbələrdə təhqiq və təhsilin davam etdirilməsinə olan maraq sönməsin.

6. Kitab ayrı-ayrı dərslərə bölünmüş və təqribən bir dərs saatına lazım olan mətləblər bir dərsdə yerləşdirilmişdir.

7. Bəzi dərslərin mühüm məsələləri və incə nöqtələri gələcək dərslərdə təkid, bəzən də yığcam şəkildə təkrar olunur ki, tələbələrin zehmində daha yaxşı yer açsın.

8. Hər dərsin sonunda dərslərin daha yaxşı öyrənilməsinə kömək edəcək suallar tərtib olunmuşdur.

9. Şübhəsiz, bu kitabda zəif nöqtələr ola bilər. Ümidvarıq ki, möhtərəm ustadların təklif və tənqidlərindən istifadə edərək onların bəziləri sonrakı çaplarda islah olunacaq.

Ümidvarıq ki, bu kiçik xidmət həzrəti Vəliyyə Əsr (ərvahuna fidah və əccələllahu fərəcəhuş-şərif)-in müqqədəs hüzurunda qəbul olunsun və bizim elmiyyə hövzələri və yüksək məqamlı şəhidlər qarşısındakı vəzifələrimizin bir qisminin yerinə yetirilməsi istiqamətində qəbul olunsun.

Qum, Məhəmməd Təqi Misbah Yəzdi.

Şəhrivər, 1365-ci Şəmsi.

BİRİNCİ BÖLMƏ

İLƏHİYYAT

BİRİNCİ DƏRS

DİN NƏDİR?

Dinin məhfumu;

Üsuliddin və Furuiddin;

Dünyagörüş və ideoloji;

İlahi və maddi dünyagörüş;

Asimani dinlər və onların prinsipləri.

DİNİN MƏFHUMU

Bu kitabın əsas məqsədi dini istilahda “üsuliddin” adlandırılan islami əqidə prinsiplərini bəyan etməkdən ibarətdir. Buna görə də hər şeydən əvvəl “din” kəlməsi və onunla əlaqədar olan sair kəlmələri barəsində bir qədər izah verməyi lazım görürük. Çünki məntiq elmində deyildiyi kimi təssəvür yönünə malik olan müqəddimələr (təriflər) hər bir şeydən öncə bəyan olunmalıdır.

Din – itaət, cəza, mükafat və sair kimi mənalar daşıyan ərəb mənşəli kəlmədir, istilahda isə insan və dünyanın yaradanına etiqad bəsləməyə və bu əqidələrə mütənasib olan əməli göstərişlərə deyilir. Deməli, ümumiyyətlə Yaradana inanmayanlar, aləmdə mövcud olan hadisə və varlıqların təsadüfi olaraq yarandığını iddia edənlər, yaxud bunu maddi və təbii proseslərin nəticəsi hesab edənlər dinsiz adlandırılır. Amma kainatın bir yaradanı olduğuna inananlar, hətta əgər onların dini mərasimləri və əqidələri inhiraf və xurafatla yanaşı olsa belə dindar hesab olunurlar. Buna əsasən insanların arasında mövcud olan dinlər haqq və batil olaraq iki yerə bölünür. Haqq din – real gerçəkliklə müvafiq və düzgün əqidəyə malik olan bir dindir, o səhihlik və etibarlılıq üçün kifayət qədər zəmanət verən

müəyyən davranış, rəftar və əməlləri tövsiyə və təkid edir.

ÜSULİDDİN VƏ FÜRUIDDİN

Dinin istilahi məhfumu barəsində verilən izahdan aydın olur ki, hər bir din ən azı iki hissədən təşkil olunur:

1. Onun əsasını və kökünü təşkil edən əqidə, yaxud əqidələr;

2. Bu əqidəvi əsaslara mütənasib olan əməli göstərişlər.

Deməli, hər bir dində əqidə bölməsinin üsul, onun əməli hökmlərinin isə furu adlandırılması tamamilə düzgündür. İslam alimləri də bu iki istilahi məhz islami əqidə və əhkam barəsində işlətmişlər.

DÜNYAGÖRÜŞ VƏ İDEOLOGİYA

Dünyagörüş və ideologiya kəlmələri bir-biri ilə oxşar olan mənalarda işlənir. Dünyagörüşün mənalarından biri də “insan və aləm, ümumiyyətlə varlıq aləmi barəsində bir-biri ilə uyğun olan külli görüşlər və etiqadlar silsiləsi”-dən ibarətdir. İdeologiyanın mənaları barəsində isə demək olar ki, o, “insanın rəftarları ilə mütənasib olan külli rəylər silsiləsidir.”

Bu iki mənaya uyğun olaraq hər dinin üsuli və əqidəvi sistemini həmin dinin dünyagörüşü, onun

əmali hökmlərinin küllü sistemini isə onun ideologiyası hesab etmək və onları dinin üsul və fərusuna tətbiq etmək olar. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dünyagörüş istilahu cüzi etiqadlara şamil olmadığı kimi, ideologiya istilahu da cüzi hökmlərə şamil olmur.

Bunu da qeyd edək ki, bəzən ideologiya kəlməsi daha ümumi mənada işlənərək dünyagörüşə də aid edilir.¹

İLAHİ VƏ MADDİ (DİNSİZ) DÜNYAGÖRÜŞ

İnsanların arasında qədim zamanlardan müxtəlif növ dünyagörüşlər mövcud olmuşdur, hal-hazırda da mövcuddur. Lakin onların hamısını təbiətin fəvqündə olan varlıqların qəbul edilib, yaxud inkar edilməsi ilə əlaqədar iki ümumi qismə ayırmaq olar: İlahi dünyagörüş və maddi dünyagörüş.

Maddi (materialist) dünyagörüş ardıcılıarı qədimdə təbiilər, dəhrilər, bəzən də zındıqlar və mülhidlər adlandırılırdı, bizim dövrümüzdə isə maddilər və ya materialistlər adlandırılır.

Materializmin müxtəlif qismləri vardır, onların ən məşhuru bizim əsrimizdə marksizmin fəlsəfə bölməsini təşkil edən dialektik materializmdir.

---

¹ Dünyagörüş və ideologiya barəsində daha artıq məlumat əldə etmək üçün birinci dərşin "tətbiqi ideologiya" bölməsinə baxa bilərsiniz.

Buradan aydın olur ki, “dünyagörüş” kəlməsi dini əqidələrdən daha geniş və ümumi bir məna kəsb edir, çünki o, həm ilahi, həm də maddi əqidələrə aid olur, “ideologiya” kəlməsi də təkcə dini hökmlər məcmuəsinə məxsus deyildir.

DİN, ASİMANİ DİNLƏR VƏ ONLARIN PRİNSİPLƏRİ (ÜSULLARI)

Din tarixçiləri və cəmiyyətşünaslar (sosioloqlar) arasında müxtəlif dinlərin necə yaranması barəsində müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Amma islami mənbələrdən əldə olunanlara əsasən deməliyik ki, dinin yaranması insanın yaranması ilə eyni vaxtda təsadüf edir. İlk insan (Həzrət Adəm) Allahın peyğəmbəri, tovhid carçısı olmuş və yeganə Allaha pərəstiş etmişdir. Şirklə qarışmış dinlərin hamısı da şəxsi, yaxud ictimai qərəz və səliqələrin ona daxil edilməsi və təhriflər nəticəsində yaranmışdır.¹

---

¹ Zalımların və padşahların razılığını cəlb etmək üçün bəzi asimani dinlərə artırılan təhriflərdən biri də budur ki, dinin çərçivəsini insanın Allahla olan rəbitəsində və din hökmlərini xüsusi məzhəbi mərasimlərin yerinə yetirilməsində xülasələndirirdilər, xüsusilə siyasət və cəmiyyətin idarə işlərini dinin vəzifəsindən kənarında təqdim edirdilər, halbuki hər bir asimani din bəşər övladının dünyə və axirətdəki səadətə çatması üçün ehtiyac duyulan bütün mətləbləri öhdəsinə alır və adi insanların əqli onları tanımaq üçün kifayət deyildir. (Bu mətləb öz yerində bəyan olunacaqdır). Mütəal Allah tərəfindən

Həqiqi və asimani dinlərdən ibarət olan tövhid dinində üç müştərək və külli prinsip vardır:

1-Yeganə Allahın varlığına etiqaad bəsləmək;

2-Hər bir insan fərdi üçün axirət aləmində əbədi həyatın varlığına, bu dünyada yerinə yetirilən əməllərə o dünyada cəza və ya mükafat veriləcəyinə inanmaq;

3-Bəşəriyyətin son kamala, yəni dünya və axirət səadətinə hidayət etmək üçün Allah tərəfindən peyğəmbərlər göndərilməsinə inanmaq.

Bu üç prinsip həqiqətdə hər agah insan üçün aşağıda yaranan sualların cavabıdır: “Varlığın mənşəyi nədir?”, “Həyatın sonu nədən ibarətdir?”, “Yaşamaq üçün ən yaxşı proqramı necə əldə etmək olar?”.

Vəhy vasitəsilə zəmanət verilən yoldan ibarət olan proqramlar elə ilahi dünyagörüşdən irəli gələn dini ideologiyadan ibarətdir.

Əsli əqaidin müxtəlif təsir, nəticə və təfsilləri vardır ki, məcmu halında dinin əqidə sistemini təşkil edirlər. Bu kimi etiqaadlarda olan ixtilaf müxtəlif dinlərin, firqələrin və məzhəblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eləcə də ilahi peyğəmbərlərin

---

axırınıcı olaraq məbus olan Peyğəmbər insanların dünyanın axırına qədər ehtiyac duyduğu göstərişləri və maariflərə malik olmalıdır. Buna görə də islam təlimlərinin mühüm bir qismi ictimai, iqtisadi və siyasi məsələlərlə əlaqədardır.

bəzilərinin nübüvvətində, mötəbər asimani kitabın təyin olunmasındakı fərqlər də yəhudi, məsihi və İslam dinləri arasında əsaslı ixtilafların amilidir. Bunun da ardınca bəzi hallarda əsl etiqaqlarla uyğun gəlməyən əqidə və əməllərdə başqa ixtilaflar gəlir. Məsələn, məsihiyyətdə üçlüyə (Müqəddəs Ata, Oğul və Ruhul-qüdü) olan etiqad tövhid prinsipi ilə uyğun gəlmir. Halbuki, məsihilər bu barədə özlərinə bəraət qazandırmaq istəyirlər. Eləcə də Peyğəmbərin canişinin Allah tərəfindənmi, yoxsa camaat tərəfindən təyin olması ilə əlaqədar yaranan ixtilaf İslam dinində sünnü və şiiələrin arasında əsaslı ixtilafa səbəb olmuşdur.

Belə nəticə alınır ki, tövhid, nübüvvət və məad bütün asimani dinlərdə əsas etiqaddır, lakin onların təhlil olunmasından, yaxud təfərrüatından ələ gələn başqa etiqadları xüsusi istilahlara uyğun olaraq əsl əqaidin bir hissəsi hesab etmək olar. Məsələn, Allahın varlığına etiqadı bir əsil, Onun vahid olmasına etiqadı isə ikinci bir əsil, yaxud həzrət Peyğəmbəri-Əkrəm (s)-in nübüvvətinə olan etiqadı İslam dininin prinsiplərindən digər bir əsil saymaq olar.

Şiiə alimlərindən bəziləri tövhidin fəri əqidələrindən olan ədaləti müstəqil bir prinsip, nübüvvətin davamı olan imaməti isə digər bir prinsip saymışlar. Həqiqətdə “əsil” kəlməsinin bu kimi etiqadlarda işlənməsi istilahlara tabe olub

şərtidir və bu barədə münaqişəyə yer yoxdur.

Deməli, üsuliddin kəlməsini ümumi və xüsusi olaraq iki mənada işlətmək olar. Onun ümumi istilahı fəruidinin müqabilindədir və İslam hökmlərinin müqabilində dayanır, bütün mötəbər etiqadlara da şamildir. Xüsusi istilahı isə ən əsaslı etiqadiyyata məxsusdur. Bütün asimani dinlər arasında müştərək olan tövhid, nübüvvət və məad kimi bəzi etiqadları mütləq şəkildə üsuliddin, onlara bir və ya bir neçə digər prinsipi əlavə etməklə xüsusi üsuliddin, yaxud ayrıca şəkildə xüsusi bir fiqə ya məzhəbə aid olan bir neçə etiqadı artırmaqla din və məzhəb prinsipləri, yaxud da bir məzhəbin etiqad üsulları hesab etmək olar.

SUALLAR

1-Dinin lüğətdəki və istilahdakı məfhumunu bəyan edin.

2-Dünyagörüş və ideologiyanın tərifini deyin və onların arasındakı fərqi bəyan edin.

3-Dünyagörüşün iki ümumi növünü izah edin.

4-Üsuliddinin ümumi və xüsusi olaraq iki istilahını şərh edin.

5-Bütün asimani dinlər arasında müştərək olan prinsiplər hansıdır? Onların əhəmiyyət səbəbi nədir?

İKİNCİ DƏRS

DİN BARƏSİNDƏ TƏHQİQAT

Təhqiqatın məqsədi;

Din barəsində axtarış aparmağın əhəmiyyəti;

Bir şübhənin həlli.

TƏHQİQATIN MƏQSƏDİ

İnsanın ruhi və psixoloji xüsusiyyətlərindən biri real gerçəkliklər və həqiqətlər barəsində mərifət kəsb etməyə dair fitri və instinktik bir meyldir ki, hər bir insanın uşaqlıq dövründən etibarən zahir olur və ömrünün axırına qədər davam edir. Bəzən axtarışçılıq hissi adlandırılan həqiqətaxtarma fitrəti insanı din çərçivəsində irəli sürülən məsələlər barəsində təfəkkür etməyə və din barəsində mərifət kəsb etməyə vadar edir. O cümlədən o, bu fitri hiss ilə aşağıdakı suallara cavab tapmaq istəyir: Hiss üzvləri ilə hiss olunmayan qeyri-maddi varlıq mövcuddurmu? Mövcud olduğu təqdirdə qeyb aləmi ilə maddi və hiss olunan dünya arasında bir əlaqə varmı? Bu əlaqənin varlığını fərz etdikdə maddi dünyanı yaradan, özü isə zahirdə hiss olunmayan bir varlıq varmı? İnsanın varlığı onun maddi bədəni ilə, həyatı da dünyəvi həyatı ilə xülasələnirmi, yoxsa başqa bir həyat da vardır? Başqa bir həyatın varlığı fərz olunduqda dünya və axirət arasında bir bağlılıq varmı? Bu əlaqənin mövcud olduğunu qəbul etdikdə hansı növ dünya hadisələri axirət işlərində təsirlidir? Həyatın düzgün proqramı barədə məlumat kəsb etmək üçün bir yol varmı? Hər iki dünyada insanın səadətini təmin edən bir proqram varmı? Nəhayət o proqram hansıdır?

Deməli, insanın həqiqət axtaran qərizəsi (instinktikt) insanı bütün məsələlərin, o cümlədən dini məsələlərin araşdırılmasına və haqq din barəsində mərifət kəsb etməyə sövq edən ilk amildir.

İnsanın həqiqətlər barəsində mərifət əldə etməsinə olan rəğbətini gücləndirən digər amil də bundan ibarətdir ki, hər biri bir, yaxud bir neçə başqa fitri meylə (həqiqətlərin tanınması meylindən başqa) aid olan sair istəklərinə nail olmaq xüsusi mərifət kəsb etməkdən asılıdır. Necə ki, müxtəlif maddi və dünyəvi nemətlərdən bəhrələnmək elmi səylər tələb edir, təcrübi elmlərin inkişafı insanın öz istəklərinə nail olmasında çox böyük rol oynayır. Halbuki din də insanın mənafe, məsləhət və istəklərinin təmin olunmasına kömək edərək ziyanların, xətərlərin, təhlükələrin qarşısını alar və onun üçün istənilən səviyyədə ola bilər. Mənfəəti kəsb edib ziyandan uzaqlaşmaq qərizəsi din barəsində təhqiqat aparmaq üçün digər bir amil sayılır.

Lakin məlumat əldə ediləsi şeylərin həcmnin böyüklüyünə, bütün həqiqətlərin barəsində mərifət kəsb etmək üçün kifayət qədər şəraitin olmamasına diqqət yetirməklə insanın elə məsələlərin barəsində tədqiqat aparması mümkündür ki, onların həll olunması daha asan, nəticələri daha çox nəzərə çarpan və ona nail olmaq çox asan olsun, dinlə əlaqədar olan məsələlərin həll edilməsinin çətin olduğunu, yaxud mühüm elmi nəticələrə malik

olmadığını güman edərək onların araşdırılmasından çəkinsin. Məhz buna görə də dini məsələlərin xüsusi və mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu araşdırmalıyıq, hətta demək olar ki, heç bir məsələnin dəyəri bu mövzular barəsində aparılan təhqiq və araşdırma masının dəyərindən az deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi psixoloqlar¹ Allaha pərəstişin ümumiyyətlə müstəqil fitri bir istək olduğunu deyib onun mənşəyini dini hiss adlandırır, onu da axtarış aparmaq, yaxşılıq etmək və gözəllik hisləri ilə yanaşı qeyd edir və insan ruhunun dördüncü yönünü təşkil etdiyini deyirlər.

Onlar arxeoloji qazıntılara və tarixi şahidlərə istinad edərək xatırladırlar ki, Allaha pərəstiş insanların arasında müxtəlif növlərdə həmişə mövcud olmuşdur. Həmin dövrlərdə bütün insanlar arasında mövcud olması da onun fitri bir hiss olmasını göstərir.

Əlbəttə fitri yönəlmənin ümumi mənası həmişə və bütün fərdlərdə fəal olması və insanı agahlıq üzündən öz istədiyinə tərəf sövq etməsi deyildir; əksinə onun mühit amillərinin və düzgün olmayan tərbiyənin təsiri altına düşərək fəaliyyətdən dayanması, yaxud özünün düzgün yolundan çıxması da mümkündür. Belə ki, sair qərizələrdə də bu kimi

---

¹ "Hissi-məzhəbi", "İnsan mövcudi naşənaxte", "Din və rəvan" kitablarına müraciət olunsun.

qafillik və inhirafılar müəyyən qədər müşahidə olunur.

Bu nəzəriyyəyə əsasən, din barəsində tədqiqat müstəqil fitri bir məqsədə, stimula malikdir, onun dəlil-bürhan yolu ilə isbat olunmasına heç bir zərurət yoxdur.

Qeyd olunanları dinin fitri olmasına dəlalət edən Quran ayələri və rəvayətlərdən də müəyyən qədər isbat etmək olar. Lakin bu fitri meylin təsirinin ağıllıq üzündən olmaması və bəzi şəxslərin mübahisə məqamında belə meylin özlərində mövcud olduğunu inkar etmələri mümkün olduğundan, biz bu bəyanla kifayətlənmir və din barəsində təhqiqatın əhəmiyyətini əqli yollarla isbat edirik.

DİN BARƏSİNDƏ TƏDQIQAT APARMAĞIN ƏHƏMİYYƏTİ

Aydın oldu ki, bir tərəfdən həqiqətlər barəsində mərifət kəsb etməyə fitri meyl, digər tərəfdən isə insanın mənfəət və məsləhətini kəsb edib ziyan və təhlükələrdən amanda olması ilə əlaqədar təkəkkür etməsi elm və dünyagörüş əldə etmək üçün güclü bir stimuldur (əngizədir). Deməli, bir şəxs "filan tarixdə görkəmli şəxsiyyətlərdən bir qrupu bəşərin hidayəti və hər iki dünyada xoşbəxtliyə çatması üçün yol göstərmək məqsədilə Allah tərəfindən seçilmiş və öz sözlərini çatdırıb bəşəriyyəti hidayət etməkdə heç bir

səydən əsirgəməmiş, hər növ çətinlik və əzab-əziyyəyə dözərək hətta öz canlarını da bu hədəf yolunda fəda etmişlər” kimi sözləri eşidib agah olsa din barəsində qeyd olunan məqsədlərlə tədqiqat aparmaq fikrinə düşür ki, peyğəmbərlərin iddialarının düzgün və kifayət qədər məntiqi dəlillərə malik olub-olmadığını öyrənsin, xüsusilə onların əbədi nemət və səadətə müjdə verən, əbədi əzabdan və bədbəxtçilikdən qorxudulan dəvətlərindən məlumat əldə etsə daha artıq təhqiqat aparmaq fikrinə düşər. Çünki onların dəvətini qəbul etmək sonsuz ehtimali mənfəətlərə nail olmaq, onlarla müxalifət etmək isə sonsuz ehtimali zərərlərə düşməkdən ibarətdir. Belə bir şəxs özünün din barəsində qafil olub laqeyd qalmasına, onun barəsində tədqiqat aparmamasına dair hansı bir bəhanə gətirə bilər?!

Bəli, bəzilərinin tənbellik və tənəpərvərlik üzündən tədqiqat aparmaq üçün özlərini zəhmətə salmaq istəməməsi, yaxud dinin qəbul edilməsində müxtəlif məhdudiyətlər olduğunu və onları ürəkləri istəyən bəzi işlərdən saxladıqları üçün din barəsində tədqiqat aparmaqdan imtina edə bilmələri mümkündür.¹

Amma belə şəxslər bu kimi tənbelliyin və etinasızlığın ağır və acınacaqlı aqibətinə dözməli,

---

¹ “Qiyamət” surəsi, ayə:5

nəhayət əbədi əzabı və bədbəxtçiliyi qəbul etməlidirlər.

Belə şəxslərin vəziyyəti acı dərmanı qəbul etməkdən qorxaraq həkimin yanına getməyən və qəti ölümə razı olan nadan xəstə uşağın vəziyyətindən qat-qat ağırdır. Çünki belə bir uşağın əqli özünün fayda və ziyanını ayırd etmək üçün kifayət qədər inkişaf etməmişdir, həkimin göstərişləri ilə müxalifət etməsinin zərəri də dünya həyatındakı bir neçə günlük həyatdan məhrum olmaqdan başqa bir şey deyildir. Lakin həddi-bülüğa çatmış və aqah olan insan özünün fayda və ziyanı barəsində fikirləşərək ötəri ləzzətləri əbədi əzabla müqayisə etmək qüdrətinə malikdir.

Buna görə də Qurani-Kərim qəflətdə olan belə şəxsləri heyvanlardan da alçaq səviyyəli bilərək buyurur:

“Onlar heyvanlar kimidir, hətta onlardan da çox yolunu azmışlar; onlar məhz qafil olanlardır.”¹

Başqa bir ayədə onlar canlıların ən pisi kimi təqdim edilərək buyurulur:

“Həqiqətən Allah dərgahında canlıların ən pisi həqiqəti dərk etməyən karlar və lallardır.”²

---

¹ “Əraf” surəsi, ayə:179

² “Ənfal” surəsi, ayə:22

BİR ŞÜBHƏNİN HƏLLİ

Bəziləri bəhanə gətirib deyə bilərlər ki, bir məsələni həll etmək üçün göstərilən səylər o zaman bəyənilər ki, insan onun həll yollarını tapmağa ümidvar olsun, lakin biz din və onunla əlaqədar məsələlər barəsində düşünməyin nəticə verəcəyinə o qədər də ümidvar deyilik. Buna görə də vaxt və qüvvəmizi nəticələrinə daha artıq ümidvar olduğumuz işlərə sərf etməyimiz daha ağılabatan işdir. Belə şəxslərə demək lazımdır ki: **Əvvəla**, dinin əsas məsələlərinin həll olunmasına ümid heç bir vəch ilə digər elmi məsələlərdən az deyildir və bildiyimiz kimi elmi məsələlərdən çoxunun həll olunması alimlərin apardıqları uzun fəaliyyətlər və səylərin nəticəsində müyəssər olmuşdur.

İkincisi, ehtimalın dəyəri yalnız bir amilə (ehtimalın miqdarına) tabe deyil, əksinə ehtimal olunan şeyin də miqdarını nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, bir layihənin fayda və qazancının ehtimalı beş faiz, başqa bir işinki isə on faiz olsa, lakin birinci işdə ehtimal verilən qazancın miqdarı min riyal, ikinci işdə isə yüz riyal olsa birinci iş ikinci işdən beş mərtəbə yuxarıdadır. Halbuki onun miqdarının (beş faiz) ehtimalı ikinci işdə olan ehtimalın miqdarının (on faiz) yarısına bərabərdir.

Din barəsində axtarış aparmağın ehtimali mənfəəti sonsuz olduğundan onun barəsində qəti

nəticələr əldə etmək ehtimalı nə qədər zəif olsa onun barəsində çalışmağın dəyəri məhdud nəticəyə malik olan hər bir yolda səy etməyin dəyərindən yenə də artıqdır. Din barəsində tədqiqatı tərk etmək əqlən o zaman üzrlü sayılır ki, insan dinin düzgün olmamasına, yaxud onun məsələlərin həll olmasının qeyri-mümkünlüyünə tamn əmin olsun, amma görəsən belə bir inam haradan əldə oluna birlər?

SUALLAR

1-İnsanın həqiqətləri tanımaqda məqsədi nədir?

2-Nə üçün insanlar bütün həqiqətlər barəsində tədqiqat vaparmır?

3-Dini hiss dedikdə məqsəd nədir? Onun varlığına hansı dəlil gətirmişlər?

4-Dini prinsiplər (üsulidin) barəsində tədqiqat aparmağın zərurətini bəyan edin.

5-Dini məsələlərin qəti həllinə ümid bəsləməmək bu barədə tədqiqatın tərk olunmasına bəhanə ola bilərmi? Nə üçün?

ÜÇÜNCÜ DƏRS

İNSANIN ŞƏRTİ YAŞAMAQDIR!

Müqəddimə;

İnsan kamal axtarandır;

İnsanın kamalı əqlinə tabe olmaqdadır;

Əqlin əməli hökmləri nəzəri bünövrəyə
ehtiyaclıdır;

Nəticə.

MÜQƏDDİMƏ

Keçən dərsdə din barəsində təhqiqat aparmağın və haqq dini tanımaq üçün səy göstərməyin zərurətini insanın fitri olaraq mənfəəti cəlb etməsi və ziyandan qaçmasına əsaslanan sadə bəyanla isbat etdik,¹ belə bir zərurəti hər kəs öz daxilində hiss edə bilər və istilahlə desək, insanın ona heç vaxt xəyala yol verməyən hüzzuri elmi vardır.

Bu dərsdə isə həmin mətləbi daha dəqiq müqəddimələr əsasında qurulan digər bir bəyanla

---

¹ Qeyd olunan dəlilin fənni şəkli bundan ibarətdir: Əgər mənfəət əldə etmək və ziyandan qaçmaq insanın fitri istəyi olsa sonsuz mənfəət qazanmaq və sonsuz zərərlərdən amanda qalmağa doğru səhih bir yol göstərməsini iddia edən din barəsində tədqiqat aparmaq zəruridir (zərurəti bil-qiyas – məlulun gerçəkləşməsi üçün naqis illət və səbəbdir). Mənfəətə çatıb zərərdən amanda olmaq da insanın fitri istəyidir. Deməli, belə bir din barəsində tədqiqat aparmaq zəruridir.

İstisnai-qiyas formasında bəyan olunan bu istidlal, əqlin əməli hökmləri barəsində xüsusi məntiqi təhlil əsasında və onların qayıdış yeri də illətin bil qiyas zərurəti (ixtiyari fel) məlula çatmaq üçün (istənilən nəticədir.) Bu da öz yerində bəyan olunmuşdur.

Bu dərsdə araşdırılan dəlili də bu formada bəyan etmək olar: Əgər insani kamala çatmaq fitri bir istəkdirsə ruhun təkamülü üçün lazım şərtədən ibarət olan dünyagörüş prinsiplərini tanımaq da zəruri olacaqdır. Kamala çatmaq fitri bir istəkdir, deməli həmin prinsipləri tanımaq zəruridir.

isbat etmək istəyirik. Onun nəticəsi bundan ibarətdir ki, əgər bir şəxs din barəsində düşünməsə, səhih dünyagörüşə və ideologiyaya inanmasa heç vaxt insani kamala çatmayacaqdır və ümumiyyətlə onu həqiqi insan hesab etmək olmaz. Başqa sözlə desək insan kimi yaşamağın şərti düzgün dünyagörüşə və ideologiyaya malik olmaqdır. Bu dəlil üç müqəddiməyə əsaslanır:

1-İnsan kamal axtaran bir varlıqdır;

2-İnsani kamal əqlin hökmündən qaynaqlanan ixtiyari rəftarlar sayəsində hasil olur;

3-Əqlin əməli hökmləri xüsusi nəzəri mərifət sayəsində formalaşır ki, onların da ən mühümü dünyagörüşün üç əsas prinsipidir, yəni varlığın mənşəyini tanımaq (tövhid), həyatın sonu (məad), insanı sədətə çatdıran proqramları tapmaq üçün zəmanət verilmiş yol (nübüvvət), yaxud varlığı tanımaq, insanı tanımaq, yolu tanımaq.

İndi isə bu üç müqəddiməni araşdırırıq:

İNSAN KAMAL AXTARAN BİR VARLIQDIR

Hər kəs özünün ruhi meyllərində və batini məqsədlərində bir qədər fikirləşsə onların çoxunun kökünün kamala çatmaq meyli olduğunu görəcəkdir. Ümumiyyətlə heç bir şəxs özünün varlığında bir çatışmamazlığın olmasını istəməz, o, daim çalışır ki, hər növ çatışmamazlığı, eyb və nöqsanı özündən

mümkün qədər uzaqlaşdırsın ki, istənilən kamalına çata bilsin. Nöqsanlı halları və çatışmamazlıqları aradan qaldırmaqdan qabaq onu başqalarından gizlədir.

Bu meyl, özünün fitri yolunda cərəyan etdiyi təqdirdə insanın hər növ maddi-mənəvi təkamülünün və tərəqqisinin amili olmalıdır. Lakin əgər müəyyən səbəb və şəraitlər nəticəsində düzgün olmayan yola düşsə riyakarlıq, təkəbbürlük və s. kimi rəzil sifətlərin büruz etməsinə səbəb olacaqdır.

Bir sözlə desək, kamala olan meyl insan ruhunun ənginliklərində olan güclü fitri bir amildir ki, əksər hallarda onun şaxələri ağıllıq ilə yanaşı diqqət mərkəzində olur, lakin azacıq diqqət yetirməklə onların hamısının mənşəyinin “kamal axtarmaq” olduğu məlum olur.

İNSANIN KAMALA ÇATMASI – ƏQLİNƏ TABE OLMAQDADIR

Bitkilərin inkişaf edib təkamülə çatmaları cəbri (icbari) olaraq xarici səbəb və şəraitlərin varlığına bağlıdır. Heç bir ağac öz ixtiyarı ilə inkişaf etmir və öz istəyi ilə meyvə vermir, çünki onun şüuru və iradəsi yoxdur.

Sair canlıların təkamülündə də az-çox iradə və seçki görmək olar, amma bu, kor-koranə heyvani qərizədən qaynaqlanan bir iradə, çox məhdud və

təbii ehtiyaclar səviyyəsində olub, hər heyvanın hissi əndlamları ilə məhdudlanan şüur sayəsindədir.

Amma insan heyvanların və bitkilərin xüsusiyyətlərindən əlavə iki ruhi imtiyaza da malikdir: Bir tərəfdən onun fitri istəkləri təbii ehtiyaclarla hədudlanmır, digər tərəfdən də əql qüvvəsinə malikdir ki, onun vasitəsilə məlumatlar dairəsini sonsuzluğa tərəf genişləndirə bilər. Məhz bu xüsusiyyətlər əsasında onun iradəsinin həddi-hüdudu təbiətin məhdud sərhədlərindən aşır və sonsuzluğa doğru meyl edir.

Bitkinin xüsusi kamalının xüsusi nəbatı qüvvə, heyvanın kamalının da qərizə və hissi idraklardan qaynaqlanan iradə sayəsində olduğu kimi insanın xüsusi kamalları da (həqiqətdə onun ruhi kamalıdır) ağıllıq üzündən olan iradə, eləcə də istənilən və bəyənilən şeyin müxtəlif mərtəbələrini tanıyan və bir-biri ilə müqayisə etdikdə onların ən yaxşısına üstünlük verən əqlin yol göstərməsi sayəsində hasil olur.

Buna əsasən o rəftar məhz insana məxsusdur ki, insana məxsus olan meyllərdən qaynaqlanan iradə və əqlin hidayəsi sayəsində baş vermiş olsun. Yalnız heyvani məqsədlərlə yerinə yetirilən rəftarlar heyvani, eləcə də yalnız mexaniki qüvvə təsirindən insanın bədənində vücuda gələn hərəkət də sadəcə olaraq fiziki hərəkət olacaqdır.

ƏQLİN ƏMƏLİ HÖKMLƏRİ NƏZƏRİ ƏSASLARA (BAZİSƏ) EHTİYAQLIDIR

İxtiyari rəftar lazımı nəticəyə çatmaq üçün bir vasitədir, onun dəyəri ondan nəzərdə tutulan hədəfin hansı dərəcədə əhəmiyyətli olmasına tabedir və ruhun təkamülündə təsir qoyur. Belə ki, əgər hər hansı bir rəftar bir ruhi kamalın əldən verilməsinə səbəb olsa o mənfi dəyəərə malik olacaqdır.

Deməli, əql ixtiyari rəftarlar barəsində o zaman mühakimə yürüdüb onları dəyərləndirə bilər ki, insan kamalından və onun mərtəbələrindən agah olsun, insanın necə bir varlıq olduğunu, onun həyat dairəsinin şüalarının hara qədər gedib çatdığını və kamalın hansı dərəcəsinə çata biləcəyini başa düşə bilsin. Başqa sözlə desək, onun varlıq növlərindən hansı bir və onun yaradılışında hədəfin nə olduğunu bilsin.

Buna əsasən səhih ideologiyanın, yəni ixtiyari rəftarlara hakim kəsilən dəyər sisteminin tapılması düzgün dünyagörüşə malik olmağa və onun məsələlərini həll etməyə bağlıdır, bu məsələləri həll etməyincə rəftarların dəyəri barəsində qəti mühakimə yürüdə bilməz. Eləcə də hədəf məlum olmayınca ona çatan yolun təyin olması da mümkün deyildir. Deməli, dünyagörüşünün əsas məsələlərini təşkil edən bu nəzəri mərifətlər həqiqətdə əqlin əməli hökmlərini və dəyər sisteminin əsasını, bünövrəsini

təşkil edir.

NƏTİCƏ

Bu müqəddimələrə diqqət yetirməklə dinin barəsində axtarış aparmaq, düzgün ideologiya və dünyagörüşü əldə etmək üçün səy göstərməyin zəruri olmasını belə isbat edirik:

İnsan fitri olaraq özünün insani kamalını axtarır və müəyyən işləri yerinə yetirməklə həqiqi kamala çatmaq istəyir. Amma hansı işlərin onu öz istədiyi hədəfinə yaxınlaşdırdığını bilməsi üçün ilk növbədə özünün son kamalını tanımalıdır, onu tanıması da öz vücudunun həqiqəti, onun mənşəyi və axırı barəsində mərifət kəsb etməsinə bağlıdır. Sonra kamalının müxtəlif mərtəbələri və eləcə də müxtəlif əməllər arasında müsbət, yaxud mənfi rəbitəni ayırd etməlidir ki, özünün insani təkamülü üçün səhih olan yolu tapa bilsin. Bu nəzəri mərifətləri (dünyagörüş prinsiplərini) əldə etməyincə düzgün rəftar sistemini (ideologiyanı) qəbul edə bilməz.

Deməli, düzgün ideologiyaya və dünyagörüşə şamil olan haqq din barəsində mərifət kəsb etmək üçün çalışmaq zəruridir və bu iş olmadan insani kamala çata bilməz. Eləcə də belə görüşlərdən və dəyərlərdən qaynaqlanan rəftarlar olmasa insani rəftar olmayacaqdır, haqq din barəsində mərifət kəsb etmək əzmində olmayanlar, yaxud onu tanıdıqdan

sonra inadkarlıq edərək küfr yolunu seçənlər, həmçinin özlərini yalnız ötəri maddi ləzzətlər və heyvani istəklərlə qane edənlər həqiqətdə heyvandır. Belə ki, Qurani-Kərim buyurur:

“Onlar heyvanlar kimi bəhrələnib yeyirlər.”¹

Öz insani istedadlarını puç etdiklərinə görə dərdli cəzalara mübtəla olacaqlar:

“Qoy yeyib bəhrələnsinlər və dünyəvi arzular onları məşğul etsin ki, tezliklə onun nəticəsini biləcəklər.”²

SUALLAR

1-Din barəsində tədqiqat aparmağın zərurətinə dair ikinci dəlilin hansı müqəddimələri vardır?

2-İnsanın kamal axtarma hissini bəyan edin.

3-İnsanın əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

4-Bu xüsusiyyətlərlə insanın həqiqi təkamülü arasında hansı əlaqə vardır?

5-İdeologiya necə dünyagörüşə əsaslanır?

6-İkinci dəlilin məntiqi yolunu bəyan edin.

---

¹ “Məhəmməd” surəsi, ayə:12

² “Hicr” surəsi, ayə:3

DÖRDÜNCÜ DƏRS

ƏSASLI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ YOLU

Müqəddimə;

Mərifət yolları;

Dünyagörüşün növləri;

Tənqidlər və araşdırmalar;

Nəticə.

MÜQƏDDİMƏ

İnsan dünyagörüşün əsaslı məsələlərini həll etmək və haqq dinin əqidə prinsipləri barədə mərifət kəsb etmək məqamına gəldiyi vaxt ilk növbədə bu suallarla qarşılaşır: Bu məsələləri hansı yolla həll etməlidir? Səhih və əsaslı mərifəti hansı yolla əldə etmək lazımdır və ümumiyyətlə mərifət üçün hansı yollar mövcuddur? Bu mərifəti əldə etmək üçün onlardan hansını seçməlidir?

Bu mətləblərin müfəssəl və ixtisaslı araşdırılması fəlsəfənin mərifətsünaslıq (epistimoloji) bölməsinin öhdəsinədir, o, insanın müxtəlif mərifətlərini araşdırıb dəyərləndirir. Onların hamısının araşdırılması bizi bu kitabda izlədiyimiz hədəfdən yayındıra bilər. Buna görə də ehtiyac duyulan mətləblərdən bəzilərini qeyd etməklə kifayətlənir və onun barəsində ətraflı tədqiqat aparmağı oxucuların özünə həvalə edirik.¹

MƏRİFƏTİN NÖVLƏRİ

İnsanın mərifət növlərini bir baxımdan dörd yerə

---

¹ Əlavə məlumat almaq üçün "Amuzeşi fəlsəfə" kitabına və "Pastarı əz əngarhayı ideoloji" kitabının "Şənaxt" məqaləsinə və "İdeolojiyə tətbiqi" kitabının 5-16-cı dərslərinə müraciət edin.

bölmək olar:

1-Elmi və təcrübi mərifət (özünün xüsusi mənasında); Bu cür mərifət hiss orqanlarının köməyi ilə əldə olunur. Baxmayaraq ki, əql də hissi idrakların təcrid olunması və genişləndirilməsində öz rolunu ifa edir. Təcrübi mərifətlər fizika, kimya və s. kimi elmlərdə istifadə olunur.

2-Əqli mərifət; Bu cür mərifət intizai məfhumların (məqulati-saniyənin) vasitəsilə formalaşır və onun əldə olunmasında əsas rolunu əql ifa edir. Amma bəzi hallarda qiyas müqəddimələrindən də istifadə olunması mümkündür. Bu mərifətin həddi-hüdudunu məntiq, fəlsəfi və riyazi elmlər təşkil edir.

3-Təəbbüdi mərifət; Bu cür mərifət ikinci (sanəvi) yönə malikdir və etimad olunan mənbəyin ilkin mərifəti (avtoritet) əsasında olub və müxbiri-sadiqin (doğruçu, sadıq xəbərverənin) verdiyi xəbər vasitəsilə əldə olunur. Din ardıcıllarının dini rəhbərlərin sözləri əsasında qəbul edərək bəzən də hiss və təcrübədən qaynaqlanan etiqadlardan qat-qat güclü olan etiqadi mətləblər bu qəbildəndir.

4-Şühudi mərifət. Bu cür mərifət yuxarıda qeyd olunan qismlərin əksinə olaraq zehni məfhumların və surətlərin vasitəçiliyi olmadan, birbaşa məlumun eyni zatına təəllüq tapır və bunda heç bir xəta və səhvə yol yoxdur. Amma öz yerində izah ediləcəsi kimi irfani və şühudi mərifət adlanan bu şey həqiqətdə məşhudlar barəsində zehni bir təfsirdir,

səhvə və xətaya düşməsi mümkündür.¹

DÜNYAGÖRÜŞÜN NÖVLƏRİ

Mərifət barəsində bəyan olunan təsnifat əsasında dünyagörüş üçün aşağıdakı bölgünü bəyan etmək olar:

1-Elmi dünyagörüş. Yəni insan təcrübi elmlərin nailiyyətləri əsasında varlıq aləmi barəsində ümumi bir nəzər əldə etmiş olsun.

2-Fəlsəfi dünyagörüş. Bu da əqlin söylər və istidlallar vasitəsi ilə əldə olunur.

3-Dini dünyagörüş. Bu, din rəhbərlərinə iman gətirmək, onların sözlərini qəbul etməklə hasil olur.

4-İrfani dünyagörüş. Bu da kəşf, şühud və işraq yolu ilə hasil olur.

İndi bunu araşdırmalıyıq ki, görəsən dünyagörüşünün əsaslı məsələlərini doğrudan bu dörd yolun hər biri ilə həll etmək olarmı ki, artıq onların birinin digərindən üstün və imtiyazlı olması barəsində suala növbə çatmasın?

TƏNQİD VƏ ARAŞDIRMALAR

Hissi və təcrübi mərifətə, onun maddi və təbii varlıqlar, hadisələr çərçivəsində hüdudlanmasına diqqət yetirməklə aydın olur ki, dünyagörüş

---

¹ "Amuzeşi fəlsəfə" kitabının 13-cü dərəcə müraciət olsun.

prinsiplərini tək-cə təc-rübi elmin nailiyyətləri əsasında tanımaq və onunla əlaqədar məsələləri həll etmək olmaz. Çünki bu kimi məsələlər təc-rübi elmlərin hüdudlarından xaricdədir və heç bir təc-rübi elm onların isbat və ya inkar olunması barəsində söz deməmişdir. Məsələn, Allahın varlığını laboratoriyalarda aparılan analiz və tədqiqatların vasitəsilə isbat etmək, yaxud (nəuzu billah) inkar etmək olmaz. Çünki hissi təc-rübə o qədər məhduddur ki, heç vaxt təbiətin fəvqündə dayanan şeylərə yol aç-a bilməz, maddi varlıqların və hadisələrin hüdudlarından xaricdə heç bir şeyi isbat və ya inkar edə bilməz.

Deməli, (əvvəldə qeyd olunan) elmi və təc-rübi dünyagörüş ilğımdan başqa bir şey deyildir və onu dünyagörüşün tam və səhih mənasında qeyd etmək olmaz. Onu tək-cə maddi aləm barəsində mərifət hesab etmək olar və bu cür mərifət dünyagörüşün əsaslı məsələlərinə cavab verə bilməz.

Amma təəbbüdü yollarla əldə olunan mərifət, qeyd olunduğu kimi, ikinci dərəcəli yönə malikdir və onun bir mənbəyinin, yaxud mənbələrinin etibarlı olmasının sübut olunmasından sonra gəlir. Yəni ilk növbədə bir şəxsin peyğəmbərliyi isbat olunmalıdır ki, onun sözləri mötəbər sayılsın; bundan əvvəlcə də peyğam göndərəninin, yəni Mütəal Allahın varlığı isbat olunmalıdır. Aydın-dır ki, peyğam göndərəninin varlığının əsli, həmçinin peyğam gətirənin

peyğəmbərliyini peyğama istinad edərək isbat etmək olmaz. Məsələn, heç vaxt “Quran Allahın varlığını dediyinə görə Onun varlığı isbat olunub” deyə bilmərik. Əlbəttə Allahın vücudunun isbat olunmasından, İslam Peyğəmbəri (s) barədə mərifət kəsb edib onu tanıdıqdan və Quranın haqq olmasını bildikdən sonra sair fəri etiqadları və əməli göstərişləri də sadıq xəbər verənə və mötəbər mənbəyə istinadən qəbul etmək olar. Amma əsaslı məsələləri əvvəlcədən başqa bir yolla həll etmək lazımdır.

Deməli təbbüdü yol da dünyagörüşün əsaslı məsələlərini həll etmək üçün yetərli deyildir.

Amma irfani və işraqi üsluba gəldikdə isə çoxlu mülahizələr və məsələlər vardır:

Əvvəla: Dünyagörüşü zehni məfhumlardan təşkil olunan bir mərifətdir, lakin şühudda zehni məfhumlara yer yoxdur. Deməli belə məfhumların şühuda istinad edilməsi bir növ məcazi məna daşıyır və onların mənşəyi mülahizə olunur.

İkincisi: Şühudların təfsir olunması və onların məfhum və sözlər qalibində bəyan edilməsi xüsusi zehni hazırlığı tələb edir ki, bu da əqli səylər və dərin fəlsəfi təhlillər olmadan mümkün deyildir. Belə hazırlığa malik olmayan şəxslər mütəşabih məfhumları və sözləri işlədirlər ki, bu da inhirafa və azgınlığa düşməyin böyük amilidir.

Üçüncüsü: Çox hallarda həqiqi mənada şühud

edilən şey onun xəyali inikası ilə, eləcə də zehnin onlar barədə etdiyi təfsirlə, hətta şühud edən şəxsin özü üçün belə səhv oluna bilər.

Dördüncüsü: Zehni təfsirin dünyagörüş adlandırdığı həqiqətləri tapmaq uzun illər boyu irfani seyr-süluku tələb edir, əməli mərifət qəbilindən olan seyri-süluk üslubunu qəbul etmək də dünyagörüşün əsaslı məsələlərinə və nəzəri əsaslarına ehtiyaclıdır. Deməli, seyri-süluka başlamazdan əvvəl bu məsələlər həll olunmalıdır, halbuki şühudi mərifət işin axırında hasil olur və əsas etibarlı ilə həqiqi irfan o kəslər üçün mümkün olur ki, Mütəal Allaha bəndəçilik yolunda sədaqətlə çalışsınlar. Belə səylər və çalışmalar da Mütəal Allahı, Ona bəndəçiliyi və itaət barəsində əvvəlcədən mərifət kəsb etməyi tələb edir.

NƏTİCƏ

Bu araşdırmadan belə nəticə alınır ki, dünyagörüşün əsaslı məsələlərini həll etmək üçün yol axtarmaq istəyən şəxsin qarşısında yeganə yol əql qüvvəsini işə salmaqdır. Buna görə də həqiqi dünyagörüşün fəlsəfi dünyagörüşdən ibarət olduğunu demək lazımdır.

Əlbəttə diqqət yetirmək lazımdır ki, həmin məsələlərin həlli yolunun əql yolundan ibarət olduğunu, dünyagörüşün fəlsəfi dünyagörüşdə həsr

olunduğunu deməyin mənası bu deyildir ki, düzgün dünyagörüşü əldə etmək üçün bütün fəlsəfi məsələləri həll etmək lazımdır. Hətta bir neçə sadə fəlsəfi məsələnin həll olunması dünyagörüşünün ən əsas məsələsi sayılan Allahın varlığını isbat etmək üçün kifayətdir. Baxmayaraq ki, bu cür məsələlərdə mütəxəssis olmaq, yaranan hər bir şübhə və iradla əlaqədar cavabvermə qüdrəti kəsb etməyin daha artıq fəlsəfi tədqiqata ehtiyacı vardır.

Həmçinin əsaslı məsələlərin həll edilməsi üçün faydalı mərifətin əqli mərifətdə həsr olunduğunu deməyin mənası bu deyildir ki, bu məsələlərin həll olunmasında sair məlumatlardan heç bir vəch ilə istifadə olunmasın. Əksinə istidlalların çoxunda hüzzuri elm, yaxud hissi və təcrübi yolla əldə edilən müqəddimatlardan istifadə etmək olar. Eləcə də ikinci dərəcəli məsələləri və fəri etiqadları həll etmək üçün təəbbüdi mərifətdən istifadə etmək və onları kitab və sünnənin mövhətvəsi əsasında (dinin mötəbər mənbələri) isbat etmək, nəhayət düzgün dünyagörüş və ideologiya əldə etdikdən sonra seyri-süluk mərhələsini ötməklə mükəşifələrə və müşahidələrə çatmaq və əqli istidlalların vasitəsilə isbat olunan şeylərin çoxunu zehni məfhumların vasitəliyi olmadan dərk etmək olar.

SUALLAR

1-İnsani mərifətin növlərini və onların hər birinin həddini-hüdudunu bəyan edin.

2-Neçə növ dünyagörüş təsəvvür olunur?

3-Dünyagörüşün əsaslı məsələlərini hansı yolla isbat etmək olar?

4-Elmi dünyagörüşünü tənqid edib araşdırın.

5-Dünyagörüş məsələlərinin bəyan olunması üçün təcrübi mərifətdən necə istifadə etmək olar?

6-Əqidə məsələlərini isbat edərkən hansı hallarda təəbbüdi mərifətdən faydalanmaq olar?

7-İrfani dünyagörüş nədir? Dünyagörüşün əsaslı məsələlərini irfani şühud əsasında həll etmək olarmı? Nə üçün?

BEŞİNCİ DƏRS

ALLAHI TANIMAQ

Müqəddimə;

Hüzuri və hüsuli mərifət;

Fitri mərifət.

MÜQƏDDİMƏ

Qeyd olundu ki, dinin əsasını dünyanı yaradan Allahın varlığına etiqad təşkil edir, ilahi dünyagörüşlə maddi dünyagörüş arasında əsas fərq də məhz həmin etiqadın olması və ya olmamasıdır. Buna əsasən həqiqət axtaran şəxs üçün irəli çıxan və hər şeydən əvvəl düzgün cavab verilməsi lazım olan ilk məsələ “Allah vardır ya yox?” sualıdır. Bu sualın cavabını tapmaq üçün, əvvəlki dərsdə bəyan olunduğu kimi əql qüvvəsini işə salmaq lazımdır ki, qəti bir nəticə hasil olsun – istər mənfi nəticə olsun istərsə də müsbət.

Nəticənin müsbət olduğu təqdirdə onun fəri məsələlərini (Allahın sifətləri, vəhdət, ədalət və s.) araşdırmağın növbəsi gəlib çatır. Nəticənin mənfi olduğu fərz olunduqda maddi dünyagörüş sübuta yetir və artıq dinlə əlaqədar sair məsələlərin araşdırılmasına ehtiyac qalmır.

HÜZURİ VƏ HÜSULİ MƏRİFƏT

Mütəal Allah barəsində iki növ mərifət təsəvvür olunur: hüzuri və hüsuli mərifət.

Allah barəsində **“hüzuri mərifət”** dedikdə məqsəd budur ki, insan Allahı zehni məfhumların vasitə olmadığı bir halda batini və qəlbi şühud ilə tanısin.

Aydındır ki, bir şəxs Allah barəsində agahlıq üzündən şühuda malik olsa, (belə ki, yüksək irfan mərtəbəsi bunu iddia edir) əqli bürhanlara və istidlallara ehtiyac olmayacaqdır. Amma əvvəldə qeyd olunduğu kimi belə hüzüri və şühudi elm¹ adi şəxslər üçün irfani seyri-süluk mərhələlərini ötüb ruhu aludəliklərdən, rəzil sifətlərdən paklandıqdan sonra müyəssər olur. Amma onun zəif mərtəbələrinin adi şəxslərdə də olmasına baxmayaraq, agahlıqla yanaşı olmadığından agahlıq üzündən olan dünyagörüşü əldə etməyə kifayət etmir.

Hüsuli mərifət dedikdə məqsəd budur ki, insan külli məfhumlar vasitəsilə, məsələn yaradan, ehtiyacsız, hər şeyi bilən, hər şeyə qadir olan və s. kimi külli məfhumların vasitəsilə Mütəal Allah barəsində qaibənə mənada olan zehni bir mərifət tapır və belə bir varlığın olması “**O kəs ki, dünyanı yaradıb və...**” etiقادına malik olur. Daha sonra hasil olan digər mərifətləri ona əlavə edir ki, mütənasib etiquadı bir sistemə (dünyagörüşə) nail olsun.

Əqli tədqiqatlardan və fəlsəfi bürhanlardan

---

¹ Əlbəttə agahlıq üzündən olan belə bir şühuda malik olan istisnai şəxslərin varlığını inkar etmək olmaz. Belə ki, bizim məsum rəhbərlər barəsindəki etiquadımız budur ki, onlar uşaqlıqda da və hətta bəziləri ana bətnində belə mərifətə malik olmuşlar.

birbaşa əldə olunan şey elə hüsuli mərifətdir, lakin belə bir mərifət hasil olduğu zaman insan agahlıq üzündən olan hüzeni mərifət tapmaq fikrinə düşür.

Fitri mərifət

Din rəhbərlərinin, ariflərin və hikmət sahiblərinin sözlərinin çoxunda aşağıdakı ifadələrlə rastlaşırıq: “Allahı tanımaq fitridir”, “İnsan fitri olaraq Allahı tanıyır”. Bu cümlələrin düzgün mənasını başa düşmək üçün fitrət kəlməsi barəsində bir qədər izah verməyi lazım görürük.

Fitrət kəlməsi ərəb mənşəli bir söz olub “yaradılış növü” deməkdir. O işləri fitri (fitrətə mənsub edilən) hesab etmək olar ki, bir varlığın yaradılışı onları tələb etsin. Buna görə də onlar üçün üç xüsusiyyəti nəzərə almaq lazımdır:

1-Varlıqlardan hər bir növün fitri işləri həmin növün bütün fərdlərində mövcuddur, baxmayaraq ki, zəif və ya şiddətli olmaq baxımından fərqli ola bilər.

2-Fitri işlər bütün tarix boyu sabit olmuşdur, bir varlığın fitrətinin tarixin müəyyən dövründə xüsusi bir şeyi tələb etməsi, başqa dövrdə isə başqa bir şeyi tələb etməsi mümkün deyildir.¹

3-Fitri işlər varlığın yaradılışının tələbi olduğundan onların öyrənilməyə ehtiyacı

---

¹ “Rum” surəsi, ayə:30

yoxdur, amma onlar gücləndirilib istiqamət verilməkdə yol göstərənə ehtiyacılı ola bilər.

İnsanın fitri işlərini iki qismə bölmək olar:

a) Fitri mərifətlər: Belə ki, hər bir insan təlimə ehtiyac olmadan onlardan bəhrələnir.

b) Fitri meyllər. Belə ki, bu hər bir fərdin yaradılışının tələbidir.

Deməli, əgər hər bir fərd üçün Allah barəsində müəyyən növdən olan mərifət sübut olunsa və öyrənib təlim görməyə ehtiyacı olmasa onu **fitri allahşünaslıq** adlandırmaq olar. Əgər Allaha bir növ meyl etmə və Ona pərəstiş etmə hissi hər bir insanda tapılsa onu **fitri allahpərəstlik** adlandırmaq olar.

İkinci dərşdə qeyd olundu ki, nəzər sahibləri və mütəxəssislərdən çoxu dinə və Allaha olan meyli insanın ruhi xüsusiyyətlərindən hesab edərək onu **dini hiss**, yaxud **dini atifə** adlandırmışlar. Bunu da əlavə edirik ki, Allah mərifəti də insan fitrətinin tələbi hesab edilmişdir. Amma Allaha pərəstiş fitrəti ağahlıq üzündən olan meyl olmadığından Allahı tanımaq fitrəti də ağahlıq üzündən olmayan mərifətdir. O mərifətdir ki, adı şəxsləri Mütəal Allahı tanımaq üçün əqli səylərdən ehtiyacsız etsin.

Lakin unutmamaq olmaz ki, hər bir fərd heç olmazsa fitri-hüzuri mərifətin zəif mərtəbəsindən bəhrələndiyindən azacıq fikir və istidlalla Allahın varlığını qəbul edə bilər, tədrici olaraq ağahsızlıq üzündən olan şühudi mərifəti gücləndirərək onu

agahlıq mərtəbəsinə çatdıra bilər.

Bir sözlə “Allah barəsində mərifət kəsb etmək fitridir”, dedikdə mənası budur ki, insanın qəlbi (ruhu) Allahla tanışdır və ruhunun ənginliklərində agahlıq üzündən Allahı tanımaq üçün bir vasitə vardır ki, bu da inkişaf edib çiçəklənməyə qabildir. Amma bu fitri sərmayə adi insanlarda elə bir səviyyədə deyildir ki, onları əqli istidlal və təfəkkürdən tamamilə ehtiyacsız edə bilsin.

SUALLAR

1-Dünyagörüş məsələsinin əsası hansıdır? Onun əsas olması səbəbi nədir?

2-Mütəal Allah barəsində hüzzuri və hüsuli mərifəti bəyan edin.

3-Hüzzuri mərifəti əqli istidlal vasitəsilə əldə etmək olarmı? Nə üçün?

4-Hüsuli mərifət hüzzuri mərifət barəsində hansı rolu ifadə edə bilər?

5-Fitrətin mənasını bəyan edin.

6-Fitri işlərin xüsusiyyətlərini söyləyin.

7-Fitri işlərin növlərini göstərin.

8-Hansı fitri iş Allaha aiddir?

9-Allahı fitri tanımağı izah edin.

10-Allahı tanımaq fitrəti adi insanları əqli istidlaldan ehtiyacsız edirmi? Nə üçün?

ALTINCI DƏRS

ALLAHI TANIMAĞIN SADƏ YOLU

**Allahı tanımağın yolları;
Sadə yolun xüsusiyyətləri;
Tanış nişanələr.**

ALLAHI TANIMAĞIN YOLLARI

Mütəal Allahı tanımaq üçün çoxlu yollar mövcuddur ki, müxtəlif fəlsəfə və kəlam kitablarında, dini rəhbərlərin sözlərində, eləcə də asimani kitablarda onlara işarə edilmişdir. Bu dəlil və bürhanlar bir-biri ilə müxtəlif cəhətlərdən fərqlənirlər: Məsələn, onların bəzilərində hissi və təcürbi müqəddimələrdən istifadə olunur, halbuki digərləri sırf əqli müqəddimələrdən təşkil olunmuşdur. Bəziləri birbaşa hikmətli Allahı isbat etmək məqsədi güdür, halbuki bəziləri yalnız varlığı başqasının varlığından asılı olmayan bir vücudu (Vacibül-vücuda) isbat etmək istəyir və onların sifətini tanımaq üçün başqa dəlillər gətirmək lazımdır.

Bir nəzərdən Allahı tanımaq dəlillərini çayın üstündən keçmək üçün qoyulan müxtəlif körpülərə oxşatmaq olar: Onların bəziləri çayın üzərinə salınan sadə taxta körpüdür ki, yüngül şeylər oradan asanlıqla keçərək tez bir zamanda öz məqsədinə çata bilər. Bəziləri isə ağır və uzun körpülərə bənzəyir ki, onların da möhkəmliyi daha artıqdır, lakin bunların yolu bir qədər uzadır. Bəziləri də əyri-üyri dəmir yolları kimi çoxlu yüksəkliyə, alçaqlığa, böyük tunellərə malikdir ki, ağır qatarların keçməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sadə zəhnə malik olan bir şəxs Allahı çox sadə

yollarla tanıyaraq Ona bəndəçilik edə bilər. Amma üzərinə şübhələrdən ibarət olan ağır bir yük götürən şəxs daş körpüdən keçməlidir, nəhayət həddindən artıq şübhələr və vəsvəsələr yükünü daşıyan bir şəxs də çox möhkəm bünövrəsi olan yollardan keçməlidir, onun hətta çoxlu əyrilikləri, eniş-yoxuşları olsa da belə.

Biz ilk növbədə Allahu tanımağın sadə yolunu, sonra da orta səviyyəli bəyan edəcəyik. Lakin çoxlu mürəkkəb fəlsəfi məsələlərin həll olunmasını tələb edən mürəkkəb yolları da o kəslər ötməlidir ki, onların zehnləri çoxlu şübhələrlə qarışmış olsun, yaxud şübhələri təmizləmək və yoldan azmış şəxslərə nicat vermək istəsinlər.

SADƏ YOLUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Allahu tanımağın sadə yolunun müəyyən imtiyaz və xüsusiyyətləri vardır ki, onların ən mühümü aşağıdakılardır:

1-Bu yolun mürəkkəb və ixtisaslı müqəddimələrə ehtiyacı yoxdur və bu barədə mümkün olan ən sadə bəyanı irəli çəkmək olar. Buna görə də məlumat səthinin hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq bütün insanlar üçün dərk olunması bir tərzdədir.

2-Bu yol insanları birbaşa elmi, qüdrətli və yaradan Allaha doğru hidayət edir, amma çoxlu fəlsəfi və kəlamî bürhanlarda bunların əksinədir.

Belə ki, onlarda ilk növbədə Vacibül-vücut ünvanlı bir varlıq isbat edilir, onun qüdrət, hikmət, elm, xaliqiyyət, rübubiyət və s. kimi digər sifətləri də başqa dəlillərlə isbat olunmalıdır.

3-Bu yol hər şeydən artıq fitrəti qəflətdən oyatmaq, fitri mərifəti aqahlığa çatdırmaq rolunu ifa edir, onun barəsində diqqət yetirmək nəticəsində insanda irfani bir halət yaranır ki, sanki varlıqların yaradılıb idarə olunmasında Allahın qüdrətini, onun fitrətinə ilk əvvəldən tanış olan qüdrəti müşahidə edir.

Dini rəhbərlər və asimani dinlərin başçıları da bu yolu məhz adi camaat kütlələri üçün seçmiş, hamını bu yoldan istifadə etməyə dəvət etmişlər, başqa üslubları, ya xüsusi şəxslərə məxsus etmişlər, yaxud da maddi fəlsəfəçilər və dinsiz alimlərlə bəhs aparıb höcətləşmə məqamında bundan istifadə etmişlər.

TANIŞ NİŞANƏLƏR

Allahı tanımağın sadə yolu Allahın kainatdakı nişanələri barədə dərinlən fikirləşmək, Quranın təbiri ilə desək “ilahi ayələrdə təfəkkür”dən ibarətdir. Sanki yerdə, göydə və insanın varlığında olan hər bir şey tanış olan bir məqsədin nişanəsidir və qəlbin oxunu hər bir yerdə və həmişə hazır olan varlıq mərkəzinə doğru istiqamətləndirir.

Əlinizdəki kitab da Onun nişanələrindən biridir.

Məgər onu oxumaqla agah və hədəfli bir yazıçı ilə tanış olmursunuzmu? Heç bu kitabın bir sıra hədəfsiz və maddi reaksiyalar nəticəsində yaranmış olmasını və onu yazanın da heç bir hədəfi olmamasını ehtimal vermirsinizmi? Bir şəxsin bir neçə yüz cilddən ibarət olan ensklopediyanın bir filiz mədəninə baş verən parltağı nəticəsində yaranmasını güman etməsi səfehlik deyilmi?! Belə ki, onun zərrələri hərflər şəklinə düşmüş olsun, kağız parçaları ilə təsadüfi toqquşma zamanında yazıları vücuda gətirsin və sonra kağızlar təsadüfə olaraq tənzim olunub cildlənmiş olsun?!

Bu böyüklükdə aləmin içində mövcud olan məlum olan və naməlum qalan hikmət və sirlərlə belə kor-koranə, təsadüf üzündən yaranmasını qəbul etmək yuxarıdakı təsəvvürdən minlərlə qat axmaqcasındadır!

Bəli, hər bir hədəfli nəzm, hədəfli nəzm edənin bir nişanəsidir və belə nəzmlər dünyanın hər bir yerində müşahidə olunur, hamısı külli bir nizamı təşkil edir ki, hikmətli yaradan onu vücuda gətirmiş və həmişə Onun Öz əli ilə idarə olunmuşdur.

Bağda mövcud olan və torpağın, gübrənin arasından cücərən gül budağı rəngarəng çöhrələr və ətri ilə zahir olmuşdur. Kiçik bir dənədən yaranan və hər biri ləzzətli, ətirli və dadlı meyvələr verən alma ağacı, eləcə də müxtəlif şəkilli, rəngarəng olan sair ağaclar da eynilə.

Gül budağının üstünə qonan bülbül, yumurtadan çıxaraq torpağı dimdikləyən cücə, təzə doğulub anasının döşünü tutan buzov, anasının döşündə onun üçün hazırlanan süd və s. və s. hamısı Allahın qüdrət nişanələridir.

Doğrusu, körpənin doğuşu ilə eyni zamanda ananın döşündə südün yaranmasında nə qədər təəccüblü və insanı heyretə gətirən uyğunluq vardır!

Hər il kürü qoymaq üçün kilometrərlə yolu ilk dəfə ötən balıqlar, öz yuvalarını çoxlu dəniz bitkiləri arasında tanıyan və heç vaxt səhv edərək başqasının yuvasına getməyən dəniz quşları, sübh tezdən öz yuvasından çıxıb uzun-uzadı yollar qət etdikdən sonra ətirli güllərdən istifadə edərək gecələr öz yuvalarına qayıdan arılar və s. hamısı Allahın nişanələridir.

Daha maraqlısı budur ki, bal arısı, süd verən inək və qoyun özü üçün lazım olan miqdardan qat-qat artıq süd və bal istehsal edir ki, istisnai və seçilmiş varlıq olan insan onlardan bəhrələnsin.

Amma nankor insan özünün tanış nemət sahibini tanımır, onun barəsində yersiz mübahisələrə başlayır!

Elə insan orqanizmində çox hikmətli tədbir əsərləri insanı heyretə gətirir: İnsan bədəni bir-biri ilə tam uyğun və mütənasib olan "cihazlardan", hər cihazın tərkibi də özünə mütənasib olan əzalardan təşkil olunmuşdur, hər bir üzv milyonlarla canlı və

xüsusi hüceyrədən ibarətdir, halbuki onların hamısı vahid bir ana hüceyrədən əmələ gəlmişdir. Hər bir hüceyrənin müəyyən nisbətdə lazım olan maddədən təşkil olunması, hər bir hissəciyin bədənin ən münasib yerində qərarlaşması, üzvlərin hədəfli hərəkət və fəaliyyətləri, ağ ciyərin vasitəsilə oksigenin cəzb olunub qırmızı qan cisimcikləri vasitəsilə hüceyrələrə ötürülməsi, qara ciyərin vasitəsilə lazımı qədər qənd hazırlanması, yeni hazırlanan hüceyrələrin vasitəsilə xəsarət dəyən toxumaların təmir edilməsi, ağ qan cisimcikləri vasitəsilə hücum endən düşmən və mikroblarla mübarizə, bədənin həyat işlərinin tənzim olunmasında mühüm rolunu ifadə edən vəzlər vasitəsilə müxtəlif hormonların ifraz edilməsi və s... hamısı Allahın nişanəsidir.¹

Minlərlə alimin uzun əsrlər boyu tədqiqat aparmasından sonra incəlikləri hələ də dəqiq şəkildə öyrənilə bilməyən bu qəribə quruluş kim tərəfindən yaradılmışdır?

Hər bir hüceyrə kiçik, amma hədəfli bir sistemdir, hüceyrələrdən təşkil olunan bir məcmumə nisbətən böyük və hədəfli bir sistem olan bir üzvü təşkil edir. Müxtəlif və mürəkkəb sistemlər məcmuəsi bədənin

---

¹ Bu məsələ ilə daha artıq maraqlananlar aşağıdakı kitablara müraciət etsinlər: "Razi afərinəsi insan", "İsbati vücudi Xuda, nişanəhayi u".

külli və hədəfli sisteminin təşkil edir. Amma iş bununla bitmir: canlı və cansız varlıqlardan təşkil olunan və sayı-hesabı olmayan sistemlər böyük və qeyri-sabit bir sistemi təşkil edir, bu da “təbiət aləmi” adlanır ki, son dərəcə nəzm və vahid bir hikmət sayəsində idarə olunur. **“Zalikumullahu fəənnə tufəkun.”**¹

Aydındır ki, bəşərin elmi nə qədər irəliləsə, təbii varlıqlar arasındakı əlaqə və qanunlar nə qədər artıq kəşf olunsa yaradılışın hikmət və sirləri də bir o qədər aşkar olacaqdır. Bu sadə və aydın nişanələrdə dərinləndən diqqət yetirilməsi aludə olmamış, günah çirkabına düşməmiş pak qəlblər üçün kifayətdir.

SUALLAR

1-Allahı tanımağın müxtəlif yollarını və onların xüsusiyyətlərini bəyan edin.

2-Allahı tanımağın sadə yolu hansıdır? Hansı xüsusiyyətlərə malikdir?

3-Varlıqların hədəfli nişanələrinin bəyan edin.

4-Nəzm dəlilinin məntiqli şəklini bəyan edir.

---

¹ “Ənam” surəsi, ayə:95

YEDDİNCİ DƏRS

VACİBUL-VÜCUDUN İSBAT OLUNMASI

Müqəddimə;

Bürhanın mətni;

İmkan və vücud;

İllət və məlul;

İllətlər sonsuzluğunun qeyri-mümkün olması;

Bürhanın bəyan edilməsi.

MÜQƏDDİMƏ

Əvvəlki dərstdə qeyd etdik ki, ilahi filosoflar və kəlam alimləri (mütəkəllimlər) Mütəal Allahın isbat olunması barəsində çoxlu dəlillər gətirmişlər ki, bunlar müfəssəl fəlsəfə və kəlam kitablarında qeyd olunmuşdur. Biz onların arasında daha az müqəddiməyə ehtiyac duyulan, eyni halda möhkəm bir dəlil və düşünüləsi sadə olan bir bürhanı seçmişik və onu izah edəcəyik. Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, bu bürhan, Allahı yalnız Vacibul-vücuda, yəni vücudu zəruri və yaradana ehtiyacı olmayan bir varlıq ünvanı ilə isbat edir, Onun elm, qüdrət, cism olmamaq, zaman və məkana daxil olmamaq kimi xüsusiyyət və sifətləri başqa dəlillərlə isbat olunmalıdır.

BÜRHANIN MƏTNİ

Mövcud – əqli fərz əsasında – ya Vacibul-vücutdur, ya da mümkün-vücut. Heç bir varlıq əqlən bu iki fərzdən xaric deyildir və varlıqların hamısını mümkün-vücut hesab etmək olmaz, çünki mümkün-vücutun illətə (səbəbə, yaradana) ehtiyacı vardır və əgər bütün illətlər də mümkün-vücut və öz növbəsində başqa illətə ehtiyacı olsa heç bir vücudun yaranışı gerçəkləşməyəcəkdir. Başqa sözlə, illətlərin sonsuzluğa qədər getməsi

qeyri-mümkündür. Deməli illətlər silsiləsi hökmən özü başqa bir varlığın məlulu olmayan, yəni Vacibul-vücut olan bir varlıqda sona çatmalıdır.

Bu bürhan Allahın isbat olunması üçün fəlsəfi dəlillərin ən sadəsidir. O, bir neçə sırf əqli müqəddimədən təşkil olunmuşdur və heç bir təcrübi və hissi müqəddiməyə ehtiyacı yoxdur. Lakin bu bürhanda fəlsəfi məfhum və istilahlardan istifadə olunduğuna görə yuxarıdakı bürhanı təşkil edən bu müqəddimə və istilahların ətrafında bir qədər izahat veririk.

İMKAN VƏ VÜCUB

Nə qədər sadə olsa belə hər bir qəziyyə (hadisə) iki əsas məfhumdan (mövzu və məhmul = predikat və...) təşkil olunur. Məsələn, günəşin işıqlığının sübut olmasına dəlalət edən “günəş işıqlıdır” qəziyyəsində “günəş” qəziyyənin mövzusu, “ışıqlıdır” isə onun məhmulu hesab olunur.

Məhmulun mövzu üçün sübut olunması üç haldan xaricdə deyildir: Ya qeyri-mümkündür (məsələn “üç dördün böyükdür” qəziyyəsi kimi), yaxud zəruridir (iki dördün yarısıdır qəziyyəsi kimi), yaxud da nə qeyri-mümkündür, nə də zəruridir (məsələn, “bizim başımızın üstündə günəş vardır” qəziyyəsi kimi).

Məntiqi istilahlara uyğun olaraq birinci surətdə

qəziyyənin nisbəti “imtina”, ikinci surətdə “zərurət”, yaxud “vücub”, üçüncü surətdə isə “imkan” vəsfinə (özünün xüsusi vəsfində) malikdir.

Fəlsəfədə mövcud (varlıq) barəsində söhbət olunduğundan və qeyri-mümkün olan şeyin heç bir xarici vücudu olmadığından filosoflar mövcudu əqli fərz əsasında Vacibul-vücud və mümkünül-vücud olaraq iki yerə bölürlər. Vacibul-vücud o varlıqdır ki, öz-özünə mövcud olsun və başqa bir varlığa ehtiyacı olmasın. Təbiidir ki, belə bir varlıq əzəli və əbədi olacaqdır. Çünki hər hansı bir varlığın müəyyən zaman dövründə mövcud olmaması bunu göstərir ki, onun varlığı özündən deyildir, onun varlıq səhnəsinə gəlməsi üçün başqa bir varlığa ehtiyacı vardır ki, onun gerçəkləşməsinin səbəbi, yaxud şərtidir və onun olmaması ilə yoxa çevrilir. Mümkünül-vücud isə o varlığa deyilir ki, özündən olan vücudu yoxdur və onun vücuda gəlməsi başqa bir varlıqla şərtlənir.

Əqli fərz əsasında gerçəkləşən bu bölgü varlığı qeyri-mümkün olan şeyi zəruri olaraq inkar edir, lakin xarici varlıqlardan hər hansı birinin bu iki qismdən hansı birinin (vacibul-vücud və mümkünül-vücud) olmasına dəlalət etmir. Başqa sözlə desək, bu qəziyyənin üç halda gerçəkləşməsi, yaxud tətbiq olunması təsəvvür olunur: 1-Hər bir varlıq Vacibül-vücud olsun, 2-Hər bir varlıq mümkünül-vücud olsun, 3-Varlıqlardan bəzisi vacib, bəzisi mümkün

olsun.

Birinci və üçüncü fərziyyəyə əsasən Vacibul-vücudun varlığı sübuta yetir. Deməli, bu fərziyyəni araşdırmaq lazımdır ki, görəsən bütün varlıqların mümkünül-vücut olması mümkündür, ya yox? Məhz bu fərzin batil edilməsi ilə Vacibul-vücudun varlığı qəti və yəqin surətdə sübuta yetir. Amma onun vahid olması, eləcə də sair sifətləri digər dəlillərlə sübut olunur.

İkinci fərziyyəni batil etmək üçün qeyd olunan bürhana digər bir müqəddimə də əlavə etmək lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, bütün varlıqların mümkünül-vücut olması qeyri-mümkündür. Lakin bu müqəddimə **bədihi** olmadığından onu isbat edərək belə bəyan etmişlər: Mümkünül-vücudun illətə ehtiyacı vardır, illətlər sonsuzluğu da qeyri-mümkündür. Deməli, illətlər silsiləsi elə bir varlıqda sona çatmalıdır ki, o mümkünül-vücudə və başqa bir illətə ehtiyacı olmasın, yəni Vacibul-vücut olsun. Buna görə də digər bir fəlsəfi məfhumdan istifadə olunur ki, onun barəsində bir qədər izahat verilməlidir.

İLLƏT VƏ MƏLUL (SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ)

Əgər bir varlıq başqa bir varlığa ehtiyacı olsa, yəni onun varlığı müəyyən bir şəkildə başqasına bağlı olsa fəlsəfə istilahında ehtiyacı varlığa “məlul”,

o digərinə isə “illət” deyirlər. Amma hər hansı bir illətin mütləq şəkildə ehtiyacsız olmaması da mümkündür, yəni onun özü də ehtiyacı və başqa bir məlula bağlı ola bilər. Amma əgər hər hansı bir illət heç bir növ ehtiyacı və başqasının məlulu olmazsa o mütləq-illət və mütləq-ehtiyacsız olacaqdır.

Fəlsəfədəki illət və məlulun istilahı və onların tərifi ilə tanış olduqdan sonra hər mümkün-vücudun illətə ehtiyacı olması ilə əlaqədar müqəddiməni araşdırırıq.

Mümkünül-vücudun vücudu özündən olmadığına görə hökmən onun varlığı başqa bir varlıq, yaxud varlıqların gerçəkləşməsi ilə şərtlənəcəkdir. Çünki aydın məsələdir ki, hər hansı bir mövzu üçün nəzərdə tutulan bir məhmul ya öz-özünə (zatən, yaxud biz-zat) sabitdir, yaxud başqasının nəticəsində (bil-ğeyr) sabit olur. Məsələn, hər bir şey ya öz-özünə aydın və işıqlıdır, yaxud başqa bir şeyin (nurun) vasitəsilə işıqlanır. Hər bir maddə ya öz-özünə yağlıdır, ya başqa bir şeyin (yağın) vasitəsilə yağlı olur. Bir şeyin nə öz-özünə işıqlı və yağlı olması, nə də başqasının tərəfindən verilməklə bu iki sifətə malik olması olmadan eyni zamanda işıqlı və yağlı olması qeyri-mümkündür.

Deməli, bir mövzu üçün vücudun sübutu ya biz-zatdır, ya da bil-ğeyr. Biz-zat deyildirsə hökmən bil-ğeyr olmalıdır. Buna əsasən öz-özünə vücudla sifətlənməyən hər bir mümkünül-vücud başqa bir

varlığın səbəbi ilə vücuda gəlir və onun məlulu sayılır. Bu da “hər mümkün-vücudun illətə ehtiyacı vardır” kimi təbir olunan danılmaz əqli prinsipdən ibarətdir.

Lakin bəziləri güman etmişlər ki, səbəb-nəticə qanununun məfhumu bundan ibarətdir ki, “ümumiyyətlə hər bir mövcudun illətə ehtiyacı vardır” və buna əsasən irad tutub deyirlər ki, Allah üçün də bir illət nəzərdə tutmaq lazımdır! Halbuki illiyyət (səbəb-nəticə) prinsipinin mövzusu mütləq şəkildə olan mövcud deyildir; onun mövzusu mümkün-vücud və məluldur. Başqa sözlə desək, hər bir ehtiyacı və bir şeyə bağlı olan varlıq illətə ehtiyacıdır nəinki ümumiyyətlə hər bir varlıq.

İLLƏTLƏR SİLSİLƏSİNİN SONSUZ OLMASI QEYRİ-MÜMKÜNDÜR

Bu bürhanda istifadə olunan sonuncu müqəddimə bundan ibarətdir ki, illətlər silsiləsi özü məlul olmayan bir varlıqda sona çatmalıdır. Başqa sözlə desək, illətlərin sonsuzluğa qədər davam etməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də Vacibul-vücudun varlığı, vücudu özündən olan və başqa bir varlığa ehtiyacı olmayan ilkin illət kimi sübut olunur.

Filosoflar sonsuzluğa qədər gedən illətlərin batil olmasını isbat etmək üçün çoxlu bürhanlar gətirmişlər, lakin həqiqət bundan ibarətdir ki, illətlər

barəsində sonsuzluğun batil olması təqribən bədihidir və azacıq təfəkkürlə aydın olur. Yəni məlulun varlığının illətə ehtiyacı olub onun vücudu ilə şərtləndiyinə diqqət yetirməklə bu məlul olmaq və şərtlənməyin ümumi olmasını fərz etsək heç vaxt heç bir mövcud gerçəkləşməyəcəkdir, çünki bir-birindən asılı varlıqlar məcmuəsinin fərz edilməsi onların bağlandığı tərəfdə olan bir varlıq olmadan ağıla sığan deyildir.

Fərz edin ki, müsabiqədə bir dəstə final xəttinin qarşısında dayanaraq qaçmağa hazırlaşrlar, lakin onlardan hər biri qərara alır ki, digəri qaçmayınca o da qaçmasın. Əgər bu qərar doğrudan da ümumi olsa onlardan heç biri, heç vaxt qaçmağa başlamayacaqdır! Həmçinin əgər hər bir varlığın vücudu digər bir varlığın vücudunun yaranmasına bağlı olsa heç bir vaxt heç bir mövcud yaranmayacaqdır. Deməli, xarici varlıqların vücuda gəlməsi göstərir ki, ehtiyacsız və şərtlənməyən bir varlıq mövcuddur.

BÜRHANIN BƏYANI

Qeyd olunan müqəddimələrə diqqət yetirməklə bürhanı bəyan edirik:

Mövcud adlandırılıla bilən şey iki haldan xaricdə deyildir: Ya vücud onun üçün zəruridir ki, öz-özünə mövcud olur və istilahda Vacibul-vücud adlanır, ya

da onun vücudunun zərurəti yoxdur və başqa mövcuda bağlıdır, istilahda da mümkünül-vücut adlanır. Aydınır ki, əgər hər hansı bir şeyin vücuda gəlməsi qeyri-mümkün olsa heç vaxt vücuda gəlməyəcəkdir və onu heç vaxt mövcud hesab etmək olmaz. Deməli, hər bir mövcud ya Vacibul-vücutdur, ya da mümkünül-vücut.

Mümkünül-vücutun məfhumuna diqqət yetirməklə aydın olur ki, hər şey bu məfhumun nümunəsi olsa məlul sayılacaq onun və illətə ehtiyacı olacaqdır. Çünki əgər hər hansı bir mövcud öz-özlüyündə vücuda gəlməyibsə hökmən başqa bir varlığın səbəbinə mövcud olmuşdur. Eləcə də zətən mövcud olmayan hər bir vəsfin isbatı bil-ğeyr olacaqdır. İlliyyət (səbəb-nəticə) qanununun məfhumu da bundan ibarətdir ki, hər bir **bağlı, asılı və mümkünül-vücutun** illətə ehtiyacı vardır, nəinki ümumiyyətlə hər bir mövcudun illətə ehtiyacı vardır ki, “Allahın da illətə ehtiyacı vardır”, yaxud “illətsiz Allaha etiqad bəsləmək səbəb-nəticə qanununu pozur” deyilərək irad tutulsun.

Digər tərəfdən, əgər bütün varlıqlar mümkünül-vücut və illətə ehtiyacı olsa heç bir vaxt heç bir varlıq gerçəkləşməyəcəkdir. Bu ona oxşayır ki, bir qrupun üzvlərindən hər biri özünün işə başlamasını digərinin iş görməyə başlaması ilə şərtləndirsin ki, bu halda heç bir iş görülməyəcəkdir. Deməli, xarici varlıqların vücudu göstərir ki, Vacibul-vücut

mövcuddur.

SUALLAR

1-İmkan və vücudun məntiqi və fəlsəfi istilahını bəyan edin.

2-Vacibul-vücud və mümkünül-vücudun tərifini deyin.

3-Varlığın Vacibul-vücud və mümkünül-vücud olaraq əqli bölüşdürülməsi neçə surətdə fərz olunur?

4-İllət və məlulun tərifini deyin.

5-Səbəb-nəticə qanununun məfhumu nədir?

6-Nə üçün hər bir mümkünül-vücudun illətə ehtiyacı var?

7-Səbəb-nəticə qanunu Allahın da illəti olmasını tələb edirmi? Nə üçün?

8-Allahın heç bir yaradanın olmamasına etiqad bəsləmək səbəb-nəticə qanununu pozurmu?

9-Səbəblərdə (illətlərdə) sonsuzluğun qeyri-mümkün olmasını izah edin.

10-Bu bürhanın məntiqi formasını bəyan edin və hansı mətləbi isbat etməsini dəqiq şəkildə izah edin.

SƏKKİZİNCİ DƏRS

ALLAHIN SİFƏTLƏRİ

Müqəddimə;

Allahın əzəli və əbədi olması;

Səlbiyyə sifətləri;

Varlıq bağışlayan illət;

Varlıq bağışlayan illətin xüsusiyyətləri.

MÜQƏDDİMƏ

Əvvəlki dərslərdə qeyd olundu ki, fəlsəfi bürhanlardan çoxunun məfhumu Vacibul-vücuda ünvanlı bir varlığı isbat etməkdir və başqa bürhanların əlavə edilməsi ilə onun səlbəy və sübutiyyə sifətləri sübuta yetir, onların məcmusundan Mütəal Allah, onu məxluqlardan seçən özünəməxsus sifətləri ilə məlum olur. Amma sifət şəkildə Vacibul-vücuda olması Onu tanımaq üçün kifayət deyildir. Çünki bir şəxs, məsələn maddə və enerjinin də Vacibul-vücadun nümunəsi olmasını güman edə bilər. Buna görə də bir tərəfdən Allahın səlbəy sifətləri sübut olunmalıdır ki, Vacibul-vücadun məxluqata məxsus olan sifətlərdən uzaq olması və onun məxluqlarından heç birinə tətbiq edilməməsi məlum olsun. Digər tərəfdən Allahın sübuti sifətləri isbat olunmalıdır ki, həm Onun pərəstişə layiq olması aydınlaşsın, həm də nübüvvət, məad və onların tərərriatı kimi sair əqidə prinsiplərinin isbat olunmasına şərait yaransın.

Yuxarıda qeyd olunan bürhandan aydın oldu ki, Vacibul-vücadun illətə ehtiyacı yoxdur və o, bütün mümkün-vücadların illətidir. Başqa sözlə desək, Vacibul-vücad üçün iki sifət isbat olunur:

1-Onun hər hansı varlığa ehtiyacsız olması; çünki əgər başqa bir varlığa azacıq belə ehtiyacı olsa həmin

başqa varlıq onun illəti olacaqdır və biz də bilirik ki, fəlsəfə istilahında illətin mənası budur ki, başqa varlıq ona ehtiyacı olsun.

2-Mümkünül-vücuda olan varlıqlar Onun məlulu və Ona ehtiyacıdırlar, bu da onların yaranması üçün ilkin illətdir.

Bu iki nəticədən istifadə edərək onlardan lazım gələnləri bəyan və Vacibul-vücuda səlbiyyə və sübutiyyə sifətlərini isbat edirik. Əlbəttə fəlsəfə və kəlam kitablarında onların hər birinin isbatına dair çoxlu bürhanlar qeyd olunmuşdur, lakin biz mətləbin mənimsənilməsinin asan olması, yığcamlığa riayət edilməsi və mətləblərin arasında bağlılığı nəzərə almaqla elə bürhanları seçmişik ki, onların yuxarıdakı bürhanla olan əlaqəsi saxlansın.

ALLAHIN ƏZƏLİ VƏ ƏBƏDİ OLMASI

Əgər hər hansı bir varlıq başqa bir varlığın məlulu və ona ehtiyacı olsa, vücuda onun (illətin) özünə tabe olacaqdır və illətinin aradan getməsi ilə vücuda gəlməyəcəkdir. Başqa sözlə desək, hər hansı bir zaman dövründə mövcudun yox olması (olmaması) onun ehtiyacı və mümkün-vücuda olmasını göstərir. Vacibul-vücuda varlığı özündən olduğundan və heç bir varlığa ehtiyacı olmadığından həmişə mövcud olacaqdır.

Bununla da Vacibul-vücuda üçün digər iki sifət

isbat olunur: biri əzəli olmasıdır, yəni o, keçmişdə, heç bir dövrdə yox olmamışdır, digəri isə əbədi olmasıdır, yəni o, gələcəkdə də heç vaxt yox olmayacaqdır. Bəzən bu iki sifətin məcmusu “sərmədi” adı ilə bəyan olunur.

Buna əsasən əvvəllər yoxluğu, yaxud imkani-zəvalı olan bir varlıq Vacibul-vücuda olmayacaqdır. Hər bir maddi varlığın Vacibul-vücuda olması fərziyyəsinin batil olması da tamamilə aşkardır.

SƏLBİ SİFƏTLƏR

Vacibül-vücuda digər bir tələbi (laziməsi) Onun bəsit olması, cüzlərdən və hissələrdən təşkil olunmamasıdır, çünki hər bir mürəkkəb öz hissələrinə ehtiyaclıdır və Vacibül-vücuda isə heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur.

Vacibül-vücuda hissələrinin bil-fel mövcud olmaması, amma bir xəttin üzərində nəzərdə tutulan iki xətt parçası kimi olması fərziyyəsi də batildir. Çünki bil-qüvvə hissələrə malik olan şey hərçənd xaricdə gerçəkləşməsə belə əql baxımından təcziyəyə (analiz) qabil olacaqdır. Təcziyənin mümkün olmasının mənası da küllün zəvala uğramasının mümkünlüyüdür. Belə ki, əgər bir metrlik xətt iki yarım metrlik hissəyə bölünsə artıq bir metrlik xətt mövcud olmayacaqdır. Əvvəllərdə qeyd olundu ki, Vacibül-vücuda zəvala uğraması mümkün deyildir.

Bil-fel və bil-qüvvə hissələrindən təşkil olunma cisimlərin xüsusiyyətindən olduğundan heç bir cismani mövcudun Vacibül-vücuda olmadığı aydın olur. Başqa sözlə desək, Mütəal Allahın mücərrəd olması və cismani olmaması sübuta yetir. Həmçinin aydın olur ki, Mütəal Allah da gözlə görünə, heç bir hiss orqanları ilə idrak oluna bilməz, çünki hiss olunma cism və cismani olmağın xüsusiyyətlərindəndir.

Digər tərəfdən cism olmağı inkar etməklə məkana və zamana malik olmaq kimi cismin xüsusiyyətləri də Vacibül-vücuda səlb olunur. Çünki məkan o şeylər üçün təsəvvür olunur ki, həcmə, enə, uzunluğa malik olsun. Zamana malik olan hər bir şey uzanma və zaman ömrünə nəzərindən bölünməyə qabildir və bu da bir növ bil-qüvvə olan hissələrdən təşkil olunmaq hesab olunur. Buna əsasən Mütəal Allah üçün məkan və zaman təsəvvür etmək olmaz. Məkan və zamana malik olan varlıq da heç vaxt Vacibül-vücuda olmayacaqdır.

Nəhayət zamanın Vacibül-vücuda inkar olunması hərəkət, dəyişiklik və təkamülü də ondan inkar edir, çünki heç bir hərəkət və dəyişiklik zaman və məkan olmadan mümkün deyildir.¹

---

¹ Allahın məkana malik olması, ərşdən aşağı nazil olması və gözlə görünməsi sünnülərdən bir qrupunun nəzəridir. Allahın dəyişikliyə və təkamülə məruz qalması da Hegel,

Buna əsasən Allah üçün ərş kimi bir yerin olduğuna inananlar, yaxud asimandan aşağı nazil olması Ona nisbət verənlər, yaxud Onun gözlə görünə bilməsinin mümkünlüyünü iddia edənlər, yaxud da Onun dəyişilib haldan-hala düşməsinə, təkamül etməsinə inananlar Allahı düzgün şəkildə tanımamışlar.

Ümumiyyətlə hər hansı növ çatışmamazlıq, məhdudiyət və ehtiyaca dəlalət edən hər növ məfhum Mütəal Allahdan uzaqdır. Allahın səlbi sifətlərinin mənası da məhz budur.

VARLIQ BAĞIŞLAYAN İLLƏT

Qeyd olunan dəlildən əldə olunan ikinci nəticə budur ki, Vacibül-vücut mümkünlərin yaranış səbəbidir. İndi isə bu nəticənin lazımlığını araşdırırıq. Əvvəlcə illətin qismləri ilə bağlı bir qədər izahat verdikdən sonra ilahi illiyyətin xüsusiyyətlərini bəyan edirik.

İllət özünün ümumi mənasında başqa bir şeyin bağlılıq tərəfi olan hər bir varlığa aid edilir, hətta

---

Bergson, Vilyam Ceyms, Vaythed kimi qərb filosoflarından nəql olunmuşdur. Lakin bilmək lazımdır ki, Allahdan hərəkət və dəyişikliyin inkar olunması Onun üçün sükunəti isbat etmir, əksinə bu Onun zatının sabit olması mənasıdır. Sabitlik də dəyişikliyin ziddidir. Amma sükunət hərəkət mələkəsinin (səciyyəsinin) olmamasıdır və hərəkət etməyə qabiliyyəti olan şeylərdən başqa heç nə onunla vəsf edilməz.

şərtlərə və vasitələrə (müiddat) də illət deyilə bilər. Allah-taala üçün illəti olmamasının mənası budur ki, başqa bir varlığa heç bir növ asılılığı yoxdur, hətta Onun üçün heç bir növ şərtiyyət və vasitəni də təsəvvür etmək olmaz.

Amma Allahın məxluqat üçün illət olmasına gəldikdə isə, bu, failin illiyyətinin xüsusi qismi olan varlıq bağışlamaq mənasındadır. Bu mətləbi izah etmək üçün illətlərin qismlərini araşdırmalıyıq və onun müfəssəl izahı fəlsəfi kitablara həvalə olunur.

Bildiyimiz kimi bitkinin cücərməsi üçün toxum, münasib torpaq, hava, su və s. kimi şeylərin olması zəruridir. Təbii, yaxud insani bir amil də toxumu torpağa səpməli və ona su verməlidir. İllət üçün qeyd olunan tərifə əsasən bunların hamısı bitkinin cücərməsinin illətləri hesab olunur.

Bu illətləri müxtəlif nəzərlərdən müəyyən qismlərə bölmək olar. Məsələn, varlıqları həmişə məlulun vücudu üçün zəruri olan illətlərə **həqiqi illətlər**, qalmaqları məlulun qalmağı üçün lazım olmayan digər səbəblər isə (bitki barəsində əkinçinin varlığı) **edadi illətlər**, yaxud **müiddatlar** (vasitələr) adlandırılır. Eləcə də əvəz edilə bilən illətləri **canişini** illətlər, sair illətləri isə **inhisari** illətlər adlandırırırlar.

Bir növ illət də vardır ki, bitkinin cücərməsi ilə əlaqədar deyilənlərin hamısı ilə fərqlənir və onun nümunəsini nəfs və bəzi nəfsani varlıqlar barəsində mülahizə etmək olar: İnsan öz zehmində bir surəti

yaradanda, yaxud hər hansı bir işi görməyi qərara alanda “**zehni surət**” adlı ruhi və nəfsani iradə adlı bir varlıq gerçəkləşir ki, onun varlığı nəfsin varlığına bağlı olduğuna görə də onun məlulu hesab olunur. Lakin bu növ məlul elə bir şəkildədir ki, illətindən heç bir təzadə ayrı və müstəqil, ondan ayrıca vücuda malik ola bilməz. Eyni halda nəfsin zehni surət, yaxud iradəyə qarşı failiyyəti müəyyən şərtlərə bağlıdır ki, onun nöqsanlı, məhdud və mümkün-vücut olmasından irəli gəlir. Buna əsasən kainat üçün Vacibül-vücutun fail olması nəfsin ruhi varlıqlarla əlaqədar olan failiyyətindən daha yüksək və daha kamildir, sair faillərin arasında oxşarı, misli yoxdur. Çünki o, öz məluluna heç bir ehtiyacı olmadan onu yaradır, o məlulun da bütün varlığı ona bağlıdır.

VARLIQ   BAĞIŞLAYAN   İLLƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qeyd olunanlara diqqət yetirməklə varlıq bağışlayan illət üçün bir neçə mümhüm xüsusiyyəti qeyd etmək olar:

1-Varlıq bağışlayan illət bütün məlulların kamallarına daha kamil şəkildə malik olmalıdır ki, hər bir varlığa onun tutumu qədərində əta edə bilsin. Amma maddi və vasitə olan illətlər isə yalnız məlulun dəyişikliyi şəraitini yaradır və öz

məlullarının kamallarına malik olmasının zərurəti yoxdur. Məsələn, torpağın bitkinin kamalına malik olmasının, yaxud ata-ananın övladın kamalına malik olmasının zərurəti yoxdur. Amma varlıq bağışlayan Allah bəsit və bölünməz olduğu halda vücut kamallarının hamısına malik olmalıdır.¹

2-Varlıq bağışlayan illət öz məlulunu yoxluqdan varlıq aləminə gətirir və başqa sözlə onu yaradır. Onu yartmaqla öz vücudundan heç bir şey azalmır. Amma təbii fəallərdə iş tamamilə başqa cürdür. Onların işi mövcud məlulun vəziyyətini dəyişdirməkdən, enerji və qüvvə sərf etməkdən ibarətdir. Vacibül-vücudun zatından hər hansı bir şeyin ayrılması fərz edilsə ilahi zatın dəyişilməsini və bölünməsinə gərəkli edir ki, bunun da batil olması sübut olundu.

3-Varlıq bağışlayan illət həqiqi illətdir, buna görə də məlulun qalması üçün onun varlığı zəruridir. Amma vasitə olan illətlərdə məlulun qalmasında onlara ehtiyac yoxdur.

Buna əsasən sünnü mütəkəllimlərindən bəzilərindən nəql olunan “aləmin, qalıb davam

---

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, məxluqatın kamallarına malik olmağın mənası, onların məfhumlarının (cism və insan məfumu kimi) da Mütəal Allaha aid edilə bilməsi deyildir; çünki bu kimi məfhumlar məhdud və nöqsanlı varlıqlardan hekayət edir və buna görə də sonsuz kamala və vücuda malik olan Mütəal Allaha aid edilə bilməz.

etməində Allaha ehtiyacı yoxdur” kimi sözlər, eləcə də qərb filosoflarının bəzilərinin dediyi “təbiət aləmi bir dəfə həmişəlik üçün **zavait** olunan və artıq Allahın idarə etməsinə ehtiyacı olmayan saata bənzəyir” kimi sözlər həqiqətdən çox-çox uzaqdır. Halbuki varlıq aləmi özünün bütün işlərində Mütəal Allaha ehtiyaqlıdır, əgər bir anlığa varlıq əta etməsə heç bir şeyin vücudu qalmaz.

SUALLAR

1-Allahın sifətlərini tanımağın nə kimi zərurəti var?

2-Keçən bürhandan hansı nəticələr əldə olunur?

3-Allahın sərmədi olmasını isbat edin.

4-Allahın zatının bəsit olmasını, bil-fel və bil-qüvvə hissələrdən təşkil olmamasını necə isbat etmək olar?

5-Allahın cismani olmamasının dəlili nədir?

6-Nə üçün Allahı görmək olmaz?

7-Hansı dəlilə əsasən Allahın zaman və məkana ehtiyacı yoxdur?

8-Hərəkət və sükunəti Allaha aid etmək olarmı? Nə üçün?

9-İllətin qismlərini bəyan edin.

10-Varlıq bağışlayan illətin xüsusiyyətlərini şərh edin.

DOQQUZUNCU DƏRS

ZATI SİFƏTLƏR

Müqəddimə;

Zati və fəli sifətlər;

Zati sifətlərin isbatı;

Həyat;

Elm;

Qüdrət.

MÜQƏDDİMƏ

Qeyd olundu ki, dünyaya varlıq bağışlayan illət – Mütəal Allah vücudun bütün kamallarına malikdir, həmçinin hər bir varlıqda mövcud olan hər növ kamal Onun tərəfindəndir və onu mövcudata, məxluqlara bəxş etməklə Öz kamalından heç nə əskilmir. Mətləbin daha yaxşı düşünlməsi üçün aşağıdakı misallardan istifadə etmək olar: Müəllim öz elmindən şagirdlərə öyrədir, amma onun elmindən heç nə azalmır. Əlbəttə Mütəal Allah tərəfindən varlıq və vücud kamallarının verilməsi bu misallarla müqayisə olunmayacaq dərəcədə yüksəkdir. Bu barədə ən yaxşı təbir bəlkə də bu ola bilər: Bütün varlıq aləmi Allahın müqəddəs Zətinin nuru və cəlvəsidir, belə ki, bu, aşağıdakı ayədən də bu məlum olur:

“Allahu nurus-səməvati vəl-ərz.”¹

Sonsuz ilahi kamallara diqqət yetirməklə kamala dəlalət edən və heç bir nöqsan və məhdudiyəti lazım tutmayan hər növ məfhum Allah-taalaya aid edilə bilər. Belə ki, Quran ayələrində, rəvayətlərdə və Məsumların (ə) münacatlarında nur, kamal, camal, məhəbbət, nuranilik və s. kimi məfhumlar Allah-taalaya aid edilir. Amma İslami kəlam, fəlsəfə və

---

¹ “Nur” surəsi, ayə:35.

əqidə kitablarında ilahi “sifətlər” ünvanı ilə irəli çəkilənlər sifətlərin müəyyən qədərindədir. Onlar zati və feli sifətlər olaraq iki yerə bölünür. Buna görə də əvvəlcə bu bölgü barəsində izahat verəcəyəm, daha sonra onların ən mühümünü isbat edəcəyəm.

ZATİ VƏ FELİ SİFƏTLƏR

Mütəal Allaha aid edilən sifətlər ya həyat, elm və güdrət kimi müəyyən növdə olan kamala diqqət yetirməklə Allahın zatından intiza olunan məfhumlardır, yaxud da xaliqiyyət və raziqiyyət kimi Mütəal Allahla Onun məxluqları arasında olan rabitədən intiza olunan məfhumlardır. Birinci qismdən olan sifətlərə **zati sifətlər**, ikincilərə isə **feli sifətlər** deyilir.

Bu iki qism sifətlər arasında əsaslı fərq bundan ibarətdir ki, birinci dəstədə Allahın müqəddəs Zati onların misdaqları (nümunələri) ilə eyniyyət təşkil edir, amma ikinci dəstə Mütəal Allah ilə yaradılanlar arasında izafə və nisbətdən hekayət edir, Allahın zati ilə məxluqların zati izafənin iki tərəfi kimi nəzərə alınır. Məsələn, “xaliqiyyət” sifəti varlığın Allahın zatına olan asılılığından intiza olunur, Allah və Onun məxluqatı bu izafənin iki tərəfini təşkil edir. Xaricdə isə Allahın müqəddəs zatından və məxluqların zatından ayrılıqda yaratmaq adlı həqiqi bir şey mövcud deyildir. Əlbəttə Mütəal Allah Öz

zatında yaratmağa qüdrətlidir, lakin qüdrət Onun zat sifətidir, yaratmaq məfhumu isə izafi bir məfhum olub fel məqamından intiza olunur. Buna görə də “yaratmaq” fel sifətlərindən sayılır. Amma yaratmağa qadir olmaq mənasına götürülsə bu halda qüdrət sifətinə qayıdır.

Allahın zati sifətlərinin ən mühümü həyat, elm və qüdrətdir. Eşitmək və görmək isə əgər eşidilənlərə və görülənlərə alim olmaq, yaxud eşitmək və görməyə qadir olmaq mənasına olsa bu halda “əlim” və “qədir” sifətlərinə qayıdır. Əgər onlardan məqsəd bil-fel (haliyədə) olaraq eşitmək və görmək olsa bu halda o, eşidən və görən zatın eşidilməyə və görülməyə qabiliyyəti olan əşyalar arasındakı əlaqəsindən əldə olunur. Bu da feli sifətlərdən sayılmalıdır. Belə ki, bəzən elm də həmin mənada işlədilir və “feli elm” adlı ilə tanınır.

Bəzi mütəkəllimlər kəlam və iradəni də zati sifətlərdən hesab etmişlər ki, sonralar bunun barəsində söhbət olunacaq.

ZATİ SİFƏTLƏRİN İSBAT OLUNMASI

Allahın həyat, qüdrət və elmini isbat etməyin ən sadə yolu bundan ibarətdir ki, bu məfhumlar məxluqat barəsində işlədilən zaman onların kamallarından söhbət açır. Deməli, onların ən kamil mərhələsi varlıq bağıqlayan illətdə mövcud

olmalıdır. Çünki hər bir məxluqda mövcud olan hər hansı kamal Mütəal Allahdandır və onu bəxş edən də onlara malik olmalıdır ki, başqalarına əta edə bilsin. Həyatı yaradan bir şəxsin özünün ondan məhrum olması, yaxud məxluqata elm və qüdrət verən şəxsin özünün cahil və bacarıqsız olması qeyri-mümkündür. Deməli bəzi məxluqlarda bu kimi kamal sifətlərinin olması onların Mütəal Allahda mövcud olmasını göstərir. Bunların heç birində nöqsan və məhdudiyət yoxdur. Başqa sözlə desək, Mütəal Allah sonsuz həyata, elmə və qüdrətə malikdir. İndi isə bu sifətlərin hər birinin barəsində əlavə izahat veririk.

HƏYAT

Həyat (diri olmaq) məfhumu iki dəstə məxluq barəsində istifadə olunur: Biri inkişaf etmək qabiliyyətinə malik olan bitkilərdə, ikincisi isə şüur və iradəyə malik olan heyvan və insanda. Birinci mənə nöqsanlıqı və ehtiyacı tələb edir, çünki inkişaf etmək, inkişaf edən varlığın ilk əvvəldə kamaldan məhrum olmasını, xarici amillər nəticəsində onda müəyyən dəyişikliklərin yaranmasını və tədrici olaraq yeni kamal mərhələsinə çatmasını tələb edir, səbiyyə sifətlərdə qeyd olunduğu kimi işləri Allaha aid etmək olmaz. Amma həyatın ikinci mənası kamal məfhumudur, onun imkanı nümunələrinin nöqsan

və məhdudiyyətlərlə yanaşı olmasına baxmayaraq onun üçün heç bir nöqsan, məhdudiyyət və ehtiyacın olmadığı sonsuz bir mərtəbə nəzərə almaq olar. Belə ki, kamalın və vücudun məfhumu da belədir.

Əsas etibarlı ilə iradə üzündən olan failiyyət, elm ilə yanaşı olan mənadakı həyat qeyri-maddi varlığın tələbidir. Çünki həyatın canlı maddi varlıqlara aid edilməsinə baxmayaraq həqiqətdə onların ruhunun sifətidir, bədənələr ruhun ona əlaqə tapması ilə həmin xüsusiyyətlər vəsf edilirlər. Başqa sözlə desək, uzunluq cisimlərin, cismani varlıqların tələbi olduğu kimi həyat da mücərrəd (qeyri-cismani) varlığın tələbidir. Bu mətləbə diqqət yetirməklə Allahın diriliyinə başqa bir dəlil də tapılır və o da bundan ibarətdir: Allahın müqəddəs Zatı mücərrəd və qeyri-cismanidir. (Bu, keçən dərstdə isbat olundu.) Hər bir mücərrəd varlıq zatən həyata malikdir, deməli Mütəal Allahın da zatən həyatı vardır.

ELM

Elmin məfhumu ən açıq-aşkar məfhumlardandır, lakin onun məxluqlar arasında mövcud nümunələri məhdud və nöqsanlıdır və bu xüsusiyyətlərlə Mütəal Allaha aid edilə bilməz. Amma qeyd olunduğu kimi əql bu kamal məfhumu üçün heç bir nöqsan və məhdudiyyəti olmayan, alimin zatı ilə eyniyyət təşkil edən müəyyən nümunələr nəzərə ala bilər, bu da

Mütəal Allahın Zatının elmidir.

Allahın elmini müxtəlif yollarla isbat etmək olar: Onlardan biri zati sifətlərin isbat olunmasında qeyd olunan yoldur: yəni məxluqların arasında elm mövcud olduğuna görə onun ən kamil mərtəbəsi onları yaradanda mövcud olmalıdır.

Digər bir yol isə nəzm bürhanından istifadə etməkdir. Yəni, hər hansı bir varlıq nə qədər dəqiq nəzm-inzibata malik olsa onu yaradanın elm və biliyinə bir o qədər artıq dəlalət edəcəkdir. Belə ki, elmi bir kitab, yaxud gözəl şer kitabı, yaxud sair incəsənət əsəri onu yaradanın elm, zövq və məharətinə dəlalət edir, heç bir aqıl insan elmi, yaxud fəlsəfi bir kitabın nadan və savadsız şəxs tərəfindən yazılmasını təsəvvür edə bilməz. Onda bu böyük kəhkəşanın, onda mövcud olan heyvətli sirləri və qəribəlikləri ilə, elmsiz varlıq tərəfindən yaradılmasını necə ehtimal vermək olar?!

Üçüncü yol isə nəzəri-fəlsəfi (yəni qeyri-bədihi) müqəddimələrdən istifadə etməkdir. Misal üçün bu fəlsəfi qaydanı qeyd etmək olar: "Hər bir müstəqil mücərrəd varlığın elmi vardır." Bu məsələ əlaqədar kitablarda isbat olunmuşdur.

Allahın elminə diqqət yetirmək insanın özünü və ruhunu saflaşdırmasında çox mühüm rol ifa edir. Buna görə də Qurani-Kərim təkrar-təkrar və təkidlə buyurur:

"Allah xəyanətkar gözlərdən və qəlblərin

gizlətdiyi şeylərdən agahdır.”¹

QÜDRƏT

Öz iş və fəaliyyətini iradə və ixtiyar üzündən görə hər bir fail bərsində deyilir ki, “özünün gördüyü işlərə qüdrəti vardır”. Deməli qüdrət faili-muxtarın, ondan baş verməsi mümkün olan iş üçün başlanğıc (məbdəiiyyət) olmasından ibarətdir. Vücudi mərtəbə baxımından fail nə qədər kamil olsa bir o qədər artıq qüdrətə malik olacaqdır. Təbiidir ki, sonsuz kamala malik olan varlığın qüdrəti də sonsuz olacaqdır.

“Həqiqətən Allah hər bir şeyə qadirdir.”²

Burada bir neçə məsələni xatırlatmaq lazımdır:

1-Qüdrətin təəllüq tapdığı bir işin gerçəkləşməsi mümkün olmalıdır. Deməli, zətən qeyri-mümkün olan, yaxud qeyri-mümkün olmayan, amma öz ardınca qeyri-mümkün bir işi gətirən şeyə qüdrət təəllüq tapmaz. Allahın hər bir işə qadir olmasının mənası bu deyildir ki, misal üçün Özü kimi başqa bir Allah da yaratsın (çünki Allah yaradılacaq deyildir), yaxud iki ədədini üç ədədindən böyük etsin, yaxud övladı, övlad olmaq fərzi ilə atasından qabaq xələq etsin.

2-Hər bir işə qadir olmaq onların hamısını yerinə

---

¹ “Mumin” surəsi, ayə:19.

² “Bəqərə” surəsi, ayə:20 və sair ayələr.

yetirməsini tələb etmir; əksinə istədiyi hər bir işi görə bilməyi nəzərdə tutulur. Hikmətli Allah da layiqli və hikmətli işlərdən başqa heç nə istəməz, heç bir iş görməz, halbuki, Onun xoşagəlməz və çirkin işlər görməyə qüdrəti vardır. (Gələcək dərslərdə ilahi hikmət barəsində artıq izahat veriləcəkdir.)

3-Qüdrət özünün qeyd olunan mənası ilə yanaşı ixtiyara da malikdir. Mütəal Allah ən yüksək qüdrətə malik olduğu kimi ixtiyarın da ən yüksək, kamil mərhələsinə malikdir, heç bir amil Onu bir işi görmək ilə əlaqədar təzyiqə məruz qoya, yaxud ixtiyarı Ondan ala bilməz. Çünki hər bir varlığın vücudu və qüdrəti möhz Ondandır və Özünün başqalarına verdiyi qüdrətlər qarşısında heç vaxt məğlub olmaz.

SUALLAR

1-Hansı məfhumları Mütəal Allah barəsində işlətmək olar?

2-Zati və feli sifətlərin tərifini deyib onların fərqlərini göstərin.

3-Zati sifətlərin isbat olunmasının külli yolu hansılardır?

4-Həyat hansı mənada işlənir və onun hansı mənası Allaha aid edilə bilər?

5-Allahın diri olmasına dair xüsusi dəlili qeyd edin.

6-Allahın elmini üç yolla isbat edin.

7-Qüdrətin məfhumunu bəyan edin və Allahın sonsuz qüdrətini isbat edin.

8-Hansı işlər qüdrət dairəsində ola bilməz?

9-Nə üçün Allah çirkin və yaramaz işləri görməz?

10-Mütəal Allahın ixtiyar sahibi olmasını bəyan edin.

ONUNCU DƏRS

FƏLİ SİFƏTLƏR

Müqəddimə;

Xaliqiyyət;

Rübubiyyət;

Üluhiyyət.

MÜQƏDDİMƏ

Əvvəlki dərstdə qeyd olunduğu kimi feli sifətlər Allahın müqəddəs Zatının Onun məxluqları ilə müqayisə olunması zamanı nisbət, izafə və xüsusi rabitəni nəzərə almaqla intiza olunan məfhumlardan ibarətdir ki, yaradan və yaradılan izafənin iki tərəfini təşkil edir. Yəni, yaratmaq məfhumunun özü məxluqatın vücudunun Mütəal Allaha bağlılığını mülahizə etməklə əldə olunur. Əgər bu bağlılıq nəzərə alınmasa heç vaxt belə bir məfhum əldə oluna bilməz.

Allah ilə məxluqların arasında nəzərdə tutulan izafələr və rabitələrin həddi-hüdudu yoxdur, lakin bir baxımdan onları iki ümumi qismə bölmək olar: Birinci qism birbaşa Allah ilə məxluqatın arasında nəzərə alınan izafələrdir, o cümlədən icad etmək, xəlq etmək və s. Amma digər izafələr başqa rabitə və izafələri nəzərə aldıqdan sonra əldə olunur. Məsələn, ruzi vermək. Çünki əvvəlcə ruzi yeyəni, onun qidalandığı şey ilə birlikdə nəzərə aldıqdan sonra Allah tərəfindən onun təmin olunması diqqət mərkəzində saxlanmalıdır ki, “raziq” və “rəzzaq” kimi məfhumlar alınsın. Hətta mümkündür ki, bəzən Mütəal Allah üçün bir feli sifət intiza olunmazdan qabaq məxluqlar arasında bir neçə rabitə və izafə növü nəzərə alınsın, yaxud Allah ilə məxluq arasında

əvvəlcədən olan bir neçə izafə nəzərə alındıqdan sonra onların Allah ilə olan rabitəsi nəzərə alınsın. Məsələn, məğfirət (bağışlamaq) Allah tərəfindən təklifi hökmlərin təyin edilməsi, Onun təsrii rübubiyyəti və bəndələrin bu hökmlər qarşısında itaətsizlik etməsi nəticəsində yaranır.

Bir sözlə, feli sifətləri əldə etmək üçün Mütəal Allahla məxluqlar arasında müqayisə aparılmalı, yaradan ilə yaranan arasında bir növ rabitə və izafə nəzərə alınmalıdır ki, izafənin iki tərəfi ilə vücuda gələn **mütəzayif** məfhum əldə olunsun. Buna görə də Allahın müqəddəs Zati öz-özünə və bu nisbət və izafələri nəzərə almadan feli sifətlərin misdaqı (nümunəsi) olmayacaqdır. Zati və feli sifətlər arasında əsaslı fərq də məhz bundan ibarətdir.

Əlbəttə əvvəllər qeyd edildiyi kimi feli sifətlərin, onların mənşəyini nəzərə almaqla zati sifətlərə qaytarılması da mümkündür. Belə ki, əgər xaliq, yaxud xəllaq “yarada bilən şəxs” kimi nəzərdə tutlsa qədir sifətinə qayıdır, yaxud səmi və bəsir sifətləri əgər “eşidilənlərə və görünənlərə alim olmaq” mənasınadırsa əlim mənasına qayıdır.

Digər tərəfdən, zati sifətlərdən hesab oluna bilən məfhumlardan bəzilərinin izafi və feli mənada olması da mümkündür, bu surətdə feli sifətlərdən hesab olunacaqdır. Belə ki, elmin məfhumu Qurani-Kərimin çox yerlərində feli sifət formasında

işlədilmişdir.¹

Burada qeyd olunmalı mühüm məsələ bundan ibarətdir ki, Mütəal Allahla maddi varlıqlar arasındakı rabitə nəzərə alınan və bunun əsasında Allah üçün xüsusi feli sifətlər intiza olunan zaman qeyd olunan sifətin izafənin bir tərəfini təşkil edən maddi varlıqlara təəllüq tapmasına görə zaman və məkan qeydləri ilə şərtlənir. Halbuki, izafənin digər tərəfi olan Allaha təəllüq tapması baxımından bu cür qeyd və şərt hüdudlarından uzaqdır. Məsələn, ruzi yeyən bir varlığa ruzi verilməsi xüsusi zaman və məkan daxilində baş verir. Amma bu qeydlər həqiqətdə ruzi verənə deyil, ruzi yeyən varlıqla əlaqədardır, Allahın müqəddəs Zatı hər növ zaman və məkan qeydlərindən pəkdir.

Bu mühüm məsələ Allahın fel və sifətlərini tanımaqla əlaqədar mühəqqiqlər arasında yaranan şiddətli ixtilafı və çoxlu çətinlikləri həll edə bilər.

XALİQİYYƏT

Vacibül-vücudun, mümkünül-vücudların yaranışı üçün ilkin illət ünvanı ilə isbat edilməsindən sonra onların hamısının öz varlığında Allaha ehtiyacı

---

¹ Bax. "Bəqərə" surəsi, ayə:187 və 235, "Ənfal" surəsi, ayə:66, "Fəth" surəsi, ayə:18 və 27, "Ali-İmran-140 və 142, "Maidə" surəsi, ayə:94, "Tövbə" surəsi, ayə:16, "Məhəmməd" surəsi, ayə:31-ə baxa bilərsiniz.

olmalarını nəzərə almaqla Vacibül-vücuda üçün “xaliqiyyət”, mümkünlər üçün “məxluqiyyət” sifəti intiza olunur. Bu vücudi rabitə əsasında əldə olunan xaliq məfhumu icad edən və varlıq bağışlayan illətlə bərabərdir. Ehtiyaclı və mümkün varlıqların hamısı onun izafəsinin bir tərəfində olaraq məxluqiyyət sifəti ilə vəsf edilir.

Lakin bəzən xəlq etmək kəlməsi daha məhdud mənada işlənərək yalnız əvvəlki maddədən vücuda gələn və onun izafə tərəfi qərar tutulan varlıqlara aid edilir. Bunun müqabilində ibda məfhumu durur ki, ilkin maddədən yaranmayan (məsbuq olmayan) varlıqlarda işlənir (mücərrədlər və ilkin maddə). Beləliklə icad etmək xəlq və ibda olaraq iki yerə bölünür.

Allahın xəlq etməsi insanların əşyalardan istifadə edib ondan müxətlif şeylər hazırlaması mənasına deyildir ki, bədənin hərəkət edib işləməsinə ehtiyac duyulsun, hərəkət “fel”, ondan hasil olan varlıq isə “felin nəticəsi” kimi cilvələnsin və nəticədə yaratmaq yaradılmaqla fərqlənsin. Çünki Mütəal Allah cism və cismani varlıqların xüsusiyyətlərindən və hərəkətlərindən pak olmaqdan əlavə, əgər Allahın yaratmağı, yaradılanın zatına artıq olan eyni misdaqə malik olsaydı mümkünül-vücuddan və Allahın məxluqatından olan bir varlıq hesab olunacaqdı və onun yaradılması barəsində olan söz təkrar olardı. Deməli, feli sifətlərin tərifində deyildiyi

kimi bu cür sifətlər Allah və məxluqların arasında nisbət və sifətlərdən əldə olunan məfhumlardır, yəni izafə və nisbətin qivamı əqlin mülahizəsinə bağlıdır.

RÜBUBİYYƏT

Allah ilə məxluqlar arasında mülahizə olunan əlaqələrdən biri də budur ki, məxluqlar tək-cə vücudun əslində və yaradılışlarında Allaha ehtiyacı deyillər, həm də onların vücudi işlərinin hamısı Mütəal Allaha bağlıdır, onların heç bir növ müstəqillikləri yoxdur, Allah onlarda istədiyi kimi təsərrüf edir və onların işlərini idarə edir.

Bu əlaqəni ümumi və külli tərzdə nəzərə alsaq ondan **“rübubiyyət”** məfhumu intiza olunur, bu da işlərin tədbir olunmasını tələb edir. Onun nümunələri kimi qoruyub saxlamaq, həyat vermək, öldürmək, ruzi vermək, inkişaf etdirib kamala çatdırmaq, yol göstərmək, əmr və nəhy etmək və s.-ni qeyd etmək olar.

Rübubiyyətin müxtəlif işlərini iki ümumi dəstəyə bölmək olar:

1-Təkvini rübubiyyət; bu, bütün varlıqların işlərinin idarə olunmasına, ehtiyaclarının təmin olunmasına və bir sözlə kainatın idarə olunmasına aid edilir.

2-Təşrii rübubiyyət. Bu, şüurlu və ixtiyar sahibi olan varlıqlara aid olub, peyğəmbərlər göndərmək,

asimani kitablar nazil etmək, təklif və vəzifələri təyin etmək, hökm və qanunlar yaratmaq kimi işlərə şamildir.

Allahın mütləq rübubiyyətinin mənası budur ki, məxluqlar hər bir vücudi işdə Mütəal Allaha bağlıdır, bir-birinə olan bağlılıqları da axırda Ona bağlılıqla nəticələnir. Məxluqların bəzilərini digərlərinin vasitəsilə idarə edən, canlıları Özünün yaratdığı ruzi ilə qidalandırır təmin edən məhz Odur. O, şüurlu varlıqları həm batini vasitələrlə (əql və s. kimi idrak qüvvələri), həm də xarici vasitələrlə (peyğəmbərlər və asimani kitablar) hidayət edir, mükəlləflər üçün hökmlər və qanunlar yaradır, vəzifələr və təkliflər müəyyən edir.

Xaliqiyyət kimi, rübubiyyət də izafi bir məfhumdur. Fərqləri bundan ibarətdir ki, onun (rübubiyyətin) müxtəlif hallarında məxluqatın özləri arasında da xüsusi bir izafə nəzərə alınır. (Belə ki, bu, rəzzaqiyyət barəsində deyildi.)

Xaliqiyyət və rübubiyyətin məfhumlarına və onların izafi olmasına diqqət yetirməklə aydın olur ki, bu ikisinin arasında **tələzüm** vardır və aləmin Rəbbinin onun Xaliqindən başqası olması qeyri-mümkündür, yəni məxluqları xas səciyyələrlə bir-birinə bağlılıq yaradan kəs elə onları qoruyub və idarə edir. Həqiqətdə rübubiyyət və tədbirin mənası məxluqatın yaradılışı və onların arasında bağlılığın necəliyindən intiza olunur.

ÜLUHIYYƏT

“İlah” və “üluhiyyət”in məfhumları barəsində nəzər sahibləri və mütəxəssislər arasında çoxlu bəhslər baş vermişdir ki, təfsir kitablarında qeydə alınmışdır. Bizim nəzərimizə görə, onun ən yaxşı mənası budur ki, “ilah” pərəstiş edilmə, yaxud ibadət və itaətə layiq olma mənasıdır. Belə ki, onunla eyni formada olan “kitab”ın mənası “yazmaq və yazmağa layiq olan bir şey”dir.

Bu mənaya uyğun olaraq üluhiyyət elə bir sifətdir ki, onu intiza etmək üçün bəndələrin itaət və ibadətini də nəzərə almaq lazımdır. Baxmayaraq ki, yolunu azanlar batil və puç məbudları özlərinə ilah seçmişlər, amma itaət və ibadət olunmağa ləyaqəti olan Kəs məhz onların Xaliqu və Rəbbidir. Bu da hər bir şəxsin Mütəal Allah barəsində malik olduğu etiqadın meyarıdır. Yəni Allah-taalanı Vacibül-vücut, dünyanın ixtiyar sahibi, idarə edəni və yaradanı hesab etməkdən əlavə Onu ibadət və itaət olunmağa layiqli də bilməlidir. Buna görə də bu məfhum İslamın şüarı olan “la ilahə illəllah”da əxz edilmişdir.

SUALLAR

1-Zati və feli sifətlərin qarşılıqlı əlaqəsini və onların bir-birinə necə qayıtmasını bəyan edin.

2-Hansı əsasa görə feli sifətlər zaman və məkan

qeydləri ilə yanaşı olur?

3-Xaliqiyyətin məfhumunu şərh edin və onun icad və ibda ilə olan fərqlərini deyin.

4-Nə üçün “yaratmaq” üçün məxluqatın zatlarından ayrı olan eyni nümunələr nəzərə almaq olmaz?

5-Rübubiyyətin məfhumunu bəyan edin.

6-Rübubiyyətin qismlərini sadalayın.

7-Xaliqiyyət və rübubiyyətin arasındakı *tələzümü* bəyan edin.

8-Üluhiyyətin məfhumunu və onun xaliqiyyət və rübubiyyətlə olan *tələzümünü* bəyan edin.

ON BİRİNCİ DƏRS
SAİR FƏLİ SİFƏTLƏR

Müqəddimə;
İradə;
Hikmət;
Kəlam;
Sidq (doğruçuluq).

MÜQƏDDİMƏ

Kəlam elmində münaqişəli məsələlərdən biri də ilahi iradə məsələsidir. Bu barədə çoxlu cəhətlərdən, məsələn, “iradə zati sifətdir yoxsa feli sifət”, yaxud “qədimdir ya hadis”, “vahiddir, yoxsa çoxdur?” deyə ixtilaf və mübahisə yaranmışdır. Bütün bunlar fəlsəfədə iradə, xüsusilə ilahi iradə barəsində aparılan bəhslərdən ayrıdır.

Aydındır ki, bu mövzu barəsində geniş bəhs bu kitabın həcminə sığmaz. Buna görə də əvvəlcə iradənin məfhumu barəsində şərh verir, daha sonra ilahi iradə ətrafında qısa söhbətə başlayırıq.

İRADƏ

Camaat arasında “iradə” kəlməsi iki mənaya işlədilir: biri istəmək, digəri isə işi görmək üçün qərara gəlmək.

Birinci mənası işlənmə baxımından çox genişdir, həm xarici əşyaları, həm şəxsin öz işlərini, həm də başqalarının işlərini sevməyə deyilir.¹ Amma ikinci mənası yalnız şəxsin öz işləri barəsində işlədilir.

İnsan barəsində iradənin birinci mənasının (məhəbbət, istəmək) nəfsani səciyyələr və ərazilər qəbilindən olmasına baxmayaraq əql onun nöqsanlı

---

¹ “Ənfal” surəsinin 87-ci ayəsi kimi.

cəhətlərini təcrid etməklə cəvhəri varlıqlara, hətta Mütəal Allaha belə aid edilə bilən ümumi bir məfhum əldə edə bilər. Belə ki, elm bəzində də həmin işi görür. Buna görə də Allahın Öz Zətinə nisbət verdiyi məhəbbətə aid edilən “hübb” kəlməsi zəti sifətlərdən biri hesab olunur. Əgər “ilahi iradə” dedikdə məqsəd kamalı sevmək olsa (belə ki, ilk mərtəbədə sonsuz ilahi kamala təəllüq tapır, sonrakı mərtəbələrdə sair varlıqların kamallarına aid edilir), məhz Onun kamalının əsərləri olduğuna görə bunu zəti, qədim, vahid sifətlərdən və Müqəddəs Zətinin eyni hesab etmək olar.

Amma bir işi görmək üçün qərara gəlmək mənasına olan iradə şübhəsiz fəli sifətlərdəndir, hadis və yaranan işə təəllüq tapması baxımından zamanla şərtlənməyə qəbildir. Belə ki, Quranda da istifadə olunur.¹ Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, Mütəal Allahın fəli sifətlərlə vəsf olunmasının mənası Onun zətinə dəyişikliyinin hasil olması, yaxud Onda bir ərzinin yaranması deyildir; əksinə mənası budur ki, Allahın zəti ilə məxluqatın arasında olan izafə və nisbət xüsusi nəzərdən və müəyyən şəraitlərdə mülahizə olunur. Buradan da fəli sifətlərdən biri olan məfhumun intizə olunmasına səbəb olur ki, məhdud və müqəyyəd (qeyd və şərti olan) şeyə aid olma baxımından həddə və qeydlərə

---

¹ “Yasin” surəsi, ayə:82.

malik olacaqdır. Bu da “harada isə olmağa” və “çoxluğa” vəsf edilən izafi bir məfhumdur. Çünki izafə iki tərəfə tabedir, tərəflərdən birinin hadis və kəsrəti bu xüsusiyyətlərin izafəyə də sirayət etməsi üçün kifayətdir.

HİKMƏT

İlahi iradə barəsində qeyd olunan izahlara diqqət yetirməklə aydın olur ki, bu iradə bir şeyin icad olunmasına həddsiz-hüduzsuz şəkildə təəllüq tapmır, əksinə əsalətən ilahi iradəyə təəllüq tapan şey əşyaların kamal, xeyir və məsləhətidir. Maddiyyatın qarşılıqlı təzahümü (mübarizəsi) onlardan bəzilərinin bəzi digərinin vasitəsi ilə azalıb-artmasına səbəb olduğundan ilahi məhəbbətin kamalı tələb edir ki, onların məcmusu, onlara daha artıq xeyir və kamal çata biləcəyi şəkildə olsun. Bu kimi əlaqələrin müqayisə olunmasından “**məsləhət**” məfhumu əldə olunur. Halbuki məsləhət məxluqatın vücudundan ayrı bir iş deyildir, buna görə də o, nəinki ilahi iradəyə, hətta onların yaranmasına da təsir qoya bilməz.

Bir sözlə, Allahın işləri Onun elm, qüdrət, kamal və xeyrə məhəbbət kimi zati sifətlərindən qaynaqlandığından həmişə məsləhətə malik olan bir şəkildə gerçəkləşir, yəni onlara ən çox kamal və xeyir çatır. Belə bir iradə “**hikmətli iradə**” adlandırılır.

Buradan da Mütəal Allah üçün fel məqamında həkim adlı digər bir sifət də intiza olunur ki, feli sifətlərdə olduğu kimi zati sifətlərə qayıtmağa qabildir.

Əlbəttə diqqət yetirmək lazımdır ki, hər hansı bir işi məsləhətə görə yerinə yetirməyin mənası məsləhətin Mütəal Allah üçün son illət olması deildir; əksinə o bir növ fəri hədəf sayılır, əsl və “ğai” illət işlərin görülməsi üçün sonsuz zati kamala olan məhəbbətdir ki, onun əsərlərinə tabe olaraq varlıqların kamalına da təəllüq tapır. Məhz buna görə də deyilir ki, Allahın felləri üçün ğai illət elə fail illətdir və Mütəal Allah zatında ariz ola biləcək digər hədəf və məqsədə malik deyildir. Amma bu məqsədin varlıqların kamal, məsləhət və xeyrinin fəri və **təbəi** hədəf ünvanı kimi hesab olunması ilə ziddiyyəti yoxdur. Bu mənaya əsasən Qurani-Kərimdə Allahın felləri müəyyən işlərlə əlaqələndirilmişdir ki, onların da hamısı məxluqatın xeyir və kamalına qayıdır. Necə ki, işlərin ən yaxşısının seçilməsi, imtahan, Allaha bəndəçilik, Allahın əbədi və xüsusi rəhmətinə nail olmaq da insanın yaradılışı üçün müəyyən hədəflər ünvanı ilə zikr olunmuşdur ki, onlardan hər biri digərinin müqəddiməsidir.¹

---

¹ “Hud” surəsi, ayə:7, “Mülk” surəsi, ayə:2, “Kəhf” surəsi, ayə:7, “Zariyat” surəsi, ayə:56, “Hud” surəsi, ayə:108 və

ALLAHIN KƏLAMI

Allah-taalaya mənsub edilən məfhumlardan biri də danışmaqdır. Qədim zamanlardan etibarən mütəkəllimlər arasında Allahın kəlamı barəsində geniş təhqiqat aparılmış və bəhs irəli sürülmüşdür, hətta deyilmişdir ki, teologiya elmi ona görə kəlam elmi adlandırılmışdır ki, bu elmin ardıcılları ilahi kəlam barəsində söhbət edirdilər; əşərilər onu zati sifətlər, mötəziləçilər isə feli sifətlər saymışlar. Bu iki dəstədən olan mütəkəllimlərin arasındakı kəskin ixtilafı məsələlərdən biri də Allahın kəlamı olan Quranın məxluqmu, yoxsa qeyri-məxluq olmasıdır. Hətta onlar bu məsələ ilə əlaqədar ilə bir-birlərini kafir hesab edirdilər.

Zati və feli sifətlər barəsində verilən izah və təriflərə diqqət yetirməklə asanlıqla anlamaq olar ki, danışmaq fel sifətindəndir və onu intiza etmək üçün xitab olunan şəxsi nəzərə almaq lazımdır ki, səsi eşitmək, yazını görmək, zehində bir məfhumu tapmaq, yaxud başqa bir şey vasitəsilə danışanın məqsədini başa düşsün. Əslində bu məfhum həqiqəti bir şəxs üçün aşkar etmək istəyən Allah ilə o həqiqəti dərk edən müxatəb (dinləyici) arasındakı əlaqədən intiza olunur. Amma əgər danışmaq üçün başqa bir

---

119, "Casiyə" surəsi, ayə:23, "Ali-İmran" surəsi, ayə:15, "Tövbə" surəsi, ayə:72-yə müraciət edin.

məna nəzərə alınsa və misal üçün söz danışmağa qadir olmaq, yaxud sözün mənasına elm tapmaq mənasına yozulsa bu halda zati sifətlərə qayıdır. (Bunun oxşarını feli sifətin digər qismləri barəsində demişdik.)

Amma yazılar, sözlər, zehnlərdə mövcud olan məfhumlar, nurani və mücərrəd həqiqət mənasına olan Qurani-Kərim isə məxluqdur. Bir şəxs Allahın zati elmini Quran həqiqəti kimi qələmə versə o halda o zati sifət olan elmə qayıdacaqdır. Lakin Allah kəlamı, Qurani-Kərim və s. kimi barəsində bu cür yozumlar mövcud ürfdən kənardadır və ondan uzaq olmaq lazımdır.

SİDQ (DOĞRUÇULUQ)

Allahın sözləri əmr, nəhy və inşa surətində olsa, bəndələrin əməli vəzifələrini təyin etsə, bu halda “doğru” və ya “yalan” kimi məfhumlarla vəsf olunmaz. Amma mövcud həqiqətlərdən, yaxud keçmişdə olmuş və ya gələcəkdə olacaq hadisələrdən xəbər vermək surətində olsa doğruçuluqla vəsf olunur. Belə ki, Qurani-Kərim buyurur:

“Danışmaq baxımınan kim Allahdan daha doğruçu ola bilər?!”¹

Bunları qəbul etməməkdə heç kəsin üzürlü bəhanəsi olmayacaqdır.

---

¹ “Nisa” surəsi, ayə:87.

Bu sifət dünyagörüşün fəri məsələlərinin, eləcə də ideoloji məsələlərdən çoxunun isbat olunması üçün digər bir istidlalın etibar olunmasının (nəqli və təəbbüdi) əsasını təşkil edir. Bu sifətin isbat olunması üçün gətirilə bilən əqli dəlillərdən biri budur ki, Allahın ilahi rübubiyyət işləri, insan və dünyanın idarə olunması barəsində danışması elm və hikmət əsasında olub, varlıqları hidayət etmək və dinləyicilər üçün düzgün mərifət vasitəsi hazırlamaq məqsədi ilədir, əgər reallıqla müxalifət mümkün olsaydı onlara etimad edilməz və bu da əsas məqsədi poza bilərdi ki, ilahi hikmətin əksinə olardı.

SUALLAR

1-İlahi iradə hansı mənada zati sifətlərdən və hansı mənada feli sifətlərdən sayılır?

2-İradə məfhumunu feli sifət ünvanı ilə intiza etmək üçün məxluqlar ilə Allah arasında hansı növ rabitə nəzərdə tutulur?

3-Allahın iradəsi hüdus və kəsərlə necə vəsf olunur?

4-İlahi hikməti bəyan edin.

5-Məsləhətin məfhumu necə əldə edilir?

6-Hansı mənaya əsasən məxluqatın məsləhət, xeyir və kamalını yaradılışın hədəfi hesab etmək olar?

7-İlahi kəlamı şərh edin.

8-Mütəal Allahın sadıq olmasına əqli dəlil bəyan edin.

ON İKİNCİ DƏRS

DÜZ YOLDAN ÇIXMAĞIN SƏBƏBİ

Müqəddimə;

Yoldan azmağın səbəbləri;

Psixoloji səbəblər;

İctimai səbəblər;

İdeoloji səbəblər;

İnhiraf amilləri ilə mübarizə.

MÜQƏDDİMƏ

Birinci dərisdə qeyd olundu ki, dünyagörüşünü iki ümumi qismə – ilahi və maddi dünyagörüşə bölmək olar. Onların arasında ən mühüm ixtilaf elmlə və qüdrətli yaradanın ololub-olmamasındadır: ilahi dünyagörüşü onu əsaslı bir prinsip kimi qəbul edir, maddi dünyagörüş isə onu inkar edir.

Əvvəlki dərslərdə Allahın varlığının isbat olunması, ən mühüm səlbə, sübutu, zati və fəli sifətləri bu kitabın həcminə uyğun olan bir səviyyədə araşdırdıq. İndi bu əsas prinsipə etiqadın möhkəmlənməsi üçün maddi dünyagörüşü qısa şəkildə araşdırıb tənqid edirik ki, ilahi dünyagörüşün mövqeyini möhkəmlətməkdən əlavə maddi dünyagörüşün süst və əsassız olması da birbaşa aydın olsun.

Bu məqsədlə əvvəlcə ilahi dünyagörüşdən azıb inhirafa yuvarlanmanın, dinsizliyə yönəlmənin amil və səbəblərinə qısa işarələr edib daha sonra maddi dünyagörüşün zəif nöqtələrinin ən mühümünü izah edəcəyik.

DÜZ YOLDAN AZMANIN SƏBƏBLƏRİ

Bəşər tarixində dinsizlik və materializmin uzun keçmişi vardır. Bəşər tarixlərində həmişə – arxeoloji qazıntılar və tarixi şahidlərin göstərdiyi qədər –

yaradana olan etiqad həmişə mövcud olmuşdur. Qədim zamanlardan etibarən dinsiz və Allahı inkar edən (mülhid) şəxslər olmuşlar. Lakin dinsizlik 18-ci miladi əsrindən etibarən əvvəlcə Avropa ölkələrində gücləndi, daha sonra isə yavaş-yavaş dünyanın sair məntəqələrinə yayılmağa başladı.

Bu hadisənin kilsə üsul-idarəsinin diktatorçuluq prinsipləri qarşısında və məsihiyyətin ziddinə olan bir əksül-əməl kimi yaranmasına baxmayaraq onun dalğaları sair dinləri və məzhəbləri də bürüdü, qərb ölkələrində dinsizliyə olan meyl onların sənətkarlıq və texnologiyası ilə yanaşı dünyanın başqa ölkələrinə də nəql olunmuşdur. Son əsrdə marksizmin ictimai-iqtisadi təfəkkürü ölkələrin çoxunda yayılmış və insaniyyət üçün böyük bir bəlaya çevrilmişdir.

Bu inhirafçı nəzəriyyənin yaranıb inkişaf etmə və yayılma səbəbləri çoxdur və onların hamısının araşdırılması üçün ayrıca bir kitab yazılmalıdır.¹ Lakin ümumi halda onu üç əsas amildə xülasələndirmək olar:

1-Psixoloji amillər: Yəni dinsizliyə meyl etmək üçün şəxslərdə yarana biləcək məqsədlər; hətta şəxsin özü bunun təsirindən agah olmaya da bilər. Onların ən mühümü tənərvərlik, rahatlığa, açıq-saçıqlığa meyl etmək və məsuliyyət hissi

---

¹ Bu amillərin bir qismini mərhum Ustad Mütəhhəri "Materializmə yönəlmənin səbəbi" kitabında araşdırmışdır.

keçirməməkdir. Belə ki, bir tərəfdən xüsusilə maddi və hiss olunan ləzzətlərlə uyğun gəlməyən tədqiqatın zəhmətləri tənbel, rahatlıq axtaran və himməti olmayan şəxslərin tədqiqat aparmasına mane olur, digər tərəfdən heyvanlara məxsus olan qeydsiz-şərtsiz azadlıq, açıq-saçıqlılıq, məsuliyyət hissi keçirməmək və məhdudiyətə razı olmamaq onların ilahi dünyagörüşə meyl etməsinin qarşısını alır. Çünki ilahi dünyagörüşü qəbul edib hikmətli yaradana etiqad bəsləmək bir sıra digər etiqadların da əsasını təşkil edir ki, onlar insanın bütün ixtiyari davranış və rəftarlarında məsuliyyət hissi keçirməsini tələb edir. Bu da çox hallarda öz istəklərindən keçməsinə və müəyyən məhdudiyətləri qəbul etməsinə tələb edir. Bu məhdudiyətlərin qəbul edilməsi şəxsin açıq-saçıqlılıq meyilləri ilə uyğun gəlmədiyindən bu heyvani meyl, hətta özünün ağahlığı olmayan bir şəkildə olsa belə, insanın bu məsuliyyətlərdən boyun qaçırmasına və nəticə etibarını ilə Allahın varlığını inkar etməsinə səbəb olur.

Digər psixoloji amillər də dinsizliyə meyl etməkdə təsirlidir və sair amillərin ardınca yaranır.

2-İctimai səbəblər: Yəni bəzi cəmiyyətlərdə yaranan xoşagəlməz mühitlər və ictimai şəraitlər, eləcə də dini işləri öhdəsinə alan şəxslər dinsizliyin yaranmasında, yaxud yayılmasında müəyyən rol oynayır. Belə bir şəraitdə əqli təfəkkür və idrak

baxımından zəif olan, mövcud məsələləri düzgün şəkildə təhlil edib araşdırma bilməyən, hadisələrin həqiqi səbəblərini dərk edə bilməyən insanlardan çoxu bu kimi uyğunsuzluq və xoşagəlməz halların baş verməsində dindarların rol oynadığını bəhanə edərək bu məsələləri ideologiya və dinin hesabına yazır və belə təsəvvür edirlər ki, bu kimi xoşagəlməz şəraitin yaranmasına məhz dini etiqad səbəb olmuşdur. Buna görə də dindən uzaqlaşırırlar.

Bu kimi amillərin nümunəsini Avropanın renesans dövründəki ictimai şəraitində mülahizə etmək olar: kilsə məmurlarının siyasi, hüquqi və dini sahələrdəki yaramaz işləri camaatın məsihiyyətdən və ümumiyyətlə din və dindarlıqdan uzaqlaşmasının mühüm amili olmuşdur.

Bu kimi amillərin təsirinə diqqət yetirməklə bütün din işçilərinə öz məsuliyyətlərinin əhəmiyyətini və həssas mövqeyini dərk etmələri zəruridir. Onlar bilməlidirlər ki, onlardan baş verən yaramaz hərəkətlər cəmiyyətin yoldan azıb bədbəxtliyə düşər olmasına səbəb ola bilər.

3-İdeoloji səbəblər: Yəni şəxslərin zehninə gələn, yaxud başqalarından eşitdikləri şübhələr. Belə ki, çoxları onları dəf etməyə qadir deyil və onlardan müəyyən qədər təsirlənirlər, heç olmazsa onların fikirlərinin təşvişə düşüb iztirablı olmasına səbəb olur, nəticədə bu şübhələr yəqin və xatircəmliyin hasil olmasına mane olur.

Bu amillər də öz növbəsinə kiçik dəstələrə bölünə bilər, o cümlədən hissə (təcrübəyə) meyldən yaranan şübhələr, yanlış əqidələrdən törənən şübhələr, düzgün olmayan bəyanlardan və zəif istidlalardan ərilə gələn şübhələr, ilahi ədalət və hikmətin əksinə olduğu təsəvvür olunan xoşagəlməz hadisələrlə əlaqədar yaranan şübhələr, dini əqidələrin ziddinə qələmə verilən elmi fərziyyələrdən törənən şübhələr, bir sıra dini qanunlar və hökmlər, o cümlədən hüquqi və siyasi məsələlər barəsindəki hökmlərlə əlaqədar yaranan şübhələr.

Bəzən iki, yaxud daha artıq amil şəkk və tərəddüdə, inkar və dinsizliyə səbəb olur, Bəzən də müxtəlif psixoloji çatışmamazlıqlar şübhələrə şərait yaradır və öz ardınca fikirdə vəsvəsə kimi ruhi xəstəlik gətirir və bu xəstəliyə tutulan şəxs heç bir dəlillə, bürhanla qane olmur. Necə ki, əməldə vəsvəslığa düşər olan şəxs yerinə yetirdiyi işin düzgün olmasına heç vaxt xatircəm olmur. Misal üçün əlini on dəfələrlə suya batırır, yenə də onun paklanmasına əmin olmur, halbuki elə əvvəldən pak imiş və paklamağa da ehtiyacı yoxmuş!

İNHİRAF AMİLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏ

İnhiraf amillərinin müxtəlif olduğuna diqqət yetirməklə aydın olur ki, onlardan hər biri ilə mübarizə aparmaq üçün xüsusi üslub, yer və şərait

lazımdır. Məsələn, əxlaqi və psixoloji amilləri düzgün tərbiyə etmək və onların ardınca gələn zərərləri başa salmaqla aradan qaldırmaq olar. İkinci və üçüncü dərşdə din barəsində tədqiqat aparmağın zərurəti və ona qarşı laqeyd yanaşmağın zərərlərini bəyan etdik.

Eləcə də ictimai amillərin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün, bu cür amillərin bürüz etməsinin qarşısını almaqdan əlavə gərək “dindarların əməlinin düzgün olmaması” ilə “dinin düzgün olmaması” arasında olan fərq aydınlaşdırsın. Lakin ümumiyyətlə ictimai və psixoloji amillərin təsirinə diqqət yetirməyin ən az faydası budur ki, şəxs özü bilmədən onların təsirinə çox az hallarda düşə bilər.

İdeoloji amillərin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün də münasib üslublar seçmək lazımdır; o cümlədən azdırıcı, inhirafçı əqidələri düzgün əqidələrdən ayırmaq, dini əqidəni isbat etmək üçün zəif və məntiqsiz dəlillərdən uzaq olmaq lazımdır, həmçinin bunu aşkar etmək lazımdır ki, dəlilin zəif olması müddəanın düzgün olmamasına bir əsas deyildir.

Bütün inhirafçı və azdırıcı amillərin araşdırılması, onların hər biri ilə mübarizədə münasib yol seçilməsi kimi məsələlərin hamısının bəyan edilməsi bu kitaba sığmadığından, dinsizliyə meyl etmənin amillərindən bir neçəsini və onlarla əlaqədar

şübhələrin cavabını verməklə kifayətlənəcəyik.

SUALLAR

1-Materialist dünyagörüşünün tənqid və təhlil edilməsinin hansı faydaları vardır?

2-Son əsrlərdə dinsizliyə olan meyl necə yaranmışdır?

3-Dindən inhirafa düşməyin psixoloji səbəblərini bəyan edin.

4-Bu hadisənin ictimai səbəblərini araşdırın.

5-İdeoloji səbəblər və onun növlərini bəyan edin.

6-Fikri cəhətdən vəsvəsələr necə yaranır?

7-İnhiraf səbəbləri ilə mübarizənin səbəbləri hansıdır?

ON ÜÇÜNCÜ DƏRS

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ

- 1-Hiss olunmayan varlığa etiqad;
- 2-Allaha etiqad bəsləməkdə qorxu və cəhalətin rolu;
- 3-Səbəb-nəticə prinsipi ümumi bir prinsipdirmi;
- 4-İctimai elmlərin nailiyyətləri.

1. HİSS OLUNMAYAN VARLIĞA ETİQAD

İlahiyyat barəsində icad edilən ən sadə şübhələrdən biri budur: hiss duyğuları və orqanları ilə dərk olunmayan bir şeyin varlığına necə inanmaq olar?

Bu şübhə sadələvh insanların zehmində qəbul olunması çox uzaq nəzərə çarpır, lakin öz təfəkkürlərini əsasını hissiyata üstünlük vermək əsasında quran, hiss olunmayan şeyin varlığını inkar edən, yaxud heç olmazsa onun yəqin şəkildə tanınmağa qabil olmamasını deyən bəzi alimlər də vardır.

Bu şübhənin cavabı bundan ibarətdir ki, hissi idraklar bədən üzvlərinin cismlər və cismani şeylərlə təmasda olmasından hasil olur. Bizim duyğu üzvlərimizdən hər biri bir növdən olan və özünə mütənasib olan maddi varlıqları, özü də müəyyən şərtlər daxilində dərk edir. Məsələn, gözün səsləri eşitməsi, yaxud qulağın rəngləri görməsini təvəqqe etmək düzgün deyildir ki, bizim hiss orqanlarımızın məcmusu bütün varlıqları dərk edə bilsin.

Çünki **əvvəla**, maddi varlıqlar arsında elələri vardır ki, hisslə dərk oluna bilmir. Məsələn, bizim hiss orqanlarımız ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüaları, elektromaqnit dalğalarını və s. dərk etməkdə acizdir.

İkincisi: Biz həqiqətlərin çoxunu zahiri hiss orqanlarından başqa yollarla dərk edir, onların varlığına yəqin olan bir etiqad tapırıq, halubki onlar hiss üzvləri ilə dərk oluna bilmir. Məsələn, bizim hamımız özümüzün qorxu və məhəbbətindən, yaxud iradə qərarından agahıq, onların varlığına etiqadımız vardır. Halbuki bu ruhi halətlər ruhun özü kimi hissi yollarla dərk olunmağa qabil deyil. Əsas etibarı ilə idrakın özü də qeyri-maddi və hiss olunmayan bir işdir.

Deməli, hər hansı bir şeyin hiss orqanları vasitəsilə dərk olunmaması nəinki onun yoxluğuna bir dəlil ola bilməz, hətta onu zehnlərdən uzaq hesab etmək də olmaz.

2-ALLAHA ETİQAD BƏSLƏMƏKDƏ QORXU VƏ CƏHALƏTİN ROLU

Bəzi sosioloqlar digər bir şübhəni irəli çəkib demişlər ki, "Allahın varlığına etiqad təhlükələrdən, xüsusilə zəlzələ, ildırım və s. kimi təbii hadisələrdən yaranan qorxudan əmələ gəlmişdir, həqiqətdə bəşər özünə ruhi aramlıq və təkəskinlik vermək üçün (*nəuzibillah*) xəyali bir varlıqdan Allah düzəldərək ona pərəstiş etməyə başlamışdır. Buna görə də həmin hadisələrin təbii amilləri və təhlükələrdən amanda qalmaq üçün yollar nə qədər artıq kəşf olunsa Allahın varlığına olan etiqad da bir o qədər

zəifləyəcəkdir.”

Marksistlər bu şübhəni öz kitablarında çox hayküllə “sosiologiyanın nailiyyətlərindən biri” kimi irəli çəkir və ondan, agah olmayan insanları aldatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Onların cavabında demək lazımdır:

Əvvəla, bu şübhənin əsası sadəcə bir fərziyyədir ki, onu sosioloqların hamısı deyil, bəziləri irəli çəkmişlər və onun düzgünlüyünə heç bir elmi dəlil yoxdur.

İkincisi, elə yaşadığımız bu əsrdə hadisələrin səbəbinə başqalarından daha artıq agah olan böyük alimlərdən çoxu hikmətli Allahın varlığına yəqin etmişlər və etməkdədirlər.¹ Deməli, Allahın varlığına etiqad bəsləmək cəhalət və qorxudan irəli gəlmir.

Üçüncüsü, əgər bəzi hadisələrdən qorxmaq, yaxud bəzi hadisələrin təbii amillərini tanımamaq Allaha inanmağa səbəb olsa bunun mənası “Allah insanın cəhalət və qorxusunun yaratdığı bir şeydir” demək olmayacaqdır. Necə ki, ləzzəttələblik, şəhvətpərəstlik və s. kimi psixi məqsədlərdən çoxu da elmi və fəlsəfi söylərə səbəb olur, lakin onların

---

¹ Eynşteyn, Karsi Muris, Aleksis Karl və eləcə də Allahın varlığı barədə çoxlu məqalələr yazan sair alimlərin adını qeyd etmək olar, onların sözləri “İsbati vücudu Xuda” kitabında qeyd olunmuşdur.

dəyər və etibarına xələl yetirmir.

Dördüncüsü, əgər müəyyən şəxslər Allahu səbəbi məlum olmayan hadisələrin yaratdığı bir şey ünvanı kimi tanısalar və hətta əgər onların təbii amillərinin kəşf olunması ilə imanları azalsa belə,

(ALTINCI KASET YOXDUR)

Digər tərəfdən hiss olunan məbuda malik olmaq meyli fərz olunan məbudlar üçün heykəllər və simvolik əlamətlər düzəltmələrinə səbəb olmuş və onlara pərəstiş etməyə başlamışlar. Yavaş-yavaş bütlərin özü dar düşüncəli kütlələr arasında əsalət yönünə malik olmuş, hər bir millət, hətta qəbilə belə öz xeyalları əsasında bütlərə pərəstiş etmək üçün müəyyən ayinlər təşkil etmişlər ki, bununla bir tərəfdən Allaha pərəstişin fitri meyllərini təmin etsinlər, digər tərəfdən də özlərinin heyvani meyllərinə və həvəslərinə müqəddəslik donu geyindirərək onları dini mərasimlər qalibinə salsınlar. Hələ də büt-pərəstlərin arasında rəqs, şərab və şəhvətbazlıqla yanaşı olan bayramlar dini mərasimlər kimi mövcuddur.

Bütün bunlardan əlavə zalımlar və qüdrət sahibləri camaatın sadə, saf əqidə və fikirlərindən sui-istifadə etmələrinə səbəb olan şəxsi mənafeləri və qərəzləri nəticəsində öz qüdrət və istilaçılıqlarını

genişləndirmək üçün şirklə qarışıq olan fikirləri tələq edib yayırdılar, özləri üçün də bir növ rübubiyyətə inanır və tağutlara pərəstiş etməyi dini mərasimlərin bir hissəsi kimi qələmə verirdilər. Bu kimi qərəzlərin və məqsədlərin aydın nümunələrini Çin, Hindistan, İran, Misir və başqa ölkələrdə tapmaq olar.

Hər bir halda şirklə qarışıq olan ayinlər müxtəlif amil və səbəblərdən təsirlənərək insanların arasında formalaşmış yayılmış, onların ilahi din və tövhid sayəsində həqiqi təkamülə çatıb inkişaf etməsinə mane olmuşdur. Buna görə də ilahi peyğəmbərlərin fəaliyyətinin böyük bir qismi şirklə və müşriklərlə mübarizəyə sərf olunurdu. (Onların başlarına gələn hadisələr Quranda təkrarla bəyan edilmişdir.)

Deməli, şirklə qarışıq əqaidin əsasını Mütəal Allahın deyil, Ondan başqa digər varlıqların rübubiyyət məqamına malik olduğuna inam təşkil edir. Hətta müşriklərdən bəziləri dünyanın yeganə yaradanına etiqad bəsləməklə həqiqətdə xaliyyətdə tövhidi qəbul etmişlər, lakin bunun özü də son dərəcə zəif mərtəbədə idi. Onlar öz gümanlarına əsasən dünyanın idarə olunmasını müstəqil şəkildə öhdələrinə alan ikinci dərəcəli məbudlara inanır, yaradan Allahu da həmin məbudların başçısı və Rəbbül-ərbab adlandırırdılar.

Bəziləri belə güman edirdilər ki, iş görənlər bu məbudlar mələklərdir, (müşrik ərəblər onları

“Allahın qızları” kimi təsəvvür edirdilər), bəzilərinin inancına görə də cinlər və pərilər, başqa bir qrupun inancına görə ulduzların, yaxud qədim insanların ruhları, yaxud gözə görünməz varlıqların xüsusi növüdür.

Onuncu dərstdə qeyd olundu ki, həqiqi xaliqiyyət və rübubiyyət bir-birindən ayrılmazdır, Allahın xaliq olmasına etiqad başqasının rübubiyyətinə etiqadla uyğun gəlmir. Bir-birinə zidd olan belə etiqada malik olan şəxslər bunların arasındakı ziddiyyətə diqqət yetirməmişlər. Onların əqidələrinin puç olmasını göstərmək üçün bu ziddiyyəti aşkar etmək kifayətdir.

Mütəal Allahın yeganə olmasını isbat etmək üçün müxtəlif fəlsəfə və kəlam kitablarında çoxlu dəlillər gətirilmişdir. Biz burada birbaşa rübubiyyətdə tövhidi isbat edən və müşriklərin əqidələrini rədd edən dəlili bəyan edirik.

ALLAHIN YEGANƏ OLMASININ DƏLİLİ

Dünyanın iki, yaxud daha artıq yaradanı olmasını fərz etdikdə bir neçə hal təsəvvür olunur: Ya dünya varlıqlarından hər biri onların hamısının məxluqu və məlulu fərz olunur, ya onlardan bir qrupu fərz olunan məbudlardan birinin məlulu hesab olunur, yaxud da hamılıqla bir məbudun yaradılanı hesab olunur, yerdə qalan məbudlar isə dünya işlərinin

idarə olunmasını öhdəsinə alır.

Hər bir varlığın bir neçə yaradanı olması fərziyyəsi qeyri-mümkündür. Çünki iki, yaxud daha artıq yaradanın (dəqiq desək varlıq bağışlayan illətin) hər hansı bir varlığı yaratmasının mənası budur ki, onlardan hər biri ona bir vücut versinlər. Nəticədə bir neçə vücut yaranır, halbuki hər bir varlığın yalnız bir vücudu vardır və əks halda vahid mövcud olmayacaqdır.

Onlardan hər birinin məxluqlardan birinin, yaxud məxluqatın xüsusi bir məcmuəsinin yaradanı fərz olunsa onda hər bir məxluqun öz yaradanı vasitəsilə vücuda gəlməsi və başqa bir varlığa ehtiyac duymaması lazım gələr. Yalnız o ehtiyaclar istisnadır ki, axırda onu yaradana gəlib çatsın və belə bir ehtiyac yalnız həmin varlığı yaradana olan ehtiyac olacaqdır.

Başqa sözlə desək, aləm üçün bir neçə məbudun fərz olunması bir-birindən ayrı olan çoxlu nizamların varlığını tələb edir. Halbuki aləmdə vahid bir nizam hökm sürür, həm də eyni zamanda mövcud olan varlıqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi var, onlar bir-birinə təsir qoyur və bir-birinə ehtiyac duyurlar. Həm keçmişdəki, həm hazırkı, həm də gələcəkdəki varlıqların arasında rabitə bərqərarıdır və əvvəlki varlığın hər biri sonrakı varlığın yaranması üçün lazım olan şəraiti hazırlayır. Deməli, bir-biri ilə sıx bağlı, əlaqəli olan vahid nizam və sistemin hökm

sürdüyü belə bir aləm bir neçə varlıq bağışlayan illətin məlulu ola bilməz.

Bütün yaradanları yaradanın vahid olduğu, başqalarının isə dünyanın idarə və tədbirini öhdəsinə alması fərz olunsa bu fərziyyə də düzgün olmayacaqdır, çünki hər bir məlul özünün bütün varlıq işləri ilə birgə olaraq varlıq bağışlayan illətin vasitəsilə vücuda gəlir və heç bir başqa müstəqil mövcudun onda təsərrüf etməsinə yol yoxdur. Yalnız bir illətin məlulları arasında təsir etmə və təsir qəbul etmə hasil olur, hamısı da varlıq bağışlayan failin qüdrəti dairəsində qərar tutaraq onun təkmini icazəsi ilə yerinə yetir. Bu halda onlardan heç biri həqiqətdə rəbb olmayacaqdır, çünki rəbbin həqiqi mənası budur ki, o, tərbiyə etdiyi şeydə müstəqil şəkildə təsərrüf edir, halbuki fərzimizə görə bu cür təsərrüflər və təsirlər müstəqil olmayıb hamısı yaradanın rübubiyyəti dairəsində və onun verdiyi qüvvə əsasında yerinə yetirilir. Belə ərbablının və işçilərin fərz olunması rübubiyyətdə tövhidlə zidd deyildir. Allahın izni ilə olduğu surətdə onların xaliquyyətlərinin xaliquyyətdəki tövhidlə ziddiyyəti olmayacaqdır. Quran ayələri və şərif rəvayətlərdə bəzi Allah bəndələri üçün bu cür xəlf etmə, müstəqil olmayan və Allah tərəfindən lütf sayılan tədbirlər və xəlf etmələr gözə dəyir. Belə ki, həzrət İsa (ə)-ın barəsində buyurulur:

“Və (yada sal) o zamanı ki, palçıqdan quş

surəti yaradır, Mənim iznimlə ona ruh
üfürürdün, o da quş olurdu.”¹

Başqa bir ayədə buyurulur:

“**Fəl-müdəbbirati əmrən**” “and olsun işləri tədbir
edənlərə”²

Deməli, dünya üçün bir neçə məbudun olması fərziyyəsi Allahın maddi vasitə və illətlərlə müqayisəsindən irəli gəlir ki, vahid məlul üçün onların sayının çox olmasının eybi yoxdur. Halbuki varlıq bağışlayan illəti bu cür illətlərə oxşatmaq, hər hansı bir məlul üçün bir neçə varlıq bağışlayan illət, yaxud bir neçə rəbb, yaxud bir neçə müstəqil tədbirçi fərz etmək olmaz.

Buna əsasən bu yanlış fikri dəf etmək üçün bir tərəfdən varlıq bağışlayan illətin mənası və bu cür illiyyət növünün xüsusiyyətlərində diqqət etmək, dərindən düşünmək lazımdır ki, vahid məlul üçün bir neçə illətin olmasının qeyri-mümkün olmaması məlum olsun, digər tərəfdən dünyanın sıx qanunauyğunluqları və bağlılıqları barəsində düşünmək lazımdır ki, belə bir sıx bağlı sistemin bir neçə Allah tərəfindən yaradıla bilməməsi, yaxud bir neçə müstəqil rəbbin tədbiri altında ola bilməməsi məlum olsun.

Deməli Allahın bəzi layiqli bəndələri üçün təkvinini

---

¹ “Maidə” surəsi, ayə:110.

² “Naziat” surəsi, ayə:5.

vilayətin varlığına inanmaq, müstəqil rübubiyyət və xaliqiyyət mənasına olmadıqda tövhidlə zidd olmayacaqdır, eləcə də Peyğəmbəri-Əkrəmin (s) və Məsum imamların (ə) təşrii vilayəti Allahın təşrii rübubiyyəti ilə zidd deyildir. Çünki Allah tərəfindən və Onu iznilədir.

SUALLAR

1-Şirklə qarışıq əqidələrin yaranmasının əsas səbəblərini şərh edin.

2-Şirklə qarışıq əqidənin əsası nədir?

3-Xaliqiyyətlə rübubiyyət arasındakı qarşılıqlı **mülaziməni** bəyan edin.

4-Nə üçün hər bir varlıq üçün bir neçə yaradan təsəvvür olunmur?

5-Nə üçün yaradılanların hər bir dəstəsinin xüsusi bir yaradanın məxluqu olmasını hesab etmək olmaz?

6-Bütün dünyanın vahid bir Allahın yaradanı olmasına etiqad bəsləməklə eyni zamanda dünya üçün müxtəlif idarəedicilər və ərbabların fərz olunmasının nə kimi eybi vardır?

7-Məbudlar çoxluğunun mümkünlüyü kimi yanlış bir fikrin mənşəyi nədir və necə dəf edilir?

8-Nə üçün Allah övliyaları üçün təkvinə vilayətə etiqad bəsləmək xaliqiyyət və rübubiyyətdəki tövhidlə zidd deyildir?

ON DÖRDÜNCÜ DƏRS

TÖVHİDİN MƏNALARI

Müqəddimə;

Çoxluğun inkar olunması;

Tərkibin inkar olunması;

Zata artırılan sifətlərin inkar olunması;

Fəli tövhid;

Təsirdə müstəqillik;

İki mühüm nəticə;

Bir şübhənin dəf edilməsi.

MÜQƏDDİMƏ

Lüğətdə “yeganə bilmək”, “vahid hesab etmək” mənasına olan tövhid kəlməsi fəlsəfə, kəlam, əxlaq və irfan alimləri arasında müxtəlif mənalarda işlədilir ki, onların hamısında Mütəal Allahı xüsusi cəhətdə yeganə bilmək nəzərdə tutulur. Bəzən onlar “tövhidin qismləri”, yaxud “tövhidin mərtəbələri” kimi qeyd edilir. Onların hamısının araşdırılması bu kitabın həcmi ilə uyğun olmadığından onun ən məşhur və münasib istilahlərini araşdırmaqla kifayətlənirik.

1. ÇOXLUĞUN İNKAR EDİLMƏSİ

Tövhidin ilk məşhur istilahu Allahın vahid olmasına etiqad və zatından kənardakı çoxluğu inkar etməkdir. Bu da ikiliyə, yaxud daha artıq məbuda inanmağın və aşkar şirkin qarşısında dayanır ki, hər birinin digərindən ayrılıqda və müstəqil şəkildə vücuda malik olsun.

2. TƏRKİBİN İNKAR OLUNMASI

Tövhidin ikinci istilahu Allahın zati daxilində əhədiyyətə və bəsitliyə malik olmasına, zatının bil-fel və bil-qüvvə şəkildə hissələrdən tərkib tapmadığına etiqad bəsləməkdir.

Bu mənə əksər hallarda səlbi sifət formasında (tərkibin inkar olunması) bəyan edilir. (Bu, yeddinci dərsdə qeyd olundu.) Çünki bizim zehnimiz bəsitlik məfhumuna nisbətən tərkibin məfhumu və bunun qarşısında onun inkar olunması ilə daha çox tanışdır.

3. ZATA ARTIRILAN SİFƏTLƏRİN İNKAR EDİLMƏSİ

Tövhidin üçüncü istilahı zati sifətlərin Allahın zatının özü ilə yeganə olmasına (eyniyyət təşkil etməsinə) inanmaq və zata artırılan sifətləri inkar etməkdir ki, bu da “sifati tövhid” olub rəvayətlərdə “nəfyi-sifat” adı ilə qeyd olunur. Bu da əşərilər kimi Allahın sifətlərinin zatına artırıldığını güman edən və “səkkizlik qədimə” (“qüdəmai səmaniyə”) inananların qarşısındadır.

Sifati tövhid belə isbat olunur ki, əgər Allahın sifətlərinin hər birinin ayrılıqda nümunələri və müqabili olsaydı bir neçə haldan xaric olmazdı:

1-Onların nümunələri ilahi zatın daxilində fərz olunur, bu da Allahın zatının hissələrdən təşkil olunmasını gərəkli edir və əvvəl isbat edildi ki, belə bir şey qeyri-mümkündür.

2-Onların misdaq və nümunələri zatdan xaricdə təsəvvür olunur, yaxud da mümkün-vücut və Allahın yaratdığı təsəvvür olunur. Amma onların Vacibül-vücut olması fərzi zatın çoxluq mənasına

olduqda aşkar şirkdir və heç bir müsəlmanın ona inandığı güman olunmur. Sifətlərin mümkün-
vücut olması fərziyyəsi bunu tələb edir ki, fərzimizə
görə bu sifətlərə malik olmayan ilahi zat onları
yaratsın və sonradan onlarla vəsf edilsin. Məsələn,
zatən həyata malik olmayan bir şey həyat adlı bir
varlığı yaratsın və onun vasitəsilə həyata malik
olsun. Eləcə də elm, qüdrət və s. kimi sifətlərdə də
bunu demək olar. Halbuki varlıq bağışlayan illətin
məxluqunun kamallarından məhrum olması zatən
qeyri-mümkündür. Bundan da pisi budur ki, öz
yaratdıqlarının sayəsində həyat, elm və qüdrətə
malik olsun və sair kamal sifətləri ilə vəsf edilsin!

Bu fərzlərin batil olması ilə aydın olur ki, ilahi
sifətlərin bir-birindən və Allahın zatından ayrı
nümunələri yoxdur, onların hamısı elə bir
məfhumlardır ki, əql Allahın müqəddəs zatından
ibarət olan bəsit vahidin nümunəsindən intiza edir.

4. ƏFALİ TÖVHİD (fəllərdə tövhid)

Filosofların və mütəkəllimlərin istilahında əfali
tövhid adlanan dördüncü istilahın mənası bundan
ibarətdir ki, Mütəal Allahın Öz işlərini yerinə
yetirməkdə heç kəsə və heç nəyə ehtiyacı yoxdur, heç
bir varlıq Ona heç bir kömək edə bilməz.

Bu mətləb, varlıq bağışlayan illətin özünün bütün
məlullarına qarşı qəyyumiyyətdən ibarət olan
xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməklə sübuta yetir.

Çünki belə bir illətin məlulu bütün vücudu ilə illət vasitəsi ilə qaimdir, fəlsəfə istilahında isə ona “eyni-rəbt və təəllüq” deyilir, onun özündən heç bir istiqlalıyyəti yoxdur.

Başqa sözlə desək, hər kəsin nəyi varsa Allahdandır, Onun təkvini və həqiqi qüdrəti, səltənəti və malikiyyəti dairəsindədir, başqalarının qüdrət və malikiyyəti ilahi qüdrətdən sonrakı mərhələdədir (tulıyyədir) və onun təfərrüatındandır, nəinki onunla ziddiyyətdədir. Bunun oxşarı qulun malikiyyətidir, belə ki, onun kəsb etdiyi mal-dövlətə olan etibarı malikiyyəti ağasının etibarı malikiyyətinin davamıdır (dər tuli ust). “Əl-əbdu və ma fi yədihi li mövlahu). Bu halda Mütəal Allahın kiminsə köməyinə ehtiyac duyması necə mümkün ola bilər, halbuki bütün varlıqlar və onların vücud işləri Allahın hesabınadır və Onunla qaimdir?!

MÜSTƏQİL TƏSİR

Tövhidin beşinci istilahı təsirdə müstəqil olmağı inkar etməkdir,¹ yəni Allahın məxluqları öz işlərində də Mütəal Allahdan ehtiyacsız deyillər, onların bir-birinə təsir göstərmələri də Mütəal Allahın izni və onlara verdiyi qüvvə sayəsindədir. Həqiqətdə hər bir yerdə və hər bir şeydə müstəqil şəkildə və başqasına ehtiyacı olmadan təsir qoyan varlıq məhz Allahın

---

¹ Ariflər feldə tövhidi bu mənaya işlədirlər.

müqəddəs zəti, başqalarının failiyyəti və təsiri də Onun failiyyəti və təsiri sayəsindədir.

Məhz buna görə də Qurani-Kərim təbii və qeyri-təbii faillərin (mələk, cin və insan) əsər və təsirlərini Mütəal Allaha mənsub edir. Misal üçün yağışın yağması, bitkinin cücərməsi, ağacın meyvə verməsi də Ona aid edilir. Quran camaatın yaxın failərə istinad verilən Allaha istinad verməni dərk edərək, qəbul etməsinə və həmişə bu məsələyə diqqətli olmalarına israr edir.

Mətləbi daha yaxşı başa düşmək üçün şərti işlərdən misal gətiririk: Əgər idarənin rəisi öz işçilərinə müəyyən bir işi görməyi əmr etsə, həmin işin işçinin əli ilə yerinə yetirilməsinə baxmayaraq eyni halda yüksək mərtəbədə rəisə və başçıya istinad verilir, hətta əql sahibləri də işin fərman verən şəxsə istinad edilməsini daha güclü hesab edirlər.

Təkvini failiyyətin də müxtəlif mərtəbələri vardır. Hər bir failin vücudu Allahın iradəsi ilə qaim olduğundan və müəyyən cəhətdən hər hansı bir şeyi təsəvvür edən şəxsin zehni təsəvvürlərinə oxşadığından “və lillahil-məsələul-əla – yüksək məsələlər Allaha məxsusdur” - deyə buyurulur. Buna görə də hər bir faildə və təsir edəndə yaranan vücut əsərlərinin hamısı daha yüksək mərtəbədə ilahi təkvini iradə və izn ilə şərtləndirilir və Mütəal Allaha istinad verilir “la hovlə və la qüvvətə illa billahil-əliyyil-əzim”.

İKİ MÜHÜM NƏTİCƏ

Fellərdə tövhidin nəticəsi bundan ibarətdir ki, insan Allahdan başqa heç kəsi və heç bir şeyi sitayişə layiq görməsin. Çünki əvvəllər də işarə etdiyimiz kimi bəndənin xalığı və rəbbi olan kəsdən başqası ibadətə layiq deyildir. Başqa sözlə desək üluhiyyət, xalığıyyət və rübubiyyəti gərəkli edir.

Digər tərəfdən tövhidin sonuncu mənasından belə nəticə alınır ki, insan yalnız Allaha etimad etməlidir, bütün işlərdə Ona təvəkkül etməli, yalnız Ondan kömək istəməli, yalnız Ona ümidvar olub, yalnız Ondan qorxmalı, hətta adi səbəblər onun ehtiyac və istəklərini təmin etmək üçün mövcud olmazsa yenə də ümidini kəsməməlidir, çünki Allah qeyri-adi yollarla da onun ehtiyacını təmin edə bilər.

Belə bir şəxs Allahın xüsusi vilayəti altında qərar tutur, sonsuz və misilsiz ruhi asayışdan bəhrələnir.

“Agah olun: Allah dostlarının qorxuları yoxdur və onlar qüssəli olmazlar.”¹

Bu iki nəticə hər bir müsəlmanın gündə heç olmazsa on dəfə təkrar etdiyi aşağıdakı şərif ayədə yerləşdirilmişdir:

**“İyyakə nəbudu və iyyakə nəstəin –
Yalnız Sənə ibadət edir və yalnız Səndən
kömək istəyirik.”**

---

¹ “Yunis” surəsi, ayə:62.

BİR ŞÜBHƏNİN DƏF EDİLMƏSİ

Burada belə bir şübhə yaran bilər ki, əgər kamil tövhid insanın Allahdan başqa heç kəsdən kömək istəməməsini gərəkli edirsə ondan Allah övliyalarına da təvəssül etmək də düz olmayacaq.

Cavab bundan ibarətdir ki, Allah övliyalarına təvəssül etmək onların təvəssül edən şəxs üçün müstəqil şəkildə və Allahın izni olmadan hər hansı bir işi görməsi təvəqqe olunsa belə təvəssülün tövhidlə əsla uyğunluğu yoxdur. Amma əgər Allahın onları Öz rəhmətinə çatmaq üçün bir vasitə qərar verdiyi və camaata da onlara təvəssül etməyi göstəriş verməsi ünvanı ilə olsa bunun tövhid ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur, üstəlik ibadətdə və itaətdə tövhidin kamil nümunələrindən olacaqdır, çünki bu işlər Onun əmri ilə baş verir.

Amma Allahın nə üçün belə vasitələri qərar verdiyinə, camaatı nə üçün onlara təvəssül etməyə əmr etməsinə gəldikdə isə cavab bundan ibarətdir ki, bu Allah əmrinin müxtəlif hikmətləri vardır. O cümlədən aşağıdakıları qeyd etmək olar: Layiqli bəndələrin yüksək məqamının göstərilməsi, başqalarının belə bir məqama çatmağına səbəb olacaq qədər ibadət və itaətə təşviq edilməsi, bəzi şəxslərin öz ibadətlərindən qürurlanaraq özlərini insani kamalın ən yüksək məqamlarına nail olmasını güman etməsinin qarşısını almaq. Belə ki, çox

təvəssüflə bu kimi işlər Əhli-beyt (ə)-in vilayət nemətindən və onlara təvəssül etməkdən məhrum olan çoxlu şəxslərdə baş verir.

SUALLAR

1-Tövhidin lüğətdəki və istilahdakı mənalarını bəyan edin.

2-Sifətdə tövhidin dəlili nədir?

3-Fellərdəki tövhidi necə isbat etmək olar?

4-Müstəqil təsirdə yeganəlik mənasına olan tövhidi izah edin.

5-Tövhidin son iki qismindən alınan nəticələr hansılardır?

6-Allah övliyalarına təvəssül etməyin tövhidlə ziddiyyəti varmı? Nə üçün?

7-Allahın təvəssül etməyə əmr etməsinin hikməti nədir?

ON BEŞİNCİ DƏRS

CƏBR VƏ İXTİYAR

Müqəddimə;

İxtiyarın izahı;

Cəbrə inananların şübhələrinin dəf edilməsi.

MÜQƏDDİMƏ

Əvvəlki dərstdə qeyd olunduğu kimi müstəqil təsirdə tövhid insanların ruhən quruculuğunda böyük təsirə malik olan dəyərli maarifdəndir. Buna görə də Qurani-Kərimdə bu məsələyə çoxlu təkid edilmiş, müxtəlif bəyanlarla onun düzgün dərk olunmasına şərait yaradılmışdır. Onlardan biri də hər bir hadisə və varlığın Allahın izn, iradə, məşiyət, qəza və qədəri ilə şərtlənməsidir.

Bu mətləbin düzgün şəkildə dərk olunması bir tərəfdən əql və fikir baxımdan inkişafa, digər tərəfdən də düzgün təlim və bəyana ehtiyaclıdır. Ya kifayət qədər əqli inkişafdən məhrum olan, ya da məsum rəhbərlərin və Quranın həqiqi təfsirçilərinin təlimlərindən istifadə etməyən şəxslər bu məsələ barəsində azğınlığa düşərək hər növ təsir və illətin birbaşa Mütəal Allaha məxsus olmasını düşünmüşlər, çoxlu Quran ayələrinin aşkar buyurduğunun əksinə olaraq hər bir illiyyətdən və təsirdən hər növ səbəb və vasitəçiliyi inkar etmiş və demişlər ki, məsələn, Allahın adəti belə olmuşdur ki, odu yaradan zaman hərərəti icad edir, yaxud yemək yemək zamanı doymağı və su içmək zamanı sirab olmağı vücuda gətirir, əks halda odun hərərətdə, yeməyin doymağda və suyun sirab olmağda heç bir təsiri yoxdur.

Bu cür fikir azğınlığının acınacaqlı və mənfi təsirləri o zaman aşkar olur ki, onun insanın ixtiyari işləri və məsuliyyətləri barəsində törətdiyi təsirlərini araşdıraq. Belə təfəkkür tərzinin nəticəsində insana məxsus olan fellər də birbaşa Allaha aid edilir və insanın onlar barəsindəki failiyyəti bir dəfəlik ləğv edilir. Belə olan halda heç bir kəs öz işinə cavabdehlik daşımayacaqdır.

Başqa sözlə desək, bu cür yanlış fikirlərin nəticələrindən biri insanın cəbrə meyl edərək işlərinin məsuliyyətini boynundan atmasıdır. Bunun da mənası insanın ən mühüm xüsusiyyətinin inkar olunması, hər növ tərbiyəvi, əxlaqi, hüquqi sistemin, o cümlədən İslamın şəriətinin əbəs olmasıdır. Çünki insan öz işlərini görməkdə ixtiyar sahibi olmasa artıq vəzifə və təklif, əmr və nəhy, mükafat və cəzaya heç bir əsas qalmır. Hətta bu, təkvin aləminin əsassız və əbəs olmasını belə gərəkli edir. Çünki Quran ayələrindən¹, şərif rəvayətlərdən və əqli dəlillərdən məlum olduğu kimi təbiət aləminin yaradılmasında hədəf insanın yaranışına şərait yaratmaqdır ki, özünün ixtiyari felləri, ibadətləri və Mütəal Allaha bəndçiliyi ilə imkan aləminin kamalının ən yüksək həddinə və ilahi qürb məqamına nail olsun, Pərvərdigarın xüsusi rəhmətlərini əldə etməyə

---

¹ "Hud" surəsi, ayə:7, "Mülk" surəsi, ayə:2, "Kəhf" surəsi, ayə:7, "Zariyat" surəsi, ayə:56, "Tövbə" surəsi, ayə:72.

ləyaqət tapsın. Əgər insanın ixtiyar və məsuliyyəti olmazsa Allahın əbədi mükafatlarını, nemətlərini və rizvanını əldə etməyə ləyaqəti olmayacaq və yaradılışın hədəfi nöqsanlı olacaqdır, yaradılış sistemi geniş bir səhnədə təşkil edilən teatr səhnəsinə bənzədiləcəkdir ki, onun gəlincikləri (kuklları) insanlardan ibarətdir, onlarda özlərinin ixtiyarı olmadan müəyyən hərəkətlər yaranır, sonra isə bəziləri məzəmmət və cəzaya, bəziləri isə tərif və mükafata layiq görülür!

Bu təhlükəli əqidənin yaranıb genişlənməsinin ən mühüm amili zalım hökumətlərin siyasi məqsədləri olmuşdur. Onlar bu fikirlərin vasitəsilə özlərinin yaramaz, zülmkarcasına olan əməl və rəftarlarına bəraət qazandırmaq, qəflətdə olan xalq kütlələrini özlərinin istila və hakimiyyətlərini qəbul etməyə vadar etmək, onları müqavimət və qiyam etməkdən saxlamaq məqsədi güdmüşlər. Həqiqətdə cəbr əqidəsinə uymağı millətlərin başını xarab edən ən mühüm amillərdən biri kimi hesab etmək olar.

Digər tərəfdən bu əqidənin zəif cəhətlərini müəyyən qədər dərk edən, amma nə özləri kamil tövhidi qəbul etməklə cəbri inkar etmək əsasında olan bir mövqe seçmə qüdrətinə malik olan, nə də Peyğəmbərin (s) və onun Əhli-beytinin (ə) təlimlərindən bəhrələnməyən şəxslər təfvizə (tam ixtiyara) inanaraq insanın ixtiyarı işlərini Allahın failiyyət dairəsindən tamamilə çıxdığını güman

etmiş, başqa bir növ inhirafa mütbəla olmuş və nəticədə İslam maarifindən və onun yüksək nəticələrindən məhrum qalmışlar.

Amma həm bu maarifi dərk etmək üçün kifayət qədər istedadla malik olan, həm də Quranın həqiqi müfəssir və müəllimlərini tanıyan şəxslər bu azgınlıqdan amanda qalmışlar. Onlar bir tərəfdən öz ixtiyari failiyyətini Allahın onlara əta etdiyi qüdrət dairəsində bilərək onun ardınca gələn məsuliyyətləri qəbul etmiş, digər tərəfdən də Allahın ali-istiqlali təsirini yüksək səviyyədə dərk etmiş və bu dəyərli mərifətin nəticələrindən bəhrələnmişlər.

Peyğəmbər (s) və onun Əhli-beytindən (ə) gəlib çatan rəvayətlərdə bu barədə çoxlu bəyanlar mövcuddur. Hədis kitablarında “istitaət (bacarıq)”, “cəbr və təfvizin inkar edilməsi”, eləcə də ilahi izn, məşiyət, iradə, qəza və qədər bölmələrində qeyd olunmuşdur. Həmçinin bəzi rəvayətlər istedad və idrak qabiliyyəti az olan şəxsləri bu kimi incə məsələlərə baş qoşmasından çəkəndirmişdir ki, inhirafa düçar olmasınlar.

Bəli, cəbr və ixtiyarın müxtəlif yönləri vardır ki, onların hamısının araşdırılması bu kitaba sığmaz, amma mövzunun əhəmiyyətinə görə ehtiyac duyulan qədər müxtəlif yönlərində sadə bəyan təqdim etmək istəyirik. Bu barədə daha artıq tədqiqat aparmaq istəyənlərə məsələnin fəlsəfi və əqli bünövrəsinin öyrənmək yolunda səbirli

olmalarını tövsiyə edirik.

İXTİYAR BARƏDƏ İZAH

Qərara gəlmək və seçki qüdrəti insanın tanınmasında istifadə olunan ən çox yəqin gətirən işlərdən biridir. Çünki hər kəs öz daxilində xəyata yol verilməyən hüzeni elmi ilə onun varlığını hiss edir; yəni məhz bu elm vasitəsilə özünün sair ruhi halətlərindən agah olur, hətta bir şeyin barəsində şəkə olsa belə, şəkkin özünü hüzeni elmlə dərk edir və onun barəsində heç vaxt şəkki edə bilməz.

Hər bir şəxs öz batini aləmində azacıq diqqət yetirməklə anlayır ki, hər hansı bir sözü deyib-deməməyə, yaxud əlini hərəkət etdirib-etdirməməyə, yemək yeyib-yeməməyə qadir olduğunu başa düşür.

Hər hansı bir işi görməyə dair qərar qəbul etmək bəzən heyvani və qərizəvi meyillərin təmin olunması istiqamətində olur, məsələn, ac olan bir şəxs yemək istəyir, susuz olan bir şəxs su içmək istəyir. Bəzən də əqli istəklərini təmin etmək, yüksək insani məramları həyata keçirmək istəyir. Misal üçün, xəstə sağalmaq üçün acı dərmanı yeyir, amma ləzzətli xörəkdən çəkinir, yaxud elm əldə etmək və həqiqətləri kəşf etmək yolunda çalışsan bir mühəqqiq maddi ləzzətlərdən keçir və çoxlu əzab-əziyyətlərə sinə gərib qatlaşır, yaxud fədakar bir əsgər yüksək məramlara çatmaq yolunda hətta öz həyatını belə

qurban verir.

Həqiqətdə insanın dəyəri yalnız o zaman zahir olur ki, onun müxtəlif istəkləri arasında qarşিদurma yaransın və şəxs əxlaqi fəzilətlərə, əbədi ruhi kamallara və Allahın razılığına – qürb məqamına çatmaq üçün özünün alçaq və heyvani istəklərindən keçsin. Hər hansı iş daha artıq ixtiyar və daha çox ağıllıq üzündən olan seçki ilə baş verərsə ruhi və mənəvi təkamüldə, yaxud tənəzzüldə daha çox təsir qoyacaq, mükafat və cəza üçün daha artıq ləyaqət hasil edəcəkdir.

Əlbəttə nəfsani istəklər müqabilində müqavimət qüdrəti bütün şəxslərdə və bütün şeylərə qarşı eyni səviyyədə deyildir, lakin hər bir insan bu ilahi nemətdən (azad iradədən) müəyyən qədər bəhrələnir, nə qədər çox məşq edərsə onu bir o qədər gücləndirə bilər.

Buna əsasən iradə və ixtiyarın varlığında heç bir şübhə yoxdur və müxtəlif şübhələr zehinin təşvişə düşərək belə bir açıq-aşkar şeyin varlığı barəsində şəkk yaratmamalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ixtiyarın varlığı ən aşkar prinsip və müddəa ünvanı ilə bütün tərbiyəvi və əxlaqi sistemlərdə, asimani din və şəriətlərdə qəbul olunmuşdur və onsuz vəzifə, təklif, məzəmmət, tərif, cəza və mükafat üçün yer qalmır.

Bu açıq-aşkar həqiqətdən azaraq cəbrə meyl etmənin səbəbi araşdırılıb cavab verilməlidir ki, vəsvəsə və şəkk-şübhəyə yer qalmasın. Buna görə də

o şübhələrin ən mühümlərini qısa şəkildə araşdırırıq.

CƏBRƏ MEYL EDƏNLƏRİN YARATDIĞI ŞÜBHƏLƏRİN DƏF EDİLMƏSİ

Cəbrə meyl edənlərin yaratdığı şübhələrin ən mühümləri aşağıdakılardır:

1-İnsanın iradəsi batini meyllərin həyəcanlanması və təhrik olunması sayəsində formalaşır, nə bu meylləri özü insanın ixtiyarındadır, nə də onun xarici amillər vasitəsilə təhrik edilməsi. Deməli bu barədə ixtiyar və seçkiyə heç bir yer qalmır.

Cavab bundan ibarətdir ki, meyllərin təhrik olunması iradə və qərara gəlmək üçün şəraiti hazırlayır, nəinki müəyyən bir iş görmək barəsində qərar meyllərin təhrik olunmasının cəbri nəticəsi olaraq müqavimət göstərmə qüdrətini insandan alsın. Şahidimiz də budur ki, çox hallarda insan üçün şəkli və tərəddüdlü vəziyyət yaranır, bu hallarda o, qərara gəlib dərindən fikirləşməyə və ziyanla faydanı müqayisə etməyə ehtiyac duyur və bəzən də bu iş çox çətinliklə baş verir.

2-Müxtəlif elmlərdə isbat olunduğuna əsasən vərasət (irsiyyət), vəzlərdən hormun ifrazı (bunlar xüsusi yeyinti məhsulları və dərmanların təsirindən olur) kimi müxtəlif amillər, eləcə də ictimai və mühit amilləri insan iradəsinin formalaşmasında təsirlidir, insanların rəftarlarındakı fərqlər də bu amillərin

fərqlərinə tabedir. Belə ki, dini mənbələrdə də bu məsələ müəyyən qədər təsdiq olunmuşdur. Deməli, insanın fəllərini onun azad iradəsindən qaynaqlandığını hesab etmək olmaz.

Bu şübhənin cavabı budur ki, ixtiyar və azad iradənin qəbul olunması bu amillərin təsirinin inkar edilməsi mənasına deyil, bu məna yadır ki, insan bütün bu amillərin vasitəsilə müqavimət edərək müxtəlif məqsədlərin çarpazlaşdığı nöqtədə birini seçə bilər.

Əlbəttə bu amillərdən bəzilərinin güclü olması müəyyən vaxtlar onların əksinə olan işi seçmək və müqaviməti çətinləşdirir, lakin əvəzində bu cür seçki və müqavimət kamalda daha artıq təsir qoyur, mükafata daha çox layiq olmağa səbəb olur. Belə ki, son dərəcə güclü ruhi həyəcanlar və sair çətin şəraitlər günahın yüngülləşdirilməsinə və cəzanın azaldılmasına səbəb olur.

3-Cəbrə meyl edənlər üçüncü şübhədə deyirlər ki, Mütəal Allah dünyadakı bütün varlıqlara, o cümlədən insanın fəllərinə ona başlamazdan əvvəl aqahdır və ilahi elmdə xəyata yol verilmədiyindən, bütün hadisələr hökmən Allahın əzəli elminə uyğun olaraq baş verməlidir və onda heç bir qanun pozuntusu mümkün deyildir. Buna əsasən insanın ixtiyar və seçkisi üçün heç bir yer qalmayacaqdır.

Cavab bundan ibarətdir ki, Allahın hər bir hadisəyə olan elmi, həmin hadisə necə baş verəcəksə

həmin cür də təəllüq tapır və insanın ixtiyarı felləri də Mütəal Allah üçün ixtiyar olmaq vəsfi ilə məlumdur. Deməli əgər cəbr olmaq vəsfi ilə gerçəkləşsə Allah elminin əksinə olmuş olar. Məsələn, Allah-taala filan şəxsin filan tarixdə müəyyən bir iş görməyi qərara alacağını və o işi görəcəyini bilir. Nəinki, Allahın elmi yalnız işin baş verməsinə, onun failin ixtiyar və iradəsinə əlaqəsini nəzərə almadan təəllüq tapmış olsun. Deməli, Allahın əzəli elmi insanın azad iradə və ixtiyarı ilə zidd deyildir.

Cəbrə meyl edənlərin şübhələrindən biri də qəza və qədər məsələsi ilə əlaqədardır ki, onlar qəza və qədər inşanın ixtiyarı ilə uyğun gəlmədiyini təsəvvür edirlər. Biz gələn dərsdə bu məsələ ilə əlaqədar izahat verəcəyik.

SUALLAR

1-Cəbrə meyl edilmə və onun yayılmasının səbəbini şərh edin.

2-Bu meylin pis təsirlərini bəyan edin.

3-İnsanın azad iradə və ixtiyarını izah edin.

4-Batini meyllərin təsiri və onları təhrik edən amillər insanın ixtiyarı ilə ziddirmi? Nə üçün?

5-Son dərəcə həyəcanlardan və ağır şəraitlərin təsirinə məruz qalan şəxslərlə başqaları arasında olan fərq nədir?

6-İrsiyyətin, ətraf mühitin və ictimai şəraitin təsirləri cəbri gərəkli edirmi? Nə üçün?

7-Allahın əzəli elmi insanın ixtiyarını əlindən alırmı? Nə üçün?

ON ALTINCI DƏRS

DİN NƏDİR?

Qəza və qədər in məfhumu;

Elmi qəza və qədər və eyni qəza və qədər;

Qəza və qədər in insan in ixtiyarı ilə olan əlaqəsi;

Çoxlu səbəblərin təsir növləri;

Qəza və qədərə etiqad in əsərləri.

QƏZA VƏ QƏDƏRİN MƏFHUMU

“**Qədər**” kəlməsi ölçü və əndazə mənasına, təqdir isə ölçmək, ölçü tutmaq və hər hansı bir şeyi müəyyən əndazədə düzəltmək deməkdir. “**Qəza**” işi birdəfəlik qurtarmaq, sona çatdırmaq, yekun mühakimə yürütmək mənalarda istifadə olunur (bu da bir növ etibarı və şərti sona çatdırmaqdır). Bəzən bu iki kəlmə sinonim kimi “tale” mənasına işlədilir.

“**İlahi təqdir**” dedikdə məqsəd budur ki, Mütəal Allah hər bir varlıq üçün kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan baxımından xüsusi əndazə qərar vermişdir ki, bu da tədrici amil və səbəblərin təsiri altında gerçəkləşir. “**İlahi qəza**” dedikdə məqsəd budur ki, hər hansı bir hadisə və varlığın müqəddiməti işləri, səbəb və şəraitləri mövcud olduqda onu son və labüd olan mərhələyə çatdırır.

Bu izaha əsasən təqdir mərhələsi qəza mərhələsindən qabaq olub, tədrici mərtəbələrə malikdir, yaxın, orta və uzaq müqəddimələrə də şamildir. O, bəzi səbəb və şəraitlərin dəyişməsi ilə dəyişilir. Məsələn, rüşeymin nütfədən ələqə və müzğə mərhələlərini keçib kamil bir insan formasına düşdüyü tədrici bir yol onun təqdirinin müxtəlif mərhələləridir ki, zaman və məkan parametrlərinə də şamildir, onun hər hansı mərhələlərin birində düşməsi onun təqdirindəki dəyişiklik hesab olunur.

Lakin qəza mərhələsi tədrici deyil, birbaşa olub bütün səbəb və şərtlərin yaranması ilə əlaqədardır və bu labüd, dəyişikliyə qabil olmayan bir işdir.

“Allah bir şeyi hökm edəndə ona “ol!” deyir, o da dərhal vücuda gəlir.”¹

Amma qeyd olunduğu kimi qəza və qədər sinonim şəklində də işlənir, buna görə də labüd və qeyri-labüd olaraq iki yerə bölünür: Bu mənaya ki, rəvayətlərdə və dualarda “qəzanın dəyişdirilməsi” adı ilə qeyd olunur. Məsələn, sədəqə vermək, valideynə ehsan və yaxşılıq etmək, qohum-əqrəba ilə əlaqələri bərqərar etmək, dua oxumaq qəzanın dəyişdirilməsi amilləri kimi təqdim olunmuşdur.

ELMİ QƏZA VƏ QƏDƏR VƏ EYİNİ QƏZA VƏ QƏDƏR

Bəzən ilahi təqdir və qəza Allah-taalanın hər hansı varlığın vücuda gəlməsi üçün lazım olan şəraitlər, səbəblər və müqəddimələrin yaranmasına, eləcə də onların hökmən baş verməsinə olan elmi mənasında işlənir, buna **“elmi qəza və qədər”** deyilir. Bəzən isə hadisə və varlıqların tədrici seyrinin, onların əyani olaraq gerçəkləşməsinin Mütəal Allaha mənsub edilməsi mənasına işlənir və buna da **“eyni qəza və**

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə:47. Eləcə də aşağıdakı ayələrə müraciət edin: “Bəqərə” surəsi, ayə:117, “Məryəm” surəsi, ayə:35, “Ğafir” surəsi, ayə:68.

qədər” deyilir.

Quran ayələri və rəvayətlərdən məlum olur ki, Allahın bütün varlıqlara olan elmi xaricdə əyani olaraq gerçəkləşdiyi kimi şərif və yüksək məqamlı varlıq olan Lövh-i-məfhuzda da inikas olunur; hər kəs Allahın izni ilə lövh-i-məfhuzla əlaqə tapa bilsə keçmişdəki və gələcək hadisələrdən agah olar. Ondən aşağı mərtəbədə olan lövhlər vardır ki, hadisələr natamam və şərtli surətdə inikas olunur. Ondən məlumat əldə edə bilən şəxslər dəyişikliyə məruz qala bilən, müəyyən şərtləri olan məhdud məlumatlar əldə edə bilər. Bəlkə də aşağıdakı ayə bu iki növ tələdən söhbət açır:

“Allah istədiyini məhv edir, istədiyini sabit, bərqərar edir və Ümmül-kitab Onun yanındadır.”¹

Qeyri-labüd olan, başqa şeylərlə şərtlənən təqdirlərin dəyişilməsi rəvayətlərdə **“bədə”** adlandırılmışdır.

Hər bir halda elmi qəza və qədərə etiqad bəsləmək Allahın əzəli elmi barəsində qeyd olunan müşküldən artıq bir şeyi yaratmır. Əvvəlki dərstdə cəbrə inananların Allahın elmi ilə əlaqədar yaratdıqları şübhələr araşdırılaraq onların süstlüyü və əsassızlığı aydınlaşdırıldı.

Amma eyni qəza və qədərə, xüsusilə labüd təleyə

---

¹ “Rəd” surəsi, ayə:39.

etiqaad bəsləmək daha çətin bir işkal yaradır ki, tövhidin müstəqil təsir qoyma mənasına olan bəhəsdə onun cavabı qısa şəkildə məlum olmasına baxmayaraq onların cavabları verilməlidir.

QƏZA VƏ QƏDƏRİN İNSANIN İXTİYARI İLƏ OLAN ƏLAQƏSİ

Məlum oldu ki, Allahın eyni qəza və qədərinə etiqaad bəsləmək bunu gərəkli edir ki, varlıqların vücudunun yarandıqları ilk vaxtdan inkişaf etdikləri və ömürlərinin axırına qədər, hətta uzaq müqəddimələrin yaranıdığı vaxtdan belə Allahın hikmətli tədbiri altında olduğunu bilək, yekun mərhələyə çatmağın və vücuda gəlməyin şərtlərinin hazırlanmasını da Allahın iradəsinə istinad edək.¹

Başqa sözlə desək, hər bir varlığın özü Allahın təşvini məşiyətinə və izninə mənsub edildiyi və Onun izni olmadan heç bir şeyin vücuda gəlmədiyini kimi, hər bir şeyin vücuda gəlməsi də ilahi təqdir və qəzaya istinad verilir, bu olmadıqda heç bir varlıq özünəməxsus olan hədd-hüdüdü və formasına malik olmur, özünün yekun mərhələsinə çatmır. Bu mənsub edilmənin bəyanı həqiqətdə təsirdə

---

¹ İlahi qəza və iradənin bir-birinə tətbiq olunması (müxtəlif halların tələbinə görə) "Ali-İmran" surəsinin 47-ci ayəsini "Yasin" surəsinin 82-ci ayəsinə tətbiq etməklə aydın olur.

müstəqillik mənasına olan tövhidin tədrici təlim verilməsidir ki, bu da tövhidin ən yüksək mərtəbələrindən olub insanların ruhi-mənəvi baxımdan qurulmasında əzəmətli rol ifa edir.

Amma varlıqların və hadisələrin Allahın izninə və hətta məşiiyyətinə istinad verilməsi daha asan dərk olunmasıdır, son mərhələnin və onların qəti şəkildə təyin olunmasının ilahi qəzaya istinad verilməsi isə belə deyildir, onun çox çətin dərk olunmasına görə daha artıq araşdırılmışdır. Çünki belə bir etiqadla insanın özünün taleyində həlledici rola malik olan ixtiyarını qəbul etməyin bir yerə cəm olunması çox çətinidir. Buna görə də mütəkəllimlərdən bəziləri (əşərilər) ilahi qəzanın insanların rəftarına nisbət verilməsinə də şamil olmasını qəbul etdiklərinə görə cəbrə meyl etmişlər, digər bir qrupu isə (mötəziləçilər) cəbr və onun acınacaqlı, qorxulu nəticələrini qəbul edə bilmədiklərindən ilahi qəzanın insanın ixtiyarı fəllərinə şamil olmasını inkar etmişlər və hər iki dəstə öz nəzəriyyələri ilə müxalif olan ayə və rəvayətləri başqa mənalara yozmuşlar. Belə ki, müfəssəl kəlam kitablarında, eləcə də cəbr və təfviz barəsində yazılan xüsusi risalələrdə bu məsələ qeyd olunmuşdur.

İşkalın ümdə yeri bundan ibarətdir ki, əgər insanın işi doğrudan da ixtiyarı olsa və onun iradəsinə nisbət verilsə onu ilahi qəza və iradəyə necə aid etmək olar? Əgər ilahi qəzaya istinad

verilirsə onu insanın ixtiyar və seçkisinə tabe olduğunu necə demək olar?

Buna əsasən bu işkalın aradan qaldırılması və işlərin insanın ixtiyar və iradəsinə nisbət verilməsi ilə eyni zamanda onun ilahi qəza və iradəyə də istinad verilməsi arasında **cəm etmək** üçün vahid bir məlulun bir neçə illətə nisbət verilməsinin növlərini bir qədər izah etməliyik ki, ixtiyari işin insana və Mütəal Allaha istinad verilməsi növü aşkar olsun.

MÜXTƏLİF İLLƏTLƏRİN TƏSİR NÖVLƏRİ

Bir neçə illətin bir məlulun yaranmasındakı təsiri bir neçə cür təsəvvür olunur:

1-Bir neçə illət birlikdə təsir edirlər, məsələn, toxum, su, enerji və s. kimi şeylər toxumun cücərib bitki olmasına təsir göstərir.

2-Onlardan hər biri növbə ilə təsir edir, məsələn, bir neçə motor növbə ilə işə düşərək təyyarənin hərəkətinin davam etməsinə səbəb olur.

3-Onların təsiri bir-birinə əlaqəli (mütərəttib) şəkildə olsun, məsələn, bir neçə topun bir-biri ilə toqquşması zamanı, yaxud zəncirvari yol qəza hadisələrində bu mülahizə olunur. Onun digər nümunəsi insan iradəsinin əlin hərəkətində, əlin isə qələmin hərəkətində, qələmin də yazının yaranmasındakı təsiridir. Belə ki, varlıqların ömrünün uzunluğu onların sayına bölünür və

onların hər bir hissəsi amillərdən birinin məluludur.

4-Bir neçə **tuli** amilin mütərəttib təsiri, belə ki, onlardan hər birinin vücudu digərinin vücuduna bağlı olsun. Bu əvvəldə fərz olunanın əksinədir; belə ki, qələmin varlığı əlin varlığına, əlin varlığı da insan iradəsinə bağlı deyildir.

Bu şəkillərin hamısında vahid məlulun yaranması üçün bir neçə illətin toplanması mümkün, hətta zəruridir. İxtiyari işdə də insanın iradəsi ilə ilahi iradənin təsiri sonuncu qismdən olacaqdır, çünki insanın varlığı və onun iradəsi ilahi iradəyə bağlıdır.

Amma iki illətin vahid bir məlula cəm olmasının mümkün olmadığı hal isə iki varlıq bağışlayan illətin bir yerdə cəm olması, yaxud eyni zamanda bir-birinin **ərzində** (eninə) və növbə ilə təsir edən, bir-birinin bir yerə yığılması qeyri-mümkün olan iki illət kimidir. Məsələn, iradə sahibi olan iki faildən vahid bir iradənin baş verməsi, yaxud iki vahid varlığın iki illət məcmuəsinə (iki tam illət) istinad verilməsi kimi.

ŞÜBHƏNİN DƏF EDİLMƏSİ

İnsanın ixtiyari fellərinin varlığının Mütəal Allaha istinad verilməsi ilə onların insanın özünə istinad verilməsi arasında ziddiyyət yoxdur, çünki bu istinadlar bir-birinin davamındadır və bir-birinə maneçilik törətmir.

Başqa sözlə desək, fəlin insani failə istinad

verilməsi bir səthdədir və onun varlığının Mütəal Allaha istinad verilməsi isə daha yüksək bir səthdədir ki, bu səthdə insanın özünün varlığı, işini üzərində gördüyü maddənin varlığı, işi onların vasitəsilə gördüyü alətlərin varlığı hamılıqla Ona istinad verilir.

Deməli, insan iradəsinin “tam illətin sonuncu hissəsi” ünvanı ilə öz işində təsirinin tam illətin hissələrinin hamısının Mütəal Allaha istinad verilməsi arasında ziddiyyət yoxdur. Dünyanı, insanı və onun bütün vücud işlərini Öz qüdrəti əlində saxlayan, onlara arasıkəsilmədən vücud bağışlayan, onların növbənlərini yaradan məhz Allahdır və heç bir varlıq, heç bir halda və heç bir zamanda Ondan ehtiyacsız, Allah qarşısında istiqlalıyyətə malik deyildir. Deməli, insanın ixtiyari işləri Allahdan ehtiyacsız və Onun iradəsi hüdudlarından kənar olmayacaq, onların bütün sifətləri, xüsusiyyətləri, həddi-hüdudu da ilahi qəza və təqdirə bağlı olacaqdır. Belə deyildir ki, “ya insanın iradəsinə istinad verilmiş olsun, ya da Allahın iradəsinə”. Çünki bu iki iradə bir-biri ilə eyni səviyyədə (ərzi), bir-birinə mane olacaq tərzdə deyildir və onların işlərin gerçəkləşməsindəki təsiri bədal üzrə (növbə ilə) baş vermir. Əksinə, insanın iradəsi onun varlığının özü kimi Allahın iradəsinə bağlıdır və onun gerçəkləşməsində Mütəal Allahın iradəsi zəruridir:

“Və aləmlərin Rəbbi olan Allahın istədiyi şeydən başqa heç nə istəyə bilməzsiniz.”¹

QƏZA VƏ QƏDƏRƏ ETİQA BƏSƏLMƏYİN TƏSİRLƏRİ

İlahi qəza və qədərə etiqad bəsləməyin Allaha mərifətin dəyərli dərəcəsinə çatmaqdan, insanın əqli baxımdan təkamülə yüksəlməsindən əlavə çoxlu əməli təsirləri də vardır ki, onların bəzilərini aşağıda qeyd edirik:

Hadisələrin baş verməsinin Mütəal Allahın hikmətli iradəsinə tabe olduğunu, ilahi təqdir və qəzaya istinad verildiyini bilən bir şəxs xoşagəlməz hadisələrdən qorxmaz, onların qarşısında özünü itirməz, ah-nalə etməz. O, bu hadisələrin dünyanın hikmətli nizamının bir hissəsi olduğunu, hikmət və məsləhət üzündən baş verdiyini və gələcəkdə də baş verəcəyinə diqqət yetirməklə onları gülərüzlə qarşılayır, səbr, təvəkkül, razılıq və təslim kimi fəzilətli səciyyələri və insani keyfiyyətləri əldə edir. Həmçinin dünyanın ötəri xoşluqlarına, şad günlərinə məftun olmur, onlarla məğrurlaşır və məst olmur, Allahın verdiyi nemətləri özünü hamıdan üstün hesab etmək və qürurlanmaq vasitəsi hesab etmir.

Bu dəyərli təsirlər də aşağıdakı ayənin işarə etdiyidir:

---

¹ “Təkvir” surəsi, ayə:29.

“Yer üzündə və sizin öz nəfslərinizdə sizə baş verən hər bir müsibət onları yaratmazdan qabaq kitabda mövcud olmuşdur, həqiqətən bu, Allaha çox asandır; ta ki, əlinizdən gedənlərə təəssüflənməyəsınız, Allahın sizə əta etdiklərindən fərəhlənməyəsınız. Allah heç bir xəyanətkar və özünüöyəni sevməz.”¹

Eyni zamanda diqqət yetirməliyik ki, qəza və qədər və müstəqil təsirdə tövhid məsələsindən əldə edilən yanlış məlumatlar süstülüyə, tənbəlliyə, zəlilliyə, zülmü qəbul etməyə, məsuliyyətdən imtina etməyə səbəb olmamalıdır. Biz bilməliyik ki, əbədi səadət və bədbəxtlik bizim ixtiyari işlərimizdən asılıdır:

“İnsanın kəsb etdiyi şeylər onun xeyrinə, özünü oda-suya vurub əldə etdiyi şeylər isə onun əleyhinədir.”² Həmçinin “İnsan üçün, onun səy etdiyi şeylərdən başqa bir şey yoxdur.”³

SUALLAR

1-Qəza və qədər in lüğətdəki mənalarını bəyan edin.

---

¹ “Hədid” surəsi, ayə:22-23.

² “Bəqərə” surəsi, axırıncı ayə

³ “Nəcm” surəsi, ayə:39.

2-İlahi qəza və təqdir dedikdə məqsəd nədir?

3-Hansı mülahizəyə görə qəza və qədər labüd və qeyri-labüd olaraq iki yerə bölünür?

4-Bəda nədir?

5-Elmi qəza və qədəri və eyni qəza və qədəri bəyan edin.

6-"Lövh-i-məfhuz", "lövh-i-məhv və isbat" eləcə də onların labüd və qeyri-labüd tale ilə olan əqalələrini şərh edin.

7-Qəza və qədər in insanın ixtiyarı ilə bir yerə cəm olunmasındakı işkalı və bu mövzu ətrafında mütəkəllimlərin ixtilafını izah edin.

8-Çoxlu illətlərin vahid bir məlula təsir növlərini bəyan edin və bir neçə illətin vahid məlulun üzərinə yığılmasının hansı növünün qeyri-mümkün olmasını deyin.

9-Qəza və qədər məsələsində cəbr şübhəsinin cavabını verin.

10-İlahi qəza və qədərə etiqad bəsləməyin müsbət təsirlərini şərh edin.

ON YEDDİNCİ DƏRS

İLƏHİ ƏDALƏT

Müqəddimə;

Ədalətin məfhumu;

İlahi ədalətin dəlili;

Bir neçə şübhənin həlli.

MÜQƏDDİMƏ

Keçən dərslərdə iki kəlami firqə olan əşəri və mötəzilə arasındakı ixtilaflarla qarşılaşdıq. Onlardan biri də ilahi iradə və kəlam, sifətlərdə tövhid, cəbr, ixtiyar, qəza və qədər məsələləri idi. Əksər hallarda onların nəzəriyyələri ifrat və ya təfrit kimi iki istiqamətdə olur. Onların arasındakı əsaslı ixtilaflardan biri də ilahi ədalət məsələsidir. Bu məsələdə şiələrin nəzəri mötəziləyə müvafiq hesab edilmişdir və bu iki məzhəb məcmu halında əşərilərin qarşısında “ədliyyə” adlandırılır. Bu məsələnin kəlam elmində malik olduğu əhəmiyyətə görə əsaslı məsələlərdən sayılır və hətta şiə və mötəzilənin kəlami məzhəb xüsusiyyətlərindən və əqidə üsullarından da hesab edilir.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, əşərilər ilahi ədaləti inkar etmir və nəuzibillah, Allahı zalım hesab etmirlər. Çünki Qurani-Kərimin aşkar və heç bir təvilə yer verilməyən, başqa mənalara yozula bilməyən ayələri Allahın ədalətli olmasını isbat edərək onun hər hansı bir zülmü rəva görməsini inkar edir. Əsas bəhs insanın əqlinin öz-özünə və şəri bəyanlar (yəni Quran və sünnət) olmadan fellərin, xüsusilə ilahi fellərin qanunlarını nəzərə alaraq onların əsasında bir işin yerinə yetirilməsinin, yaxud digər işin görülməsinin zərurətinə hökm etməsi, yaxud “Mütəal Allah gərək möminləri behiştə

kafirləri isə cəhənnəmə aparsın” - deməsimi, yoxsa bu cür mühakimələrin yalnız vəhy əsasında baş verməli olması və onları nəzərə almadan əql təklikdə qəzavət edə bilməməsi əsasındadır.

Deməli, ixtilafın əsas nöqtəsi **“hüsn və qübhü əqli”** (əqli gözəllik və çirkinlik) adı ilə tanınan məsələdir. Əşərilər bu məsələ barəsində əqlin hökmünü inkar edərək inanırlar ki, təkvini işlərdə Allahın gördüyü işlər gözəldir, şəriət işlərində isə Allahın əmr etdiyi işlər yaxşıdır; nəinki yaxşı iş olduğuna görə Allah onu yerinə yetirir, yaxud ona əmr edir.

Amma ədliyyəçilər inanırlar ki, fellər, onların təkvini və təşrii cəhətdən Mütəal Allaha mənsub edilməsi nəzərə alınmadan gözəllik və ya çirkinliklə vəsf edilə bilər, yəni insanın əqli də fellərin gözəllik və çirkinliyini, Allahın çirkin iş görməkdən uzaq olmasını müəyyən qədər dərk edə bilər. Əlbəttə bu, nəuzibillah, Allaha əmr və nəhy etmək mənasına deyil, əksinə bu məna yadır ki, müəyyən bir işin onlarla olan tənəsübünü kəşf etsin və bunun əsasında qəbahətli və çirkin işlərin Allahdan baş verməsini qeyri-mümkün hesab etsin.

Aydındır ki, bu məsələnin ətraflı şəkildə araşdırılması, əşərilər tərəfindən əqli gözəllik və çirkinliyin inkar olunmasına dair yaradılan şübhələrə cavab verilməsi və nəhayətdə onları ədliyyə ilə qarşı-qarşıya qoyan şübhələrə cavab

verilməsi bu kitabın həcminə sığmaz. Həmçinin mötəziləçilərin sözlərinin müəyyən zəif cəhətləri də ola bilər ki, öz yerində araşdırılmalıdır. Amma şiələr “əqli gözəllik və çikrinliyin” əslinə etiqad bəsləməyi qəbul edir və bu Allahın kitabı və Peyğəmbər (s)-in sünnəsi və məsum İmamların (ə) kəlamında təsdiq olunur.

Buna görə də biz əvvəlcə ədalətin məfhumu barədə bir qədər izah verdikdən sonra bu sifətin Allahın fəli sifətlərindən olmasına əqli dəlil gətirəcəyik, sonda isə bu məsələ ilə əlaqədar ən mühüm şübhələri həll edib araşdıracağıq.

ƏDALƏTİN MƏFHUMU

Ədalətin lüğətdəki məfhumu “bərabərlik və bərabər etmək”, ümumcamaat arasında isə “başqalarının hüquqlarına riayət etməkdir” və zülmün (başqalarının hüququnu tapdalamağın) qarşısında işlədilir. Buna görə də ədaləti “etau kulli zi həqqin həqqəh - yəni hər bir haqq sahibinin haqqını özünə vermək” kimi tərif edirlər. Buna əsasən əvvəlcə elə bir varlığı nəzərə almaq lazımdır ki, haqqa malik olsun ki, ona riayət edilməsi ədalət, tapdalanması isə zülm adlandırılınsın. Lakin bəzi vaxtlar ədalətin məfhumu daha geniş mənada, yəni “hər bir şeyi öz yerində qərar vermək”, yaxud “hər bir işi layiqli olduğu tərzdə görmək” mənasına

işlədilərək aşağıdakı kimi tərif edilir: “Vəzu kulli şeyin fi məvzihi.” Bu tərifə əsasən ədalət hikmət və ədalətli işlə sinonim və hikmətli işlə bərabər olur. Amma haqq sahibinin haqqı, hər bir şeyin ləyaqətli məqamının necə təyin olunmasına gəldikdə isə bu barədə çoxlu mətləb vardır və əxlaq fəlsəfəsi və hüquq fəlsəfəsinin mühüm hissələri bu işlə əlaqədardır. Təbiidir ki, bu kitabda bu kimi məsələləri araşdırmağa macal yoxdur.

Burada diqqət yetirilməli məsələ budur ki, hər bir aqıl insan dərk edir ki, əgər bir şəxs heç bir üzürlü səbəb olmadan bir tikə çörəyi yetim uşağın əlindən alsın, yaxud günahsız insanın qanını nahaq yerə axıtarsa, bu işləri ilə zülm edərək qəbahətli işə mürtəkib olur. Bunun əksinə olaraq əgər qapılmış çörək tikəsini onu oğurlayan şəxsin əlindən alıb yetim uşağa qaytarsa, cinayətkar qatili öz cəzasına çatdırsa onda ədalətli və təqdirəlayiq bir iş görmüş olar. Əqlin bu mühakiməsi ilahi nəhy və əmrə əsaslanmır, hətta Allahın varlığına inanmayan bir şəxs olsa belə, yenə həmin qaydada mühakimə yürüdəcəkdir.

Amma “görəsən, bu mühakimənin sirri nədir və hansı idrak qüvvəsi bu gözəlliyi və çirkinliyi dərk edir?” kimi məsələlər müxtəlif fəlsəfi bəhslərdə araşdırılmalıdır.

Bir sözlə, ədalət üçün ümumi və xüsusi olaraq iki məfhum nəzərdə tutmaq olar: Onlardan biri

başqalarının hüququna riayət etmək, digəri isə hikmətli iş görməkdir ki, başqalarının hüququna riayət etmək də onun nümunələrindən biri hesab olunur.

Buna əsasən ədalət bütün insanları, yaxud bütün şeyləri eyni bir səviyyədə tutmaq mənasına deyil. Məsəl üçün ədalətli müəllim o kəs deyil ki, bütün şagirdləri – istər çalışqan olsun, istərsə də tənbel – eyni səviyyədə həvəsləndirsin, yaxud cəzalandırsın. Ədalətli qazi o kəs deyil ki, münaqişəli mal-dövləti bərabər olaraq münaqişə tərəfləri arasında bölsün. Əksinə ədalətli müəllim o kəsdir ki, şagirdlərdən hər birini layiq olduğu qədər tərifləsin və ya məzəmmət etsin; ədalətli qazi o kəsdir ki, münaqişəli malı həqiqi sahibinə qaytarsın.

İlahi ədalət və hikmətin də tələbi bu deyildir ki, bütün məxluqatı eyni səviyyədə yaratsın və misal üçün, insana da buynuz, qanad və s. versin; əksinə yaradanın hikməti dünyanı mümkün olan ən çox xeyir və kamaldan bəhrələnməyi şəkildə, onun müxtəlif hissələrini təşkil edən varlıqları da yekun hədəflə mütənəsb olacaq şəkildə yaratmasını tələb edir. Həmçinin Allahın hikmət və ədaləti bunu tələb edir ki, hər bir insanı onun istedad və bacarığı qədərində mükəlləf etsin¹, onun ixtiyari səy və bacarığına diqqət yetirməklə onun barəsində

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə:286.

mühakimə yürütsün¹ və nəhayət onun işlərinə münasib olan mükafat, yaxud cəzanı ona versin.²

İLAHİ ƏDALƏTİN DƏLİLİ

Qeyd olunduğu kimi, ilahi ədalət bir təfsirə görə ilahi hikmətin bir hissəsidir, digər bir təfsirə əsasən onunla eyniyyət təşkil edir. Təbiidir ki, on birinci dərşdə işarə edildiyi kimi, onun isbat olunmasının dəlili də məhz ilahi hikməti isbat edən dəlildən ibarət olacaqdır. Burada da daha artıq izahat veririk.

Bildik ki, Mütəal Allah qüdrət və ixtiyarın ən yüksək mərtəbəsinə malikdir və heç bir qüvvənin təsiri altına düşmədən, məcbur olmadan mümkünlüvücuda aid olan hər bir işi istəsə yerinə yetirər, istəməsə də yerinə yetirməz. Amma qüdrəti çatdığı işlərin hamısını yerinə yetirmir, əksinə istədiyi və iradə etdiyi işləri görür.

Həmçinin bildik ki, Onun iradəsi hesabsız-kitabsız deyildir, əksinə O, Özünün kamal sifətlərinin tələbinə uyğun olaraq iradə edir. Əgər Onun kamal sifətləri hər hansı bir işin görülməsini tələb etməsə heç vaxt həmin işi görməyəcəkdir. Mütəal Allah sırf kamaldan ibarət olduğundan Onun iradəsi də əsalətən məxluqatın xeyir və kamalı istiqamətində təəllüq tapır və əgər hər hansı bir məxluqun vücuda

---

¹ "Yunis" surəsi, ayə:54.

² "Yasin" surəsi, ayə:54.

gəlməsi aləmdə müəyyən nöqsanların və şər işlərin yaranmasına səbəb olsa onun şər cəhətləri öz varlığının tabe olaraq yaranacaq və **bit-təbə** məqsəddə tutulacaqdır, yəni daha artıq xeyrin qaçılmaz və ayrılmaz tələbi olduğuna görə əksəriyyət təşkil edən xeyrə tabe olaraq ilahi iradə dairəsində qərar tutur.

Deməli, ilahi kamal sifətləri bunu gərəkli edir ki, dünya hasil olması mümkün olan ən çox kamal və xeyir məcmusunda olacaq bir vəziyyətdə yaradılsın və buradan da Allah-taala üçün hikmət sifəti sübuta yetir.

Deməli, insanın vücuda gəlməsinin mümkünlüyü və onun vücudunun ən çox xeyir mənşəyi olacağı şəraitdə ilahi iradə onun yaradılmasına təəllük tapır. İnsanın əsil imtiyazlarından biri də ixtiyar və azad iradədir. Şübhəsiz ixtiyar və seçmək qüdrətinə malik olmaq varlıq kamallarından biri hesab olunur və ona malik olan bir varlıq ondan məhrum olan varlıqdan daha kamil hesab olunur. İnsanın ixtiyar sahibi olması da bunu gərəkli edir ki, həm yaxşı və layiqli işlər görərək yekun kamala, əbədi səadətə doğru irəliləməyə, həm də çirkin və yaramaz işlər görərək əbədi bədbəxtçiliyə və ziyankarlığa doğru sürüklənməyə qadir olsun. Əlbəttə ilahi iradə dairəsində qərar tutanlar ilk növbədə onun təkamülüdür, lakin insanın ixtiyari təkamülündə tənəzzül və süqut da mümkün olduğundan, (bunlar

nəfsani istəklərə və şeytani məqsədlərə itaət etmək nəticəsində hasil olur) belə bir ixtiyari süqut da **bit-təbə** olaraq ilahi iradə çərçivəsində olur.

Agahlıq üzündən olan seçkidə xeyir və şər yollarının düzgün tanınmasına ehtiyacı duyulduğundan Mütəal Allah insanı onun xeyir və məsləhətinə səbəb olan şeyləri görməyi əmr etmiş, onun fəsada və süquta uğramasına səbəb olan işlərdən çəkirmişdir ki, onun təkamülə doğru hərəkətinin vəsaitləri yaransın.

İlahi təkliflər insanın onlara əməl edərək nəticəsinə çatmaq məqsədilə yaradılmışdır və Allah üçün heç bir xeyir və mənfəət kətirmir. Buna görə də ilahi hikmət bu təkliflərin mükəlləf şəxslərin bacarıq və qüdrəti ilə mütənasib olmasını tələb edir, çünki itaət etməyə imkan olmayan təklif əbəs olacaqdır.

Beləliklə ilk mərhələdə (xüsusi mənada) olan ədalət, yəni təklif məqamında ədalət belə sübuta yetir ki, əgər Mütəal Allah bəndələrin taqət və bacarığının fəvqündə olan bir təklif təyin etsəydi ona əməl edilməsi mümkün olmaz və əbəs iş görülmüş olardı.

Amma bəndələr arasında mühakimə yürütmək, hökm etmək məqamındakı ədalətə gəldikdə isə, sübut olunur ki, bu iş fərdlərin müxtəlif mükafat və cəzalara layiq olmasını ayırd etmək məqsədi ilə görülür, əgər ədalətin əksinə olarsa nəzərdə tutulan məqsədin tam əksi hasil olacaqdır.

Mükafat və cəza vermək məqamındakı ədalətə gəldikdə isə, bu, yaradılışın son hədəfinə diqqət yetirməklə sübuta yetir. Çünki insanı, onun yaxşı və pis əməllərinin nəticəsinə çatmaq üçün yaradan kəs əgər onu, bu məqsədin tələbinin əksinə olaraq mükafat versə və ya cəzalandırsa öz hədəfinə çatmayacaqdır.

Deməli, ilahi ədalətin səhih mənada və bütün növlərində olan dəlili bundan ibarətdir ki, Onun zati sifətləri ədalətli və hikmətli rəftarı tələb edir, Onda zülmü, əbəs işləri tələb edən bir sifət mövcud deyildir.

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN CAVABI

1-Məxluqların, xüsusilə insanların yaradılışında mövcud olan fərqlər Allahın hikmət və ədaləti ilə necə uyğun gələ bilər? Nə üçün ədalətli və hikmətli Allah bütün varlıqları eyni səviyyədə xəlf etməyib?

Cavab: Məxluqatın vücut bəhrəsindəki ixtilafı yaradılış sistemi və ona hakim olan səbəb-nəticə qanunlarına tabedir, onların hamısının eyni səviyyədə olması fərziyyəsi xam bir təsəvvürdür. Azacıq diqqət yetirdikdə məlum olacaqdır ki, belə bir fərziyyə yaradılışın tərki edilməsi ilə bərabərdir, çünki misal üçün, bütün insanlar kişi, yaxud qadın yaradılsaydılar nəsəl artımı baş verməz və insan nəsli kəsilərdi. Əgər bütün varlıqlar insan yaradılsaydı,

onun yemək, içmək və s. kimi ehtiyacları təmin olunmazdı. Həmçinin əgər bütün heyvanlar və ya bitkilər bir növ və bir rəngdə yaradılıb, hamısı eyni xüsusiyyətlərə malik olsaydı bu qədər saysız-hesabsız faydalar və gözəlliklər vücuda gəlməzdi. Varlıqlardan bu, yaxud başqa birisinin yaranması, həmçinin bu, yaxud başqa bir şəkildə olan xüsusiyyətlərdə yaranması, maddənin hərəkət və dəyişikliyi prosesinə tabe olan səbəb və şərtlərdən asılıdır. Heç kəsin yaradılışdan qabaq Allahın üzərində bir haqqı yoxdur ki, “onu belə, yaxud başqa cür yaratsın”, yaxud “bu yerdə, yaxud başqa bir yerdə, bu zamanda, yaxud o zamanda qərar versin” ki, ədalət və ya zülmədən danışmağa yer qalsın.

2-Əgər Allahın hikməti insanın bu dünyada yaşamasını tələb edirsə onda nə üçün onu öldürür və həyatına son qoyur?

Cavab: Əvvəla, varlıqların bu dünyadakı ölüm və həyatları da təkvini və səbəb-nəticə qanunlarına bağlıdır və bunlar yaradılış sisteminin tələbidir. **İkincisi**, əgər canlı varlıqlar ölməsəydi sonrakı varlıqların yaradılmasına şərait yaranmaz və gələcək nəsillər vücut və həyat nemətindən məhrum olardı. **Üçüncüsü**, əgər bütün insanların diri qalmasını fərz etsək qısa bir zaman ərzində yer üzünü onların həyatı üçün daralar və əzab-əziyyətdən, aclıqdan ölüm arzusu edərdilər. **Dördüncüsü**, insanın yaradılışında əsas hədəf əbədi səadətə çatmaqdır, insanlar ölməklə

bu dünyadan köçməyincə son hədəflərinə nail ola bilməzlər.

3-Mövcud oln bu qədər əzab-əziyyətlər, xəstəliklər, təbii fəlakət və bəlalar (sel və zəlzələ kimi), ictimai çətinliklər (zülmlər və müharibələr) Allahın ədaləti ilə necə uyğun gələr?

Cavab: Əvvəla, xoşagəlməz təbii hadisələr maddi amillərin qarşıdurmasından və onların arasındakı qarşılıqlı təsirdən irəli gəlir. Onların xeyirləri şərlərinə qələbə çaldıqda hikmətin əksinə deyil. İctimai pozuntuların, haqsızlıqların yaranması insanın azad və ixtiyar sahibi olmasından irəli gəlir ki, bu da ilahi hikmətin tələbidir. Eyni zamanda ictimai həyatın mənafeyi onda mövcud olan pozuntulardan, haqsızlıqlardan daha artıqdır, əgər pozuntular qələbə çalarsa yer üzündə heç bir insan qalmaz.

İkincisi, bir tərəfdən bu qədər əzab-əziyyətlər, çətinliklər insanın təbiətin sirlərini kəşf etməsinə, müxtəlif elm və texnikanın yaranmasına səbəb olur, digər tərəfdən də bu kimi amillərlə mübarizə aparmaq istedadların çiçəklənib inkişaf etməsinə, insanların tərəqqi və təkamülünə səbəb olur. Nəhayət bu dünyada hər növ əzab-əziyyətə və çətinliyə sinə gərmək düzgün məqsədlə olarsa əbədi axirət dünyasında çox dəyərli mükafata malik olacaq və onun əvəzi ən gözəl şəkildə veriləcəkdir.

4-Bu dünyada məhdud zaman ərzində edilən

günahlar üçün əbədi əzab verilməsi ilahi ədalətlə necə uyğun gələ bilər?

Cavab: Yaxşı əməl ilə axirət mükafatı və pis əməl ilə axirət cəzası arasında bir növ səbəbiyyət əlaqəsi mövcuddur ki, ilahi vəhy vasitəsilə camaata xatırladılmışdır. Elə bu dünyada bəzi cinayətlərin uzun-uzadı və acınacaqlı təsirləri olur, məsələn, insanın özünün, yaxud başqasının gözünü bir anda kor etməsinin nəticəsi ömrün axırına qədər davam edir. Böyük günahlar da axirətdəki əbədi təsirlərə malikdir. Əgər bir şəxs bu dünyada onların cübran edilmə vasitələrini (tövbə kimi) tədarük görməzsə onun pis nəticələri əbədi olaraq ona nəsib olacaqdır. İnsanların bir anlıq törətdilən cinayət vasitəsilə ömürlərinin axırına qədər kor qalmaları ilahi ədalətlə zidd olmadığı kimi, böyük günahlar sayəsində əbədi əzaba düşər olmağın da ilahi ədalətlə ziddiyyəti yoxdur, çünki bu günahkar şəxsin agahlıq və qəsdən etdiyi əməlin nəticəsidir.

SUALLAR

- 1-İlahi ədalət məsələsindəki ixtilafın kökü nədir?
- 2-Ədalətin məfhumunu izah edin.
- 3-Ədalət dedikdə bütün varlıqların bərabər və eyni səviyyədə olması düşünülürmü? Nə üçün?
- 4-İlahi hikmət və ədalət nəyi tələb edir?
- 5-İlahi ədalətin dəlili hansıdır?

6-İnsanın yaradılışındaki hədəf hansıdır?

7-Varlıqların təkvini ixtilafları ilahi ədalət və hikmətlə necə uyğun gəlir?

8-Nə üçün hikmətli Allah Öz yaratdığını öldürür?

9-İctimai və təbii bəlalar ilahi ədalət və hikmətlə necə uyğun gələ bilər?

10-Nə üçün məhdud günah qeyri-məhdud əzaba səbəb olur?

ON SƏKKİZİNCİ DƏRS

NÜBÜVVƏT MƏSƏLƏSİNƏ MÜQƏDDİMƏ

Müqəddimə;

Bu bölmənin bəhslərində hədəf;

Kəlam elmində təhqiqin tarixi.

MÜQƏDDİMƏ

Öyrəndik ki, hər bir şəxsin əqlə uyğun olan insani bir həyatdan bəhrələnməsi üçün həll etməli olduğu əsas məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Dünyanın və insanın varlığı kimin tərəfindəndir? Onların idarə olunması kimin öhdəsinədir?

2-İnsanın həyatının sonu və yekun məqsədi hara doğru durur?

3-Hər bir insanın düzgün həyat yolunu tanıması və onu ötməklə həqiqi səadətə və istənilən kamala çatması üçün bu yolu tanımağa olan ehtiyacına nəzər yetirməklə bu mərifəti əldə etmək üçün zamanət verilmiş hansı bir vasitə vardır? Və bu kimin və kimlərin ixtiyarındadır?

Bu sualların cavabı bütün asimani dinlərin əsas əqidələri hesab olunan üçlük əqidə prinsipidir (tövhid, məəd və nübüvvət).

Kitabın birinci bölməsində Allaha mərifət məsələlərini araşdırdıq, belə nəticə alındı ki, bütün yaradılanlar öz varlığını yeganə Allahdan əldə edirlər və hamılıqla Onun hikmətli tədbiri altındadır, onların heç biri, heç bir işdə, heç bir zaman və məkanda Ondən ehtiyacsız deyillər.

Biz bu mətləbləri əqli bürhanlarla isbat edərkən¹ qeyd etdik ki, bu kimi məsələləri yalnız əql yolu ilə isbat etmək olar. Çünki Allahın kəlamına istinad edərək təəbbüdi yolla olan istidlal o zaman düzgün ola bilər ki, Allahın varlığı, Onun sözü və o sözün etibarı əvvəlcədən əqli dəlillərlə sübut olunmuş olsun. Belə ki, peyğəmbərin və imamın sözünə istinad edilməsi də onların nübüvvət və imamətinin isbat olunmasına və sözlərinin höccət olmasının sübuta yetməsinə bağlıdır. Deməli, nübüvvətin özünü də vəhy yolu ilə isbat etmək lazımdır. Məadın özü isə həm əqli, həm də nəqli dəlillərlə isbat oluna bilər.

Buna əsasən nübüvvət və məad məsələlərini bəyan etmək üçün ilk növbədə bu iki əqli dəlillə isbat etmək lazımdır. Peyğəmbəri-Əkrəm (s)-in nübüvvəti və Qurani-Kərimin haqq olması sübuta yetdikdən sonra hər iki bölmənin məsələlərinin təfsilatı kitab və sünnət əsasında bəyan edilməlidir. Amma bu iki bölmənin məsələlərinin bir-birindən ayrılması təlim üçün daha münasib və ürəyəyatan olduğundan biz də klassik metoda uyğun olaraq əvvəlcə nübüvvət məsələlərini bəyan edirik, sonra da məad məsələlərini araşdırırıq. Bəzi hallarda, sonralar

---

¹ Bu bəhslərin əsnasında bəzi Quran ayələrinə işarə olunması dəlil ünvanı ilə deyil, bu məsələlərin Quranda irəli çəkildiyinə nəzər yetirmək üçün idi.

isbat olunması müəyyən mətləblərə ehtiyac duyulduqda istidləldə ehtiyac duyulan o mətləbi əsl mövzu ünvanı ilə qəbul edirik ki, öz yerində isbat olunsun.

BU BÖLMƏNİN BƏHSİNDƏ HƏDƏF

Bu bölmədəki bəhsin ilk hədəfi varlığın həqiqətlərini və həyatın düzgün yolunu tanımaqda hiss və əqldən başqa, xəta və səhvin yol verilmədiyini bir yolun da mövcud olduğunu isbat etməkdir: o da ilahi təlimdən ibarət olan vəhydir ki, Allahın seçilmiş bəndələrindən bəzilərinə məxsusdur. Ümumcamaat o həqiqətdən agah deyildir, çünki onun nümunələrini özlərində görmürlər, amma müəyyən əsər və əlamətlərdən onun varlığını dərk edər, peyğəmbərlərin (ə) ilahi vəhyi almaqla əlaqədar olan iddialarını təsdiq edə bilirlər. Təbiidir ki, vəhyin nazil olması bir şəxsə sübut olunsun və onun xəbəri başqalarına çatsa onlar da bunu qəbul edib onun əsasında əməl etməyə vəzifəlidir, heç kəs onunla müxalifət etməkdə üzürlü sayılmaz. Yalnız xüsusi şəxsə, yaxud qrupa aid olan, yaxud müəyyən bir zamanla əlaqədar olan müəyyən xəbərlər istisna olunur.

Buna əsasən bu bölmənin əsas məsələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Peyğəmbərlərin göndərilməsinin zərurəti, vəhyin,

camaata çatdığı vaxta qədər qəsdən, yaxud səhvən olan hər növ təsərrüfdən amanda olması, başqa sözlə desək, peyğəmbərlərin ilahi kəlamı alıb camaata çatdırmaqda ismətli, günahsız olmaları, eləcə də onların nübüvvətinin başqalarına isbat olunması üçün bir yolun mövcud olmasının zəruriliyi.

Vəhy və nübüvvətin əsas məsələləri əqli dəlil vasitəsilə bəyan olunduqdan sonra peyğəmbərlərin, asimani kitabların və şəriətlərin sayı, axırncı peyğəmbərin təyin olunması, axırncı asimani kitabın göndərilməsi, eləcə də axırncı peyğəmbərin canişinlərinin təyin olunması kimi sair məsələlər araşdırılmalıdır.

Bu məsələlərin hamısının əqli bürhan vasitəsilə isbat olunması müyəssər deyildir, çox hallarda nəqli dəlillərdən bəhrələnmək lazımdır.

KƏLAM ELMİNDƏ TƏHQİQİN METODU

Qeyd olunanları nəzərə almaqla fəlsəfə ilə kəlam elmi arasındakı əsas fərqlər aydın olur. Çünki fəlsəfə yalnız əqli dəlillər vasitəsilə isbat olunan məsələlərə, kəlam elmi isə nəqli və təəbbüdi dəlillərdən başqa bir şeylə isbat oluna bilməyən məsələlərə şamildir. Başqa sözlə desək: Fəlsəfə məsələləri ilə kəlam elmi məsələləri arasında **ümum-xüsüs min vəch** münasibəti vardır. Yəni kəlam və fəlsəfə müştərək məsələlərə malik olmaqla yanaşı təəqqülü üslubla

isbat olunurlar, onların hər biri də bu məsələlərdə özünəməxsus məsələlərə malikdir. Lakin fəlsəfinin təəqqülü üslubla bəyan olunan xüsusi məsələləri vardır, amma kəlam elminin xüsusi məsələlərində belə deyildir; onlar nəqli üslublarla isbat olunur. Başqa sözlə desək, kəlam elmində təhqiqat metodu iki yönlüdür, onda həm təəqqülü, həm də təəbbüdü yoldan istifadə olunur.

Bir sözlə, fəlsəfə ilə kəlam arasında iki əsas fərq vardır:

1-Onlardan hər biri öz aralarında müştərək məsələlərə malik olmaqla yanaşı (Allahı tanımaq məsələsində olduğu kimi) digərində araşdırılmayan xüsusi məsələyə də malikdir.

2-Bütün fəlsəfi məsələlərdə təhqiq metodu təəqqülü methoddur, amma kəlam elmində bəzi məsələlərdə (kəlam və fəlsəfə arasında müştərək məsələlər kimi) təəqqülü methoddan istifadə olunur, bəzi məsələlərdə isə (imamət məsələsi kimi) nəqli yollardan bəhrə aparılır, bəzilərinə isə hər iki yoldan istifadə olunur (məad məsələsində olduğu kimi).

Qeyd olunmalıdır ki, kəlam elminin nəqli yolla isbat olunan xüsusi məsələlərinin hamısı eyni səviyyədə deyildir; mətləblərin bir qrupu, o cümlədən Peyğəmbəri-Əkrəmin (s) söz və əməlinin (yəni sünnətin) höccət olması birbaşa Quran ayələrinin vasitəsilə (əqli dəlil vasitəsilə Quranın

haqq olması sübuta yetdikdən sonra) isbat olunur, sonra o həzrətin canişininin təyin olunması və məsum imamların sözlərinin höccət olması kimi digər məsələlər bəyan olunur.

Aydındır ki, nəqli dəlillərdən əldə olunan nəticə o vaxt yəqin gətirən olacaqdır ki, onların sənədi qəti dəlaləti aşkar olsun.

SUALLAR

1-Nə üçün Allahşünaslıq barəsində olan məsələlər yalnız əqli dəlillərlə isbat olunur?

2-Nübüvvət bölməsinin əsas məsələlərin hansılardır?

3-Məad və nübüvvətin əsas məsələlərini nəqli dəlillərlə isbat etmək olarmı? Bu iki qrupdan olan məsələlər arasında fərq varmı?

4-Kəlam elminin məsələlərindən hansılarını nəqli dəlillərlə isbat etmək olar?

5-Nübüvvət bölməsinin məaddan qabağa salınmasının səbəbi nədir? Bu iki bölmənin məsələlərinin tənzim olunmasında digər məntiqi ardıcılıq varmı?

6-Fəlsəfə və kəlam arasında hansı fərqlər vardır?

7-Kəlam elminin məsələlərini, isbat etmək baxımından neçə qismə bölmək olar? Bu qismlərin tərtibini bəyan edin.

ON DOQQUZUNCU DƏRS

***BƏŞƏRİN VƏHY VƏ NÜBÜVVƏTƏ OLAN
EHTİYACI***

**Peyğəmbərlərin göndərilməsinin zərurəti;
Bəşər elminin kifayət olmaması;
Peyğəmbərlərin göndərilməsinin faydaları.**

PEYĞƏMBƏRLƏRİN GÖNDƏRİLMƏSİNİN ZƏRURƏTİ

Nübüvvət bölməsinin ən əsaslı məsələlərindən ibarət olan bu məsələni isbat etmək üçün aşağıdakı üç müqəddiməni təqdim edirik:

1-İnsanın yaradılışında əsas hədəf, onun ixtiyari işləri yerinə yetirməklə təkamülə, son kamala doğru yolunu qət etməsidir, elə bir kamal ki, ixtiyar və seçki yolundan başqa bir şeylə ələ edilmir. Başqa sözlə desək, insan buna görə yaradılmışdır ki, Mütəal Allaha itaət və ibadət etməklə, kamil insanın xüsusiyyətlərindən olan ilahi rəhmətləri əldə etməyə ləyaqət tapsın. Allahın hikmətli iradəsi ilk növbədə insanın kamal və səadətinə təəllüq tapır, amma bu səadət və yüksək məqam ixtiyari felləri yerinə yetirməkdən başqa yolla hasil olmadığından insanın həyat yolu iki istiqamətdə qərar verilmişdir ki, onun üçün istədiyini seçməyə şərait yaransın. Təbiidir ki, onlardan biri bədbəxtçiliyə və əzaba doğru aparacaqdır və ilahi iradədə (əsalətən deyil) **bit-təbə** olaraq baş verir.

Bu müqəddimə ilahi ədalət və hikmət bəhslərində də aydın oldu.

2-Ağahlıq üzündən olan seçki və ixtiyar bir işin görülməsinə qüdrət və bacarığın, müxtəlif işlər üçün xarici şəraitlərin və insan daxilində onlara doğru

meylin varlığından əlavə yaxşı və pis işləri, layiqli və nalayiq yolları seçməkdə düzgün mərifətə də ehtiyac duyulur. İnsan o zaman özünün təkamül yolunu azadlıq və aqahlıq üzündən seçə bilər ki, həm hədəfi, həm də ona aparən yolu tanıya bilsin, onun eniş-yoxuşlarından, uçrum və ya döngələrindən aqah olsun. Deməli, Allahın hikməti belə bir mərifətin əldə edilməsi üçün lazım olan vasitələri insanın ixtiyarında qoymasını tələb edir. Əks halda bu iş bir kəsi qonaqlığa dəvət edib amma evinin yerini və ora gedən yolu göstərməyən şəxsə bənzəyər. Aydınadır ki, belə bir rəftar hikmətin əksinə və məqsədin ziddinədir.

Bu müqəddimədə artıq izaha ehtiyac duyulmur.

3-Əql və hiss vasitəsilə əldə olunan, adi insanlar arasındakı mərifətlər həyat və məişət ehtiyaclarının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət ifa etməsinə baxmayaraq fərdi və ictimai, maddi və mənəvi, dünya və axirət yönlərində həqiqi səadət və kamal yollarını tanımaqda kifayət deyildir. Əgər bu ehtiyacların təmin olunması üçün başqa bir yol olmasa Allahın insanı yaratmaqda ki hədəfi gerçəkləşməyəcəkdir.

Bu üç müqəddimədən belə nəticə alırıq ki, Allahın hikməti hərtərəfli təkamül yolunu tanımaq üçün əql və hissədən kənarında olan digər bir yolun bəşərin ixtiyarına qoyulmasını tələb edir ki, insanlar birbaşa, yaxud başqa şəxs və ya şəxslərin vasitəsilə onlardan

bəhrələnə bilsinlər.¹ O da peyğəmbərlərin (ə) ixtiyarına verilən vəhy yolundan ibarətdir ki, onlar birbaşa, başqaları da onların vasitəsilə həmin yollardan bəhrələnilir, son kamal və səadətə çatmaq üçün lazım olan şeyləri əldə edirlər.

Bu bürhanın müqəddimələri arasında sonuncu müqəddimədə şəkk edilə bilər. Buna görə də bunun ətrafında daha artıq şərh veririk ki, bəşər elminin insanın hərtərəfli təkamül yolunu ayırd etmək üçün nöqsanlı olduğu, eləcə də vəhy yoluna olan ehtiyacı tamamilə aşkar olsun.

BƏŞƏR ELMİNİN ÇATIŞMAMAZLIĞI VƏ KİFAYƏT ETMƏMƏSİ

Düzgün həyat yolunun özünün bütün yönlərində aydın olması üçün insanın varlığının başlanğıcı və sonu, başqa varlıqlarla olan bağlılığı, öz insan növləri və sair varlıqlar arasında bərqərar etdiyi rabitə, müxtəlif rabitələrin onun xoşbəxt və ya bədbəxt olmasında göstərə biləcəyi təsirlər aydın olmalıdır, həmçinin müxtəlif fayda və qazanclar, məsləhətlər və zərərlər arasında hesab-kitab ayırd edilməli və dəyərləndirilməlidir ki, müxtəlif ruhi və fiziki

---

¹ Bu bürhan əməli qəziyələrin nəzəri qəziyyədən (varlar) istintacı (gərəklər) və məlul üçün illətin zərurəti yolun ilə bil-qiyas zərurətinin isbatı növlərindəndir, həmçinin ilahiyyatda “limmi bürhanların” cərəyan etməsi hallarındandır.

xüsusiyyətlərə malik olan, müxtəlif təbii və ictimai şəraitlərdə yaşayan milyardlarla insanın vəzifəsi müəyyən olunsun. Lakin bu işlərin hamısının öhdəsindən gəlmək nəinki bir və ya bir neçə nəfər üçün müyəssər deyildir, hətta minlərlə mütəxəssis belə, insanla əlaqədar, onların fərdi və ictimai, maddi və mənəvi, dünya və axirət mənafeyinə zəmanət verə biləcək, müxtəlif mənfəət və zərərlər arasında yaranan qarşıdurmalarda daha mühüm olan məsləhəti təyin edəcək elm sahələrinin mürəkkəb formullarını kəşf edərək dəqiq qayda-qanunlar şəklində bəyan edə bilməzlər.

Tarix boyu bəşəriyyətdə baş verən qanuni və hüquqi dəyişikliklərin inkişafı göstərir ki, minlərlə mütəxəssis və alimin yorulmaz tədqiqatları və söyləri min illərlə davam etsə də yenə də hərtərəfli, kamil və hüquqi bir sistem yarada bilməmiş, dünyanın bütün hüquqi və qanunçu təşkilatları özlərinin yaratdıqları qanunların yetərli olmadığını dərk etmiş, müəyyən müddəaları əlavə etməklə, yaxud qüvvədən salmaqla, təkmilləşdirib islah etmişlər.

Unutmaq olmaz ki, bu qanunların yaradılmasında belə ilahi hüquq sistemlərindən və asimani şəraitlərdən çox istifadə etmişlər. Diqqət yetirməliyik ki, bütün hüquqçuların və qanunçuların səy və himmətlərinin hamısı ictimai və dünyəvi məsləhətlərin təmin olunmasına sərf olunur. Onlar insanların axirət məsləhətlərinin təmin olunmasına,

maddi və dünyəvi məsləhətlərinin axirət ilə uyğunlaşdırılmasına heç vaxt səy göstərməmişlər və belə bir ən mühüm cəhətə riayət etmək istəsələr belə heç vaxt qəti bir nəticəyə çata bilməzlər. Çünki maddi və dünyəvi məsləhətləri elmi təcrübələrlə müəyyən qədər ayırd etmək olar, amma mənəvi və axirət məsləhətləri təcrübə ilə hiss olunmağa qabil deyildir və onları dəqiq şəkildə dəyərləndirmək, maddi və dünyəvi məsləhətlərlə qarşıdurma yarandığı şəraitdə onlardan hər birinin əhəmiyyətinin dəyərini təyin etmək olmaz.

Bəşər qanunlarının mövcud vəziyyətinə diqqət yetirməklə insanların elminin min, yaxud yüz minlərlə il qabaq nə qədər yararlı olmasını təxmini ehtimal vermək və belə bir qəti nəticəyə çatmaq olar ki, ibtidai insanlar həyatın düzgün yolunu ayırd etməkdə müasir insanlardan çox-çox aciz imişlər. Müasir dövrdəki insanların min illik təcrübələrdən istifadə edərək düzgün, kamil və hərtərəfli bir sistemə çatdığını və belə bir sistemin əbədi və axirət səadətinə də zəmanət verməsini fərz etsək, yenə belə bir sual yaranır ki, tarix boyu milyardlarla insanı boşlayıb onları cəhalətdə qoymaq ilahi hikmət və insanların yaradılmasında olan məqsədlə necə uyğun gələ bilər?!

Bir sözlə, insanların əvvəldən axıra qədərki yaradılışında hədəf o zaman gerçəkləşə bilər ki, hiss və əqldən başqa həyatın həqiqətlərini, fərdi və

ictimai vəzifələrin ayırd edilməsində digər bir yol mövcud olsun və o, vəhy yolundan başqa bir şey olmayacaqdır.

Həmçinin aydın olur ki, bu bürhana əsasən ilk insan Allah peyğəmbəri olmalıdır ki, düzgün həyat yolunu vəhy vasitəsilə tanısın, yaradılışın hədəfi onun barəsində həyata keçsin və sonra başqa insanlar onun vasitəsilə hidayət olunsunlar.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN GÖNDƏRİLMƏLƏRİNİN FAYDALARI

İlahi peyğəmbərlər insanın həqiqi təkamülü üçün düzgün yolu göstərməkdən, vəhyi alıb camaata çatdırmaqdan əlavə insanların təkamülündə digər mühüm bir təsirlərə də malik olmuşlar ki, onların ən mühümləri aşağıdakılardır:

1-İnsan əqli çox mətləbləri dərk edə bilər, amma onun ya zamanın keçməsinə və çoxlu təcrübə əldə etməsinə ehtiyacı vardır, ya da insanların maddi işlərə baş qoşması, heyvani xislətlərin və meyllərin onlara qələbə çalması nəticəsində qəflət və unutkanlığa düşər olur, yaxud da düzgün olmayan təlimlər və pis təbliğatlar sayəsində xalq kütlələrinə gizlin qalır. Belə mətləblər də peyğəmbərlərin vasitəsilə bəyan olunur, ardıcıl xatırlatmalar vasitəsilə onların tamamilə unudulmasının qarşısı alınır, düzgün və məntiqi təlimlərlə pis təlimatların

və müğalitələrin qarşısı alınır.

Buradan da peyğəmbərlərin müzəkkir (xatırladan) və nəzir (ilahi əzabdan qorxudan), Qurani-Kərimin isə zikr (xatırlatma) və təzkirə adlanmasının mühüm səbəbi bəyan olunur.

Əli (ə) peyğəmbərlərin besətinin hikmətin bəyan edərkən buyurur: **“Mütəal Allah Öz peyğəmbərlərini bir-birinin ardınca göndərmişdir ki, fitrət əhdi-peymanına vəfadar qalmağı camaatdan istəsin, unudulmuş nemətləri onlara xatırlatsın, həqiqətlərin təbliğ və bəyan edilməsi ilə höccəti onlara tamam etsin.”**

2-İnsanın təlim-tərbiyə, inkişaf və təkamül amillərindən ən mühümü davranış və rəftarda nümunə və ülgünün varlığıdır ki, onun əhəmiyyəti psixologiya elmində sübuta yetmişdir. İlahi peyğəmbərlər kamil insanlar və Allahın tərbiyə etdiyi şəxslər olmaqla bu rolu ən gözəl formada ifa edir, müxtəlif təlimatlardan əlavə, insanların ruhən təlim-tərbiyəsinə və ruhlarının aludəliklərdən təmizlənməsinə səy edirlər. Bildiyimiz kimi Qurani-Kərim təlim (elm öyrətmə) və təzkiyəni (saflaşdırma) yanaşı zikr etmişdir, hətta bəzi hallarda təzkiyə təlimdən qabaqda gəlir.

3-Peyğəmbərlərin insanların arasında olmasının bərəkətlərindən biri də budur ki, lazımi şərait yarandıqda camaatın ictimai-siyasi və mühakimə nəzərindən rəhbərliyini öz öhdələrinə alsınlar.

Aydındır ki, məsum və günahsız bir rəhbər Allahın cəmiyyətə təqdim etdiyi ən böyük nemətlərdən biridir; onun vasitəsilə ictimai pozuntuların çoxunun qarşısı alınır, cəmiyyət ixtilafdən, pərakəndəlikdən, əyintilərdən xilas olaraq istənilən kamala doğru hidayət olunurlar.

SUALLAR

1-İnsanın yaradılmasında hədəf nədir?

2-Allahın ilahi hikmət əsasında olan iradəsi insanın səadət və rəhmətinə təəllüq tapdığı kimi, onun bədbəxtçiliyinə və əzabına da təəllüq tapırmı? Yoxsa bunların arasında fərq varmı?

3-İnsanın ixtiyari əməlləri, agahlıq üzündən seçkisi hansı işlərə ehtiyacı vardır?

4-Nə üçün bəşər əqli lazım olan bütün mərifətləri təmin etməkdə kifayət deyildir?

5-Peyğəmbərlərin bəsətinin zərurətini göstərən dəlilləri qeyd edin.

6-Əgər insan uzun təcrübələrdən istifadə edərək özünün dünya və ictimai səadətini tanıya bilsəydi, onda vəhyə ehtiyac qalardımı? Nə üçün?

7-İlk insanın peyğəmbər olmasına əqli dəlil gətirmək olarmı? Necə?

8-Peyğəmbərlərin varlığının sair faydalarını bəyan edin.

İYİRMİNCİ DƏRS

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ

Nə üçün camaatın çoxu peyğəmbərlərin hidayətindən məhrumdurlar?

Nə üçün Mütəal Allah ixtilaf və inhirafların qarşısını almamışdır?

Nə üçün peyğəmbərlərin texniki və iqtisadi imtiyazları olmamışdır?

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ

Peyğəmbərlərin besətinin zəruri olmasına dair gətirilən dəlil və bürhanlar ətrafında müəyyən suallar və şübhələr icad edilir. İndi onları, cavabları ilə birlikdə qeyd edirik:

1-Əgər ilahi hikmət bütün insanların hidayəti üçün peyğəmbərlərin göndərilməsini tələb edərsə onda nə üçün onların hamısı xüsusi coğrafi bir məntəqədə (Orta Asiyada) məbus olunmuşlar, yer üzünün sair məntəqələri isə bu nemətdən məhrum olmuşlar? Xüsusilə bunu nəzərə alsaq ki, qədimdə kütləvi informasiya vasitələri çox məhdud və zəif idi, xəbərlərin bir məntəqədən digər məntəqəyə nəql olunması çox zəif baş verirdi. Bəlkə də peyğəmbərlərin dəvətindən ümumiyyətlə heç bir məlumat əldə edə bilməyən müəyyən qövmlər və millətlər də olmuşdur.

Bu sualın cavabı budur ki, **əvvəla**, peyğəmbərlərin gəlişi xüsusi məntəqə ilə məhdudlanmamışdır. Quran ayələri göstərir ki, hər qövm və ümmət üçün bir peyğəmbər olmuşdur. "Fatir" surəsinin 24-cü ayəsində buyrulur:

"Elə bir ümmət yoxdur ki, onda bir peyğəmbər gəlməmiş olsun."

"Nəhl" surəsinin 36-cı ayəsində buyrulur:

"Hər bir ümmətə rəsul (peyğəmbər)

göndərdik (ki, onlara belə desin:) Allaha ibadət edin və tağutdan (şeytani qüvvələrdən) çəkinin.”

Quranda yalnız bir neçə peyğəmbərin adının çəkilməsi onların saylarının qeyd olunanlarla xülasələnməsi demək deyildir. Quranın özündə aşkar şəkildə göstərilir ki, peyğəmbərlərdən bir çoxunun adı bu kitabda qeyd olunmamışdır. “Nisa” surəsinin 164-cü ayəsində buyurulur:

“Və elə peyğəmbərlər ki, onların hadisəsini sənə nəql etmədik.”

İkincisi, yuxarıdakı bürhan bunu çatdırır ki, camaatın hidayət olunması üçün hiss və əqlin fəvqündə dayanan bir yol olmalıdır. Amma ayrı-ayrı fərdlərin hidayət olunmasının gerçəkləşməsinin iki şərti vardır: Biri budur ki, onların özləri bu ilahi nemətdən bəhrələnmək istəsinlər, ikincisi, başqaları onların hidayət olunmasına maneçilik törətməsinlər. Camaatın çoxunun peyğəmbərlərin hidayətindən məhrum qalması onların pis seçkilərinə görə olmuşdur. Digər çoxlu məhrumiyyətlər də başqalarının peyğəmbərlərin dəvətinin yayılması yolu üzərində yaratdıqları maneələr üzündən olmuşdur.

İlahi peyğəmbərlər həmişə bu maneələrin aradan qaldırılmasına çalışmış, Allah düşmənləri, xüsusilə zalımlar və güclülərlə mübarizə aparmış, onların çoxu ilahi risalətin təbliğ olunub camaatı hidayət

etmək yolunda öz canlarını fəda etmişlər. Onlar özləri üçün müəyyən qədər ardıcıl və köməkçi tapdıqları halda Allah dininin yayılması yolunda maneçilik törədən ən mühüm amillərlə, yəni zalımlarla və zülmkar dövlətlərlə mübarizəyə başlamışlar.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, insanın təkamül istiqamətindəki hərəkətinin ixtiyari olmaq kimi xüsusiyyəti bu hadisə və cərəyanların hamısının haqq və batil tərəfdarları üçün yaxşı, yaxud pis seçki şəraiti hazır ola biləcək bir tərzdə baş verməsini tələb edir. Amma əgər zorakı qüvvələrin və batil əhlinin hökmranlığı müəyyən bir həddə çatıb başqalarının hidayət yolunu tamamilə bağlasa və onlar cəmiyyətdə haqq və hidayət nurunu söndürsələr bu halda Mütəal Allah qeyri-adi və qeybi yollarla haqq tərəfdarlarına yardım edəcəkdir.

Deməli, əgər peyğəmbərlərin yolu üzərində belə maneələr olmasaydı, onların dəvəti bütün dünya insanlara çatar, hamılıqla vəhy və nübüvvət kimi ilahi nemətdən bəhrələnərdilər. Deməli camaatın əksəriyyətinin peyğəmbərlərin hidayətindən məhrum olmasının günahı onların dəvətinin yayılmasının qarşısını alan şəxslərin öhdəsinədir.

2-Əgər peyğəmbərlər insanları təkamülə çatdırmaq üçün göndərilibsə onda nə üçün onların varlığı ilə bu qədər fəsad və əxlaqi pozuntular yaranır, camaatın əksəriyyəti əksər dövrlərdə küfr və

üsyankarlığa düçar olar, hətta asimani din ardıcılıarı belə bir-biri ilə mübarizə aparır, qanlı və amansız müharibələr törədirlər? Allahın hikməti bu fəsadların qarşısını almaq, yaxud heç olmazsa peyğəmbərlərin ardıcılıarının bir-biri ilə mübarizə etməməsi üçün müəyyən səbəblər yaratmasını tələb etməirdi?

Bu sualın cavabı, insanın təkamülünün ixtiyari olmaq kimi xüsusiyyətində diqqət yetirməklə aydın olur. Çünki deyildi ki kimi Allahın hikməti insanlar üçün (cəbri deyil) ixtiyari təkamül şərtlərinin və səbəblərinin vücuda gəlməsini tələb edir ki, istəyən şəxslər haqq yolunu tanıya bilsinlər və onu qət etməklə özlərinin kamal və səadətlərinə çatsınlar. Lakin belə bir təkamül üçün şərait və səbəblərin mövcud olmasının mənası bu deyildir ki, bütün insanlar onlardan gözəl məqsədlərlə istifadə edərək hökmən səhih yolu seçsinlər. Quran buyurur ki, Mütəal Allah insanları bu dünya şəraitində, onların hansının daha yaxşı əməl gördüyünü bilmək üçün imtahana çəkmək məqsədilə yaratmışdır.¹ Qurani-Kərimdə təkrar təkid olunduğu kimi, əgər Allah istəsəydi hamını düz yolda saxlaya bilər, onların inhiraf və azğınlıqlarının kökünü tamamilə kəsə

---

¹ "Hud" surəsi, ayə:7; "Kəhf" surəsi, ayə:7; "Mülk" surəsi, ayə:2; "Maidə" surəsi, ayə:48; "Ənam" surəsi, ayə:165

bilərdi.¹ Lakin bu halda ixtiyari seçki üçün heç bir şərait qalmaz, insanların əməl və rəftarları insani dəyərdən məhrum olar və Allahın, ixtiyar sahibi və seçki yolu ilə əməl edən insanı yaratmaqda məqsədi nöqsanlı olardı.

Deməli, insanların fəsada, təxribatçılığa, küfr və üsyankarlığa meyl etməsi onlara verilən azadlıqdan sui-istifadə etmələrinin nəticəsidir və belə rəftarlara qadir olmaq onların yaradılışı ilə qaynayıb-qarıdığından, onların nəticələrinə çatmaq da ona tabedir (bit-təbədir). İlahi iradə ilk növbədə insanların təkamülünə təəllüq tapıb, amma buna baxmayaraq bu iradənin aid olduğu şeylər ixtiyari olmaqla şərtləndiyindən düzgün olmayan seçki nəticəsində yaranan süqut və tənəzzülü inkar etmir. İlahi hikmət bütün insanların ixtiyarsız olaraq düzgün yolda hərəkət etməsini, hətta onların öz iradələrinin əksinə olsa belə, tələb etmir.

3-Allahın hikməti insanların mümkün qədər artıq və yaxşı kamala, səadətə çatmasını tələb etməsini nəzərə alaraq Mütəal Allahın təbiət sirlərini vəhy vasitəsilə onlara aşkar etməsi daha yaxşı olmazdı ki, müxtəlif nemətlərdən bəhrələnərək öz təkamül

---

¹ "Ənam" surəsi, ayə:35, 107, 112, 137, 128; "Yunis" surəsi, ayə:99; "Hud" surəsi, ayə:118; "Nəhl" surəsi, ayə:9, 93; "Şura" surəsi, ayə:8; "Şuəra" surəsi, ayə:4; "Bəqərə" surəsi, ayə:253

yollarındaki hərəkətlərini sürətləndirsinlər?

Belə ki, son əsrlərdə çoxlu təbii qüvvələrin kəşf edilməsi və müxtəlif həyat vəsaitlərinin ixtira olunması mədəniyyətin çiçəklənməsində, insanların sağlamlığının qorunub saxlanmasında, xəstəliklərlə mübarizədə, məlumat mübadiləsində, əlaqələrin genişləndirilməsində və s. kimi işlərdə çox böyük təsirlər qoymuşdur. Aydınır ki, əgər peyğəmbərlər insanı heyrətə gətirən elm-texnika və sənətkarlığı təqdim etməklə, asayiş və firavanlıq vasitələrini tədarük görməklə camaata kömək etsəydilər öz ictimai nüfuzlarını, siyasi qüdrətlərini artıraraq öz hədəflərinə daha yaxşı çata bilərdilər.

Cavab budur ki, vəyh və nübüvvətin varlığına olan ehtiyac bəşərin adi mərifət vasitələri ilə dərk edə bilmədiyi işlərlə əlaqədardır ki, onlar barəsində cahil olduğda həqiqi kamala doğru öz hərəkət istiqamətini təyin edə və öz yolunda yolunda hərəkət edə bilmir. Başqa sözlə desək, peyğəmbərlərin əsas vəzifələri insanlara, təkamülə və insani yaşayışa doğru istiqamətləndirməkdə kömək etməkdir ki, hər bir şəraitdə öz vəzifələrini tanıyaraq qüvvələrini bəyənən hədəflərə çatmaq yolunda sərf etsinlər, istər səhralarda yaşayan köçərilər, istər okeanlarda, istərsə fəzalarda olan şəxslər əsil insani dəyərləri tanısinlər, ayrı-ayrı fərdlər istər Mütəal Allaha pərəstiş etmək, istərsə özlərinə, istərsə başqa insan və başqa canlılara qarşı

hansı vəzifələrə malik olduqlarını bilsinlər və onları yerinə yetirməklə həqiqi və əbədi kamala, səadətə nail olsunlar. Amma təbii imkanların, istedadların və texnikanın fərqi – istər vahid zamanda, istərsə də müxtəlif zamanlarda – xüsusi səbəblər əsasında yaranır, bunlar əbədi müqəddəratın və həqiqi təkamülün təyin olunmasında əsaslı rol ifa etmir. Belə ki, müasir dövrdə maddi bəhrələrin artmasına və elmi-texnikanın genişlənməsinə səbəb olan irəliləyişlər insanların mənəvi və ruhi təkamülündə azacıq belə təsir qoymamış, hətta demək olar ki, bu tamamilə əks nəticələr vermişdir.

Deməli, Allahın hikməti tələb edir ki, insanlar maddi nemətlərdən istifadə edərək öz dünyəvi həyatlarını davam etdirdinsinlər, əql və vəhydən bəhrələnərək özlərini həqiqi kamala və əbədi səadətə doğru olan hərəkət istiqamətlərini təyin etsinlər. Amma onların fiziki və ruhi qüdrətlərindəki fərqlər, eləcə də təbii və ictimai şəraitlərin bir-biri ilə fərqli olması, elm və texnologiyadan bəhrələnməkdəki ixtilaflar səbəb-nəticə qanunu əsasında yaranan xüsusi təkvini şərait və səbəblərə tabedir və bu ixtilaflar insanların əbədi taleyinin təyin olunmasında rol oynamır. Çox hallarda ən sadə vəziyyətdə yaşayan, ən zəruri maddi və dünyəvi nemətlərdə istifadə edən bir şəxs, yaxud bir dəstə adamın eyni halda kamal və səadətin ən yüksək dərəcələrinə çaması mümkündür. Bunun əksinə ən

çox inkişaf etmiş elm və texnologiyadan, ən yaxşı və gözəl həyat şəraitindən bəhrələnən amma naşükürlük, təkəbbür, qürur və zülm sayəsində bədbəxtçiliyin ən aşağı dərəcələrinə enən fərdləri də müşahidə etmək olar.

Əlbəttə ilahi peyğəmbərlər əsil vəzifələrini yerinə yetirməkdən, yəni bəşəriyyəti həqiqi və əbədi kamala, səadətə hidayət etməkdən əlavə, onların elə bu dünyada firavan yaşamalarına da çoxlu köməklər göstərmişlər. İlahi hikmət müəyyən naməlum həqiqətlərin və təbii sirlərin aşkar olumasını, bəşəriyyətin mədəni inkişafına kömək göstərməsini tələb etdiyi yerlərdə bu kimi köməkləri görmək olar. Məsələn, həzrət Davudun, Süleymanın və Zulqərneynin həyatında bunu müşahidə etmək olar.¹ Peyğəmbərlər cəmiyyətin idarə olunmasında gözəl idarəçiliklə əlaqədar faydalı fəaliyyətlər etmişlər. Məsələn həzrət Yusifin Misirdə göstərdiyi fəaliyyətlər buna misal ola bilər.² Lakin bunların hamısı peyğəmbərlərin əsil vəzifələrindən kənarında olan xidmətlər olmuşdur.

Amma ilahi peyğəmbərlərin öz məqsədlərini

---

¹ “Ənbiya” surəsi, ayə:78-82; “Kəhf” surəsi, ayə:83-97; “Səbə” surəsi, ayə:10-13. Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə rəvayətə əsasən Zülqərneyn peyğəmbər deyil, ilahi övliyalardan imiş.

² “Yusif” surəsi, ayə:55

həyata keçirmək üçün nə üçün texniki, iqtisadi və hərbi qüdrətdən istifadə etmədiklərinə gəldikdə isə bunu demək lazımdır ki, dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, peyğəmbərlərin əsas hədəfi insanların azad və ağıllıq əsasında yol seçməsinə şərait yaratmaq olmuşdur. Əgər onlar qeyri-adi qüvvələrdən istifadə etsəydilər insanlar üçün azadlıq əsasında olan təkamül və mənəvi inkişaf hasil olmazdı, camaat ilahi məqsəd və azad seçki əsasında deyil, onların qüdrət və təzyiqlərinin sayəsində onlara tabe olardılar.

Əli (ə) bu barədə buyurub: *“Əgər Mütəal Allah istəsəydi peyğəmbərləri göndərən zaman qızıl-gümüş xəzinələrini, əldəyməz gövhər mədənlərini, bol meyvəli bağları və ağacları onların ixtiyarına verər, havadakı quşları, qurudakı heyvanları onlara xidmətçi edərdi. Əgər Allah belə etsəydi onda imtahan və mükafat üçün olan şərait aradan gedərdi... Əgər (Allah) istəsəydi peyğəmbərlərə heç kəsin əli çatmayan bir qüdrət, heç vaxt məğlubedilməz bir izzət, eləcə də mülk və səltənət əta edərdi ki, başqaları qorxu və yaxud tamah üzündən onlara təslim olsunlar, inadkarlıq və təkəbbürdən çəkənsinlər. Amma belə olan təqdirdə məqsədlər və dəyərlər eyni səviyyədə olardı. Lakin Mütəal Allah istəmişdir ki, peyğəmbərlərə tabe olmaq, Onun kitabını təsdiq etmək, təvazökarlıq və təslim olmaq (kimi işlər) yalnız ilahi məqsədlə, heç bir riyakarlıq*

olmadan baş versin. İmtahan və bəla nə qədər böyük olsa ilahi mükafat və savab da bir o qədər artıq olar.”¹

Əlbəttə insanlar azad seçki rəğbət və meyl üzündən haqq dinə iman gətirsələr, həmçinin ilahi və Allah bəyənən bir cəmiyyət təşkil etsələr onda ilahi hədəflərin irəliləməsi yolunda xüsusilə təcavüzkarların məğlub edilib möminlərin hüququnu müdafiə etmək üçün müxtəlif qüdrətlərdən istifadə olunması bəyənən bir işdir, bunun nümunəsini həzrət Süleyman (ə)-in hakimiyyəti dövründə mülahizə etmisiniz.²

SUALLAR

1-Bütün peyğəmbərlər xüsusi coğrafi bir məntəqədə məbus olunmuşlarmı? Hansı əsas görə?

2-Nə üçün peyğəmbərlərin dəvəti dünyanın hər yerinə yayılmamışdır?

3-Nə üçün Mütəal Allah fəsadın və qan axıdılmaların qarşısını almaq üçün səbəblər tədarük görməmişdir?

4-Nə üçün peyğəmbərlər təbiət sirlərini camaat üçün kəşf etməmişlər ki, onların ardıcılıları maddi nemətlərdən daha artıq bəhrələnsinlər?

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, “Qasiə” xütbəsi; “Fürqan” surəsi, 7-10-cu ayələr; “Zuxruf” surəsi, ayə:31-35

² “Ənbiya” surəsi, ayə:81-82; “Nəml” surəsi, ayə:15-44

5-Nə üçün peyğəmbərlər öz məqsədlərini irəli aparmaq üçün texnologiyadan və iqtisadi qüdrətdən istifadə etməmişlər?

İYİRMİ BİRİNCİ DƏRS

*PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ (HƏR BİR
CƏHƏTDƏN GÜNAHSIZ OLMASI)*

Vəhyin toxunmazlığının zərurəti;

İsmətin sair halları;

Peyğəmbərlərin isməti.

VƏHYİN TOXUNULMAZLIĞININ ZƏRURƏTİ

Vəhyin lazımı mərifət əldə etmək üçün başqa bir yol ünvanı ilə zəruri olması, insanın əql və hissini çatışmayan cəhətlərini bərpa etməsi aydın olduqdan sonra digər bir məsələ irəli çəkilir:

Adi insan fərdlərinin bu mərifət vasitəsindən birbaşa bəhrələnmə bilmədiyindən, ilahi vəhyi almağa istedad və ləyaqəti olmadığından və ilahi peyğamlar çarəsizlikdən xüsusi şəxslər (peyğəmbərlər) tərəfindən onlara çatdırılmalı olduğundan belə peyğamların düzgün olmasına necə zəmanət verilə bilər? Peyğəmbərin özünün ilahi vəhyi düzgün almasına və onu camaata çatdırmasına haradan xatircəm olmaq olar? Əgər Allahla peyğəmbərin arasında bir vasitə olmuşsa onda peyğəmbərin öz vəzifəsini səhih şəkildə yerinə yetirib-yetirməməsi necə məlumdur? Çünki vəhy yolu o zaman lazımı dəyərə malik olar və bəşər elminin çatışmamazlığını bərpa edə bilər ki, başladığı mərhələdən insanlara çatdırıldığı mərhələyə qədər qəsdən və səhvən olan hər növ təhrifdən uzaq olsun. Əks halda vasitədə, yaxud vasitələrdə səhv və unutkanlığa ehtimal verildiyi, yaxud onun məzmununda qəsdən təsərrüf edilməsi (əl gəzdirilməsi) gözlənilməli halda insanlara çatdırılan peyğamda xəta və düzgün olmamaq ehtimalı verilir, bu da camaatın etimadının

aradan getməsinə səbəb olur.¹ Onda ilahi vəhyin camaatın əlinə düzgün və toxunulmadan çatdığına hansı yolla xatircəm olmaq olar?

Aydındır ki, vəhyin həqiqəti camaata naməlum qalsa, həmçinin onu almaq və onun barəsində agahlıq əldə etmək onlar üçün mümkün olmasa aradakı vasitələrin düzgünlüyünə nəzarət etmək üçün heç bir yol olmayacaqdır. Yalnız peyğamın məzmununun əql tərəfindən qəbul edilən hökmlərlə müxalif olduğu halda onda müəyyən çatışmamazlıqların olduğunu başa düşəcəklər. Misal üçün, əgər bir şəxs nəqizlərin bir yerə toplanmasının (ictimai nəqizeyni) caiz, yaxud vacib olmasını, yaxud nəzubillah, ilahi zatda çoxluq, tərkib, yaxud zəvala yer olduğunu Allah tərəfindən ona vəhy olunmasını iddia etsə əqlin danılmaz hökmü ilə belə bir mətləbin batil və bu iddianın yalan olmasını isbat etmək olar. Amma vəhyə olan əsl ehtiyac əqlin isbat və ya inkar etməyə qadir olmadığı, peyğamın məfhum və məzmununu dəyərləndirib onun səhih və ya səhv olmasını ayırd edə bilmədiyini məsələlərdə duyulur. Belə hallarda vəhyin möhtəvasının səhih olmasını və onun vasitələrin qəsdən, yaxud səhv üzərindən etdiyi təsərrüflərdən amanda olmasını necə isbat

---

¹ Quran bu barədə buyurur: "Allah sizi qeybə agah etməz, amma Öz rəsullarından istədiyini bir kimsəni seçir." "Ali-İmran" surəsi, ayə:179

etmək olar?

Sualın cavabı budur ki, əql, ilahi hikmətə diqqət yetirməklə 22-ci dərsdə bəyan olunan bürhan əsasında anlayır ki, əməli vəzifələri və həqiqətləri tanımaq üçün, həqiqətdən agah olmasa belə, başqa bir yol da olmalıdır. Həm də dərk edir ki, onun peyğamları ilahi hikmətin tələbinə görə heç bir təhrif olmadan camaatın əlinə çatmalıdır, əks halda Allahın məqsədinə xələl gələr. Başqa sözlə desək, insanların ixtiyari təkamülləri üçün şəraitin yaranması və bəşərin xilqətindəki ilahi hədəfin gerçəkləşməsi üçün ilahi peyğamların bir, yaxud bir neçə vasitə ilə camaata çatmasının zəruri olması məlum olduqdan sonra ilahi kamal sifətlərinə istinad etməklə sübut olunur ki, bu peyğamlar qəsdən, yaxud səhvən olan təsərrüflərdən mütləq amanda olmalıdır. Çünki əgər Mütəal Allah Özünün əmr və fərmanlarının bəndələrinə düzgün şəkildə çatmasını istəməsə bu iş hikmətin əksinə olacaqdır, halbuki, Allahın hikmətli iradəsi onu inkar edir. Əgər Allah Öz peyğamını bəndələrinə hansı yolla və kimlərin vasitəsilə göndərməsini bilməsə bu məsələ Onun sonsuz elmi ilə zidd olacaqdır. Əgər lazımi vasitələr seçərək onları şeytanların hücumlarından hifz edə bilməsə Onun sonsuz qüdrəti ilə uyğun gəlməyəcəkdir.

Deməli, Mütəal Allah hər bir şeyə alim olduğundan, xətakarlığından agah olmadığı bir

vasitə seçməsinə ehtimal vermək olmaz.¹ Allahın sonsuz qüdrətinə nəzər yetirməklə Öz vəhyini şeytanların təhrifindən, səhv və unutqanlıq kimi amillərdən qoruya bilməməsinə ehtimal vermək olmaz.² Eləcə də ilahi hikmətə nəzər yetirməklə Allahın Öz peyğamlarının xətdən amanda qalmasını istəməməsinə qəbul etmək olmaz.³ Deməli, Allahın elm və qüdrəti Öz peyğamlarının sağlam və təhrif olunmadan bəndələrinə çatdırmasını tələb edir, beləliklə də ilahi vəhyin toxunulmazlığı əqli dəlillərlə isbat olunur.

Buna əsasən vəhy mələyi, yaxud mələklərinin, eləcə də peyğəmbərlərin vəhyi almaq, həmçinin onların ilahi peyğamları çatdırmaq məqamında unutqanlıq, səhv, yaxud qəsdən ola biləcək xəyanətlərdən amanda olması sübuta yetir.

Buradan da Qurani-Kərimin vəhy mələyinin əmanətdar olması, onun ilahi əmanəti qorumaqda qüdrəti, şeytanların ona dəxalət etməsinin qarşısının alınması, peyğəmbərlərin əmanətdar olması və bir sözlə, vəhyin insanlara çatdığı vaxta qədər hər bir xətdən toxunulmazlığına təkid etməsinin səbəbi

---

¹ Quran bu barədə buyurur: "Allah Öz risalətini harada qərar verəcəyini daha yaxşı bilir." "Ənam" surəsi, ayə:124.

² "Cin" surəsi, ayə:26-28.

³ "Ənfal" surəsi, ayə:42.

aydın olur.¹

İSMƏTİN SAİR HALLARI

Yuxarıdakı bürhan əsasında mələklər və peyğəmbərlər üçün isbat olunan ismət məqamı vəhyin alınıb insanlara çatdırılmasına aiddir. Lakin ismətin digər halları da vardır ki, bu bürhanla sübuta yetmir. Onları üç qismə ayırmaq olar: 1-Mələklərin isməti, 2-Peyğəmbərlərin isməti, 3-Məsum İmamlar (ə), həzrət Məryəm (ə) və həzrət Fatimə (ə) kimi pak insanların isməti.

Mələklərin vəhyi alıb çatdırmaqdan başqa hallardakı isməti ilə əlaqədar iki məsələni irəli çəkmək olar:

Birincisi, vəhy mələyin vəhyi alıb peyğəmbərə çatdırılmasına aid olmayan sair hallardakı isməti, digəri vəhy məsələsi ilə əlaqəsi olmayan sair mələklərin isməti. Məsələn, insanların ruzisinə, əməllərin qeyd olunmasına, ruhların alınmasına əmr olunan mələklər və s.

Peyğəmbərlərin ilahi risalətləri ilə əlaqədar olmayan işlərdəki ismətində də iki məsələ irəli çəkilir: Biri peyğəmbərlərin qəsdən olan günah və

---

¹ “Şüəra” surəsi, ayə:198, “Təkvir” surəsi, ayə:21, “Əraf” surəsi, ayə:68, “Şüəra” surəsi, ayə:107, 125, 143, 162, 178, “Duxan” surəsi, ayə:18, “Təkvir” surəsi, ayə:20, “Nəcm” surəsi, ayə:5; “Haqqə” surəsi, ayə:44-47; “Cin” surəsi, ayə:26-28

üsyankarlıqdan uzaq olmaları, digəri isə onların səhv və unutqanlıqdan uzaq olmaları. Bunların hər ikisini peyğəmbərlərdən başqaları barəsində də araşdırmaq olar.

Mələklərin vəhyi alıb çatdırmaqdan başqa hallardakı isməti ilə əlaqədar məsələlər o zaman əqli bürhanla həll oluna bilər ki, mələyin mahiyyəti məlum olsun. Lakin onların mahiyyəti ilə əlaqədar məsələlər nə asandır, nə də bizim kitabımızın həcmi ilə münasibdir. Buna görə də mələklərin ismətinə dəlalət edən iki Quran ayəsini zikr etməklə kifayətlənirik. Onlardan biri “Ənbiya” surəsinin 27-ci ayəsidir. Orada buyrulur:

“Onlar hörmətli bəndələrdir, sözlə Ondan irəli keçməzlər (Allahın əmrindən çıxmazlar), yalnız Onun əmri ilə əməl edirlər.”

Digəri isə “Təhrim” surəsinin 6-cı ayəsidir.

“Allahın, onlara əmr etdiyi şeylərdə üsyankarlıq etməzlər, onlara əmr olunanlara əmər edirlər.”

Bu iki ayədə mələklərin dəyərli bir məxluq olması, işlərini yalnız Allahın hökmləri əsasında görmələri, Allahın fərmanlarına qarşı heç vaxt itaətsizlik etməmələri aşkar şəkildə görünür. Baxmayaraq ki, bu ayənin sair mələklərlə əlaqədar olub-olmaması üzərində münaqişə yaradıla bilər.

Peyğəmbərlərdən başqa sair insanlardan

bəzilərinin isməti barəsində məsələ imamət bəhsi ilə daha münasib olduğuna görə burada yalnız peyğəmbərlərin isməti ilə əlaqədar məsələləri araşdırırıq. Bu məsələlərin bəzilərinin yalnız nəqli dəlil əsasında həll oluna bilər və qayda üzrə kitab və sünnənin höccət olmasının isbat edilməsindən sonra irəli çəkməli idi, buna baxmayaraq bu məsələnin mövzuları arasında uyğunluğa riayət olunması üçün onları elə burada araşdırır, kitab və sünnənin höccət olmasını isə bir əsil kimi qəbul edirik ki, öz yerində isbat olunsun.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ

Peyğəmbərlərin günaha mürtəki olmaqdan hansı həddə uzaq olmaları məsələsi ilə əlaqədar müsəlmanlar arasında ixtilaf mövcuddur. On iki imamçı şüələrin inancına görə peyğəmbərlər təvəllüdün əvvəlindən ömürlərinin axırına qədər hər növ günahlardan – istər böyük olsun, istərsə də kiçik – amandadırlar, hətta səhv və unutqanlıq üzündən belə onlardan heç bir günah baş vermir. Amma başqa məzhəblərdən bəziləri peyğəmbərlərin yalnız böyük günahlar qarşısında, bəziləri həddi-bülüğa çatdıqdan sonra, bəziləri isə peyğəmbərliyə seçildikdən sonra ismətli olduğuna inanır. Sünnələrin bəziləri (həşəviyyə və əhli-hədisin bəziləri) ümumiyyətlə peyğəmbərlərin ismətini inkar

etmiş, onlardan hər növ günah baş verməsini, hətta nübüvvət dövründə və qəsdən günah etmələrini mümkün hesab etmişlər.

Peyğəmbərlərin ismətinə isbat etməzdən əvvəl bir neçə məsələni xatırladıyıq:

1-Peyğəmbərlərin, yaxud başqa insanlardan bəzilərinin məsum olması dedikdə məqsəd tək-cə günaha mürtəkib olmamaları deyildir, çünki adi bir insanın da günaha mürtəkib olmaması, xüsusilə ömrü qısa olduqda belə mümkündür. Məqsəd budur ki, şəxs güclü nəfsani bir səciyyəyə malik olsun ki, ən ağır şəraitlərdə belə, onu günahdan saxlasın; bu səciyyə də günahın çirkin olması ilə əlaqədar kamil və daimi agahlığa, nəfsani istəkləri cilovlamaq üçün qüvvəli iradəyə malik olmaqla hasil olur. Belə bir səciyyə Allahın xüsusi inayəti sayəsində mümkün olduğundan onun failiyyəti Mütəal Allaha nisbət verilir. Amma Mütəal Allahın məsum insanı günahdan məcburi olaraq çəkəndirməsi və onun ixtiyarını əlindən alması da düşünülməməlidir. Nübüvvət və imamət kimi ilahi mənəblərə malik olan şəxslərin isməti digər bir mənaya əsasən də Allaha nisbət verilir, çünki, Allah onların günahdan amanda olmalarına zəmanət vermişdir.

Digəri budur ki, bir şəxs ismətli olduqda ona haram olan işləri tərک etməlidir, məsələn, hər bir şəriətdə haram olan günahlar, həmçinin tabe olduğu əvvəlki şəriətdə, mürtəkib olduğu zamanda haram

olan işlər. Deməli, bir peyğəmbərin isməti onun öz şəriətində və onun özünə caiz olan, amma əvvəlki şəriətlərdə haram olan, yaxud sonradan haram edilən işləri görməsi ilə zidd deyildir.

Üçüncüsü budur ki, məsum şəxsin ismətli olduğu günah dedikdə məqsəd fiqhdə haram adlandırılan əməldir. Eləcə də o, fiqh istilahında vacib olan əməlləri tərki etmək qarşısında da məsum olmasındadır. Amma günah və onun kimi kəlmələr, o cümlədən zənb, üsyan və s.-in daha geniş miqyaslı işlədilmə halları vardır ki, “tərki-övlaya” da şamilidir. Belə günahların görülməsi ismət məqamı ilə zidd deyildir.

SUALLAR

1-Vəhyin hər növ təhrifdən amanda olmasını necə isbat etmək olar?

2-Vəhyin alınıb təbliğ edilməsindəki toxunulmazlıqdan başqa digər hansı ismət halları da vardır?

3-Mələklərin ismətini hansı yolla isbat etmək olar?

4-Peyğəmbərlərin isməti barəsində hansı nəzəriyyələr mövcuddur? Şiənin nəzəri hansıdır?

5-İsmətin tərifini və onun təsirlərini bəyan edin.

İYİRMİ İKİNCİ DƏRS

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏT DƏLİLLƏRİ

Müqəddimə;

Peyğəmbərlərin ismətinə əqli dəlillər;

Peyğəmbərlərin ismətinə nəqli dəlillər;

Peyğəmbərlərin ismətli olmasının sirləri.

MÜQƏDDİMƏ

Peyğəmbərlərin istər qəsdən, istərsə də səhvən olan günah qarşısındakı ismətinə etiqad bəsləmək şüalərin məşhur və danılmaz əqidələrindən biridir. Bunu məsum imamlar (ə) öz ardıcılılarına təlim vermiş və müxaliflər qarşısında müxtəlif bəyanlarla dəlil gətirmişlər. Onların bu barədə gətirdiyi elmi mübahisələrin ən məşhuru imam Riza (ə)-ın hədis və tarix kitablarında qeyd olunan mübahisəsidir.

Amma adi və mübah işlərdə səhv və unutmazlıqların inkar olunması məsələsinə gəldikdə isə bir qədər ixtilaf gözə dəyir və Əhli-beyt (ə)-dan nəql olunan rəvayətlərin zahiri də ixtilafsız deyildir. Onların barəsində dərin tədqiqat aparmaq geniş bir macal tələb edir. Hər bir halda onu zəruri etiqadlardan biri kimi qələmə vermək olmaz. Amma peyğəmbərlərin isməti üçün qeyd olunan dəlillər iki dəstəyə bölünür: 1-Əqli dəlillər, 2-Nəqli dəlillər.

Bunların içərisində ən çox nəqli dəlillərə etimad olunur. Biz burada iki əqli dəlili qeyd etdikdən sonra bəzi Quran ayələrini də qeyd edəcəyik.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ BARƏSİNDƏ ƏQLİ DƏLİLLƏR

Peyğəmbərlərin günaha mürtəkib olma qarşısında ismətinin zəruri olması barədə birinci əqli dəlil

bundan ibarətdir ki, onların besətində əsas hədəf bəşəriyyətin Allah tərəfindən təyin olunan həqiqət və vəzifələrə doğru hidayət edilməsidir və onlar həqiqətdə Allahın insanlar arasında olan nümayəndələridir ki, başqalarını düz yola hidayət etməlidir. Deməli, əgər bu nümayəndələr ilahi göstərişlərə laqeyd yanaşsalar və öz vəzifələrinin əksinə əməl etsələr, camaat onların əməl və rəftarlarının dediklərinə zidd olduğunu görəcək, artıq onların sözlərinə lazımi qədər etimad etməyəcək və nəticədə onların besətində nəzərdə tutulan hədəf ümumiyyətlə həyata keçməyəcəkdir. Deməli, Allahın hikmət və mərhəməti peyğəmbərlərin pak, günah qarşısında məsum, hətta səhv və unutqanlıq üzündən belə, yaramaz işlər baş verməyən şəxslər olmasını tələb edir ki, camaat səhv və unutqanlıq iddiasını günaha mürtəki olmaq üçün bir bəhanə qərar verdiklərini güman etməsinlər.

Peyğəmbərlərin ismətinə ikinci əqli dəlil budur ki, onlar öz risalətlərini və vəhyin möhtəvasını camaata çatdırıb onlara düz yolu göstərməyə, eləcə də onların ruhən və mənən təlim-tərbiyyəsinə, aludəliklərdən təmizlənməsinə, istedadlı şəxsləri insaniyyətin kamal mərhələsinə çatdırmağa vəzifəlidirlər. Başqa sözlə, onlar təlim və yol göstərmək vəzifəsindən əlavə insanları tərbiyə edib onlara yol göstərməyi də öhdələrinə almışlar. Bu özü də cəmiyyət fərdlərinin

ən görkəmli və ən istedadlı şəxslərinə şamil olan hərtərəfli tərbiyədən ibarətdir. Belə bir məqam yalnız özləri insani kamalın ən yüksək dərəcələrinə çatan və nəfsani səciyələrin (ismət mələkəsinin) ən kamil həddinə malik olan kəslərə layiqdir.

Bundan əlavə, əsas etibarını ilə bir mürəbbinin başqalarını tərbiyə edərkən özündən göstərdiyi davranış və rəftarın rolu onun sözündən daha mühümdür. Rəftar və davranış baxımından müəyyən nöqsanlı hallara və çatışmamazlıqlara malik olan bir şəxsin sözləri də gözəl nəticələr və təsirlər qoymayacaqdır. Deməli, Allahın, peyğəmbərləri cəmiyyətin tərbiyəçiləri və mürəbbiləri ünvanı ilə göndərməkdə hədəfi yalnız o zaman kamil şəkildə həyata keçəcəkdir ki, onlar əməldə, rəftarda və danışıqda hər növ sapmadan, günahdan uzaq olsunlar.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİNƏ NƏQLİ DƏLİLLƏR

1-Qurani-Kərim insanlardan bir qrupunu **müxləs** (Allah üçün xalis olunmuş) adlandırır¹ ki, hətta İblisin belə onları aldatmağa ümidi yoxdur. Belə ki,

---

¹ Diqqət yetirmək lazımdır ki, müxləs kəlməsi müxlisdən fərqlənir. Birinci kəlmə göstərir ki, Allah bir şəxsi xalis etmişdir. İkincinin mənası budur ki, bir şəxs öz əməllərini ixlas üzündən yerinə yetirir.

o, Adəm övladlarını aldadıb yoldan çıxaracağına dair and içdiyi zaman müxləsləri istisna etmişdir. “Sad” surəsinin 82-83-cü ayələrində İblisin dilindən belə deyilir:

“İblis dedi: (Pərvərdigara!) Sənin izzətinə and olsun, onların hamısını aldadıb yoldan çıxaracağam, yalnız Sənin müxləs bəndələrindən başqa.”

Şübhəsiz, İblisin onları azdırmağa ümidi olmaması onların azgınlıq və aludəliklərdən toxunulmaz, ismətli olduğuna görədir. Əks halda onun düşmənçiliyi peyğəmbərlərə də şamil olar, onları azdırmaq fikrindən heç vaxt əl çəkməzdi.

Deməli müxləsin mənası məsumla bərabər olacaqdır. Bu sifətin yalnız peyğəmbərlərə aid olmasına heç bir dəlil mövcud deyil, amma buna baxmayaraq onlara da şamil olur. Belə ki, Quran peyğəmbərlərdən bir qrupunu müxləs hesab etmişdir. “Sad” surəsinin 45-46-cı ayələrində buyrulur:

“Bizim bəndəmiz İbrahimi, İshaqı, Yəqubu yada sal. Onlar əl (qüdrət) və bəsirət sahibi idilər. Biz onları xalis etdik...”

“Məryəm” surəsinin 51-ci ayəsində buyrulur:

“Kitabda Musanı zikr et. Həqiqətən o müxləs, rəsul və nəbi idi.”

Həzrət Yusifin ,günaha düşməyin ən ağır şəraitlərində olmasına baxmayaraq günahdan

amanda qalmasının səbəbi onun müxləs olmasını hesab edilir. “Yusif” surəsinin 24-cü ayəsində belə buyrulur:

“Beləliklə Biz ondan pisliliyi və yaramaz işləri kənarlaşdırdıq. Həqiqətən o Bizim müxləs bəndələrimizdən idi.”

2-Qurani-Kərim peyğəmbərlərə mütləq şəkildə itaət etməyi vacib bilmişdir. O cümlədən “Nisa” surəsinin 63-cü ayəsində buyrulur:

“Biz hər bir peyğəmbəri göndərdiksə, yalnız Allahın izni ilə itaət olunsun deyə (göndərdik).”

Onlara mütləq şəkildə itaət edilməsi o zaman səhih ola bilər ki, Allaha itaət etmək məqsədilə olsun və onlara itaət edilməsi Mütəal Allaha itaət etməklə zidd olmasın. Əks halda Allah-taalaya mütləq şəkildə itaət əmri verilməsi ilə xəta və inhiraf ərəfəsində olan şəxslərə mütləq şəkildə itaət edilməsinə əmr edilməsi ziddiyyətə gətirib çıxarar.

3-Qurani-Kərim ilahi mənəbləri o kəslərə məxsus hesab edir ki, zülmə aludə olmasınlar. İbrahim (ə) imamət məqamının öz övladlarına da çatmasını Allahdan istədikdə cavabında buyruldu:

“Mənim əhdim zalımlara çatmaz.”¹

Bildiyimiz kimi hər bir günah ən azı nəfsə zülm etmək sayılır və Quranın istilahında hər bir

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə:124.

günahkar şəxs zalım adlandırılır. Deməli peyğəmbərlər, yəni ilahi məqam, nübüvvət və risalət sahibləri hər növ zülm və günahdan amanda olmalıdırlar.

Digər ayələrdən və nəql olunan çoxlu rəvayətlərdən də peyğəmbərlərin ismətli olmasını aydınlaşdırmaq olar ki, onları burada qeyd etmirik.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİNİN SİRRİ

Bu dərsin sonunda peyğəmbərlərin ismətinin sirrinə işarə etmək lap yerinə düşərdi. Onların vəhyi almaq məqamında günahsız olmalarının sirri bundan ibarətdir ki, ümumiyyətlə vəhy idrakı xəyata yol verilən idraklar qəbilindən deyildir, onu almağa ləyaqət və istedadı olan bir şəxsə bir elmi həqiqət vardır ki, hüzuri olaraq onu dərk edir və onun vəhy edən şəxslə olan rabitəsini müşahidə edir, istər mələk vasitə olsun, istərsə də olmasın.¹

Vəhyi alan şəxsin onu alıb-almamaq barəsində şəkkə düçar olması, yaxud kimin ona vəhy etməsi, vəhyin məzmun və məfhumunun nədən ibarət olması barədə şəkk etməsi qeyri-mümkündür. Amma bəzi saxta hədislərdə qeyd olunan “bir peyğəmbər öz peyğəmbərliyində şəkk etdi”, yaxud “vəhyin məzmununu dərk etmədi”, yaxud da “vəhy

---

¹ Qurani-Kərim bu barədə buyurur: “Qəlb öz gördüyünü yalan bilmədi.” “Nəcm” surəsi, 11-ci ayə

edən şəxsi tanımadı” kimi sözlərin hamısı sırf yalandır. Bu kimi batil mətləblər öz varlığında, yaxud öz hüzeni elmində şəkkl etməsini deyən şəxsin sözünə bənzəyir!!

Amma peyğəmbərlərin ilahi vəzifələrini yerinə yetirmək, yəni Pərvərdigarın sözünü camaata çatdırmaq məqamında ismətinin sirri bir neçə müqəddiməyə bağlıdır:

Bəşərin ixtiyari işləri belə baş verir: istənilən bir iş barəsində insanın daxilində bir meyl yaranır və müxtəlif amillər nəticəsində təhrik olunur, şəxs müxtəlif elm və idrakların köməyi ilə istədiyi şeyə çatmaq yolunu ayırd edərək onunla münasib olan bir işə əl atır. Əgər bir-biri ilə zidd olan meyl və keşməkeşlər mövcud olsa onların ən yaxşısını və ən dəyərlisini seçib götürməyə çalışacaqdır. Lakin bəzi hallarda elmin yetərli olmadığına görə ən yaxşısını seçib dəyərləndirməkdə səhv edir, yaxud daha yaxşı işdən qafil olması, daha pis işə adət edib onunla ünsiyyətdə olması pis seçkiyə səbəb olur və düzgün təfəkkür edib ən səlahiyyətliini seçməyə macal qalmır.

Deməli insan həqiqətləri nə qədər yaxşı tanıyıb onlar barəsində agahlıq əldə etsə və daha çox diqqət yetirib daha artıq müqavimət göstərsə, eləcə də batini həyəcan və meyllərinin cilovlanmasında daha güclü iradəyə malik olsa daha yaxşı seçkidən bəhrələnəcək, çoxlu səpmələrdən və əyintilərdən

amanda qalacaqdır.

Məhz buna görə də istedadlı şəxslər lazımı görüş və elmdən bəhrələndiklərinə, səhih tərbiyəyə malik olduqlarına görə fəzilət və kamalın müxtəlif mərtəbələrinə çatır, bəzən ismət sərhədlərinə belə yaxınlaşırlar, hətta günah və çirkin işin fikri belə onların başlarından keçmir. Məsələn, heç bir ağıllı adam öldürücü zəhəri içmək, üfunətli və murdar şeyləri yemək fikrini beynindən keçirməz.

İndi fərz olunur ki, fərdin həqiqətləri tanımaq üçün istedadları özünün son həddindədir, onun ruhi səfəsi və qəlbinin paklığı da ən yüksək səviyyədədir. Qurani-Kərimin dili ilə desək “xalis və zülal zeytun yağı kimi yanmağa hazırdır, sanki odla təmasda olmadan öz-özünə şölə çəkib yanmaq istəyir.” Onlar bu kimi güclü istedadların və zati sifətlərin sayəsində ilahi tərbiyədən bəhrələnir və Ruhul-qudusun vasitəsilə qüvvətləndirilirlər. Belə bir şəxs kamal mərhələlərini vəsfə sığmaz sürətlə qət edib adi insanın yüz ildə ötə biləcəyi yolu ani olaraq ötüb keçir, hətta uşaqlıq çağlarında və ana bətnində belə başqalarından üstün olur. Belə bir şəxs üçün bütün günahların çirkin olması başqalarının zəhər içməsi, murdar və iyrənc şeyləri yeməkdən çəkinməsi qədər aşıqdır. Adi bir şəxs belə işlərdən çəkinməkdə məcbur olmadığı kimi məsum şəxsin də günahdan çəkinməsi onun ixtiyarı ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmir.

SUALLAR

1-Peyğəmbərlərin ismətinə əqli dəlillərlə isbat edin.

2-Quranın hansı ayələri peyğəmbərlərin ismətinə dəlalət edir?

3-Peyğəmbərlərin vəhyi almaq məqamında xətdən uzaq olmasının əsası nədir?

4-Peyğəmbərlərin günah qarşısında ismətli olması onların ixtiyarı ilə necə düz gələ bilər?

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ DƏRS

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN CAVABI

Məsumun mükafat almağa necə ləyaqəti var?

Nə üçün məsumlar günaha iqrar edirdilər?

Şeytanın peyğəmbərlərdə təsərrüf etməsi onların isməti ilə necə uyğun gəlir?

Həzrət Adəmə üsyankarlıq və unutqanlıq nisbəti;

Bəzi peyğəmbərlərə yalan nisbəti verilməsi;

Həzrət Musanın vasitəsilə qibti bir şəxsin qətlə yetirilməsi;

Peyğəmbəri-Əkrəm (s)-in öz risalətində şəkddən çəkindirilməsi.

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ

Peyğəmbərlərin isməti ilə əlaqədar bəzi şübhələr irəli çəkilmişdir ki, onların cavabını veririk:

Birinci şübhə: əgər Mütəal Allah peyğəmbərləri günaha mürtəkib olmaqdan saxlayıbsa və bu da vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə zəmanət verirsə bu halda onlar üçün “ixtiyari olmaq” imtiyazı sübuta yetmir, nəticədə vəzifələrini yerinə yetirmək və günahlardan çəkinmək üçün mükafata layiq görülməyəcəklər. Çünki əgər Mütəal Allah başqa bir şəxsi də məsum qərar versəydi onlar da peyğəmbərlər kimi olardılar.

Bu şübhənin cavabı yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur. Onun xülasəsi budur ki, məsum olmağın mənası vəzifələrin yerinə yetirib günahları təkr etməkdə məcbur olmaq deyildir. (Bu, əvvəlki dərsdə bu bəyan olundu.) Allahın da məsumlar üçün ismət bağışlayan və onları günahlardan qoruyan olmasını demək ixtiyari işlərin onların özünə istinad verilməsinin inkar olunması mənasına deyildir. Çünki bütün varlıqların, nəticə etibarı ilə Allahın təkvini iradəsinə istinad verilməsinə baxmayaraq Allah tərəfindən xüsusi bir izahat (tövzih) mövcud olduqda işlərin Ona istinad verilməsi iki qat artıq vəchə malik olacaqdır, lakin Allahın iradəsi insanın iradəsi ilə eninə deyil, uzununadır və Onun

iradəəsinin əvəzedicisi ünvanı ilə deyildir.

Amma Allahın məsumlar ilə əlaqədar xüsusi inayətinə gəldikdə isə, xüsusi şəxslər üçün nəzərdə tutulan müəyyən imkanlar (şərait və səbəblərdə olduğu kimi) onların məsuliyyətini və işlərinin mükafatını, müxalifət edəcəkləri təqdirdə isə onların cəzaları qat-qat artırır. Beləliklə məsum şəxsin özünün gözəl seçməsi və ixtiyarı ilə cəzaya layiq olmayacağına baxmayaraq mükafat ilə cəza arasında tarazlıq yaranır. Bu uyğunluğu xüsusi nemətlərdən bəhrələnən şəxslər barəsində də mülahizə etmək olar. Belə ki, din alimləri və Peyğəmbər Əhli-beytinə bağlı olan şəxslər daha həssas və ağır məsuliyyətə malikdirlər.¹ Buna görə də onların yaxşı əməllərinin mükafatı daha çox, (günaha mürtətib olduqları fərz edildikdə) günahlarının cəzası isə daha artıq olur.² Məhz buna görə də hər kəs yüksək mənəvi məqama malik olsa onun süquta düşmə təhlükəsi daha artıq, sapma qarşısında qorxusu daha çox olacaqdır.

İkinci şübhə: peyğəmbərlər və sair məsumlar dua və münacatlarında özlərini günahkar hesab edir və günahlarından istiğfar edirdilər. Onları, bu cür etiraf

---

¹ Qurani-Kərim bu barədə buyurur: “Ey Peyğəmbərin zövcələri, siz sair qadınlar kimi deyilsiniz...” “Əhzab” surəsi, ayə:30-32

² Rəvayətdə qeyd olunur ki, alim üçün bir günah bağışlananda cahil üçün yetmiş günah bağışlanar.

və iqrarları ilə necə məsum hesab etmək olar?

Bu sualın cavabı budur ki, mövcud dərəcələrindəki fərqlərlə yanaşı kamalın ən yüksək mərhələsində, ilahi qürb məqamında olan məsumlar özləri üçün başqalarının vəzifələrindən qat-qat artıq olan vəzifə hiss edirdilər, onlar hətta məbuddan və öz məhbublarından başqasına diqqət yetirməyi belə böyük bir günah hesab edirdilər, məhz buna görə də üzürxahlıq məqamında istiğfar edirdilər. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, peyğəmbərlərin isməti dedikdə məqsəd hər hansı yolla günah sayıla bilən işlərdən amanda olması deyil, onların fiqhədə haram sayılan əməllərə mürtəkib olmaları, vacib vəzifələrlə müxalifət etmək qarşısındakı isməti nəzərdə tutulur.

Üçüncü şübhə: Quranın peyğəmbərlərin isməti barəsində gətirdiyi dəlillərdən biri də onların müxləs olması, şeytan onlarda heç bir tamah gözü olmamasıdır. Halbuki Qurani-Kərimin özündə şeytanın peyğəmbərlərdə təsərrüf etməsi qeyd olunur. O cümlədən “Əraf” surəsinin 27-ci ayəsində buyurulur:

“Ey Adəm övladı! Şeytan sizin ata-ananızı (aldadı) behiştədən çıxartdığı kimi, sizi də aldatmasın.”

Belə ki, həzrət Adəm və Həvvanın aldadılaraq behiştən çıxarılması şeytana nisbət verilir. “Sad” surəsinin 41-ci ayəsində həzrət Əyyubun dilincə belə deyilir: “O Rəbbini çağıraraq dedi: Şeytan mənə **nüsb**

və əzab yetirmişdir.” “Hicr” surəsinin 52-ci ayəsində bütün peyğəmbərlər üçün şeytanın müəyyən təlqinləri sübut olunur. Belə ki, buyrulur:

“Səndən əvvəl elə bir rəsul və nəbi göndərmədik ki, o bir şeyi təmənna edəndə Şeytan onun təmənnasında ilqa etməmiş olsun.”

Cavab budur ki, bu ayələrin heç birində peyğəmbərlərin vacib vəzifələrlə müxalifət etməsinə səbəb olacaq heç bir təsərrüf şeytana nisbət verilməmişdir. Amma “Əraf” surəsinin 27-ci ayəsi şeytanın qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən yemək barəsindəki vəsvəsinə işarə edir ki, onun meyvələrini yemək barədə təhrimi nəhy olmamışdır, yalnız Adəm və Həvvaya xatırladılmışdır ki, o ağacın meyvələrindən yemələri cənnətdən çıxaraq yer üzünə enmələrinə səbəb olacaqdır. Şeytanın vəsvəəsi onların bu irşadi nəhy ilə müxalifətinə səbəb oldu. Ümumiyyətlə onların olduğu aləm təklif aləmi deyildi və hələlik şəriət də nazil olmamışdı. Amma “Sad” surəsinin 41-ci ayəsi şeytan nahiyəsindən həzrət Əyyuba yönələn əzab-əziyyətlər və giriftarçılıqlara işarə edir, amma o həzrətin Allahın əmr və nəhyləri ilə müxalifətinə heç bir dəlaləti yoxdur. “Həcc” surəsinin 52-ci ayəsi şeytanın bütün peyğəmbərlərin camaatı hidayət etməklə əlaqədar arzularının gerçəkləşməsi yolunda törətdiyi maneələrə işarədir. Nəhayət Mütəal Allah onun hiylə

və məkrini batil edərək haqq dini möhkəmləndirir.

Dördüncü şübhə: “Taha” surəsinin 121-ci ayəsində həzrət Adəmə üsyankarlıq, həmin surənin 115-ci ayəsində isə unutqanlıq nisbəti verilir. Belə nisbətlər o həzrətin isməti ilə necə uyğun gələ bilər?

Bu şübhənin cavabı keçən bəyanlardan aydın olur: belə üsyankarlıq və unutqanlıqlar vacibi təkliflərlə əlaqədar deyildi.

Beşinci şübhə: Qurani-Kərimdə bəzi peyğəmbərlərə yalan nisbəti verilmişdir. O cümlədən “Saffat” surəsinin 89-cu ayəsində həzrət İbrahim (ə) “Mən xəstəyəm” - deyir, halbuki o xəstə deyildi. “Ənbiya” surəsinin 63-cü ayəsində o həzrətin dilincə deyilir:

“Bu işi onların bu böyüyü etmişdir.”

Halbuki bütələri özü sındırmışdı. “Yusif” surəsinin 70-ci ayəsində isə buyurulur:

“Sonra müəzzin elan edib dedi ki, ey karvançılar siz oğrusunuz.”

Halbuki Yusifin qardaşları oğurluq etməmişdilər.

Cavab budur ki, bəzi rəvayətlərdə tövriyə adlanan bu kimi sözlər (tövriyə bir sözü deyib başqa mənanı nəzərdə tutmağa deyilir) daha mühüm məsləhətə riayət etmək üçün olmuşdur. Bəzi ayələrdən də aydın olur ki, bu ilahi ilham sayəsində olmuşdur. Belə ki, həzrət Yusifin barəsində buyurulur:

“Biz Yusifə belə məkr işlətdik.”

Hər halda belə yalanlar günah və ismətlə müxalif

deyildir.

Altıncı şübhə: Həzrət Musa (ə)-in əhvalatında qeyd olunur ki, o, Bəni-israildən olan bir nəfərilə dalaşan qibtə bir şəxsi qətlə yetirdi, buna görə də Misirdən qaçdı və Mütəal Allah tərəfindən fironçuları Allah yoluna dəvət etməyə məmur edildiyi vaxt dedi:

“Onlar üçün mənəmə üzərində bir günah vardır, mənə öldürüclərindən qorxuram.”¹

Sonra Firon həmin qətl hadisəsini Musaya xatırlatdığı zaman onun cavabında dedi:

“Bunu etdiyim zaman mən yolumu azmışlardan idim.”²

Bu hadisə peyğəmbərlərin hətta besətdən qabaqkı dövrdəki ismətləri ilə necə uyğun gələ bilər?

Cavab budur ki, **əvvəla** qibtə bir şəxsin öldürülməsi qəsdən olan bir iş deyildi, əksinə o, təsadüfi olaraq yumruq zərbəsindən ölmüşdü. **İkincisi** “və ləhum ələyyə zənbun” sözü fironçuların nəzərinə əsasən deyilmişdi. Məqsəd bu idi ki, onlar mənə qatil və günahkar hesab edirlər, qisas alaraq mənə öldürmələrdən qorxuram. **Üçüncüsü** “**və ənə minəz-zalimin**” cümləsi ya fironçularla mülayim rəftar etmək üçün deyilmişdir, (yəni “tutaq ki, o zaman mən yolumu azmışdım, lakin indi Allah mənə

---

¹ “Şüəra” surəsi, ayə:14.

² “Şüəra” surəsi, ayə:20.

hidayət etmiş və qəti bürhanlarla sizə doğru göndərmişdir” demək istəyir), yaxud “zəlal” kəlməsindən məqsəd bu işin axır-aqibətindən agah olmamaqdır. Hər halda bu ayə həzrət Musa (ə)-ın ilahi vacib təkliflərlə müxalifət etməsinə əsla dəlalət etmir.

Yeddinci şübhə: “Yunis” surəsinin 94-cü ayəsində Peyğəmbəri-Əkrəmə (s) xitabən buyurulur:

“Əgər sənin, Bizim sənə nazil etdiyimiz şeydə şəkkin olsa səndən qabaq kitab oxuyan şəxslərdən soruş, həqiqətən Rəbbin tərəfindən haqq sənə doğru gəlmişdir, şəkk-şübhə edənlərdən əsla olma.”

“Bəqərə” surəsinin 147-ci, “Ali-İmran” surəsinin 60-cı, “Ənam” surəsinin 114-cü, “Hud” surəsinin 17-ci, “Səcdə” surəsinin 23-cü ayəsində də o həzrət şəkk və tərəddüddən çəkindirilmişdir. Necə demək olar ki, vəhy idrakında şəkk və tərəddüdə yer yoxdur?

Cavabı budur ki, bu ayələr o həzrət üçün şəkk baş verməsinə dəlalət etmir, əksinə bunu çatdırmaq istəyir ki, onun risaləti, Quranın haqq olması və onun məzmunu bəzəsində şəkk və tərəddüdə yer yoxdur. Həqiqətdə bu cür xitablar “qızım sənə deyirəm gəlinim sən eşit” atalar sözü qəbilindəndir.

Səkkizinci şübhə: Qurani-Kərim Peyğəmbəri-Əkrəmə (s) müəyyən günahları nisbət vermiş və buyurmuşdur ki, Allah onları bağışlamışdır:

“Ta ki, Allah sənin keçmiş və gələcək

günahlarını bağışlasın.”¹

Cavab budur ki, bu şərif ayədəki “zənb” kəlməsindən məqsəd müşriklərin hicrətdən qabaq və sonra o həzrət üçün inandıqları günah idi, çünki, Peyğəmbər (s) onların məbudlarını təhqir edirdi. “Onları bağışlamaq” dedikdə isə məqsəd onun ardınca gəlməsi mümkün olan əsərlərin dəf edilməsidir. Bu təfsirin şahidi budur ki, Allah Məkkənin fəthini onun bağışlanması hesab edərək buyurur: “İnna fətəhna ləkə fəthən mubina”. Aydın ki, burada məqsəd şəriət istilahında olan günah olsaydı onun bağışlanmasının Məkkənin fəthi ilə əlaqələndirilməsinin heç bir əsası olmazdı.

Doqquzuncu şübhə: Qurani-Kərim Peyğəmbərin (s) Zeydin boşadığı arvadla evlənməsi (Zeyd onun oğulluğu idi) ilə əlaqədar buyurur:

“Sən camaatdan qorxursan, Allah daha layiqdir ki, Ondan qorxasan.”²

Belə bir təbirin ismət məqamı ilə necə uyğunluğu var?

Cavab budur ki, Peyğəmbər (s) qorxurdu ki, camaat imanlarının zəif olduğuna görə Allahın göstərişi ilə və cahiliyyət dövrünün yanlış adət-ənənələrini (oğulluğu həqiqi övlad saymağı) pozmaq üçün gördüyü tədbiri o həzrətin şəxsi meylləri ilə

---

¹ “Fəth” surəsi, ayə:1

² “Əhzab” surəsi, ayə:37

əlaqələndirsinlər və bu da onların dindən çıxmalarına səbəb olsun. Mütəal Allah bu şərif ayədə Öz Peyğəmbərinə xəbər verib buyurur ki, bu yanlış adətin pozulmasındakı məsləhət Peyğəmbərin bu yanlış təsəvvür və əqidə ilə əməli mübarizəsi əsasında olan ilahi iradə ilə ediləcək müxalifətdən yaranan qorxudan daha mühümdür. Deməli bu şərif ayə o həzrəti heç bir vəch iləməzəmmət etmir.

Onuncu şübhə: Qurani-Kərim Peyğəmbər (s)-ə tənə vurur, onun bəzi şəxslərə müharibədə iştirak etməmək icazəsi verməsi ilə əlaqədar buyurur:

“Allah səni əfv etsin, nə üçün onlara icazə verdin?!”¹

Həyat yoldaşlarından bəzisini razılığını cəlb etmək məqsədi ilə bəzi halal işləri özünə haram etməsi barəsində isə buyurur:

“Ey Peyğəmbər! Nə üçün Allahın sənə halal etdiyi şeyləri haram edir və bununla da zövcələrinin razılığını qazanmaq istəyirsən?!”²

Bu cür tənə və məzəmmətlər o həzrətin ismət məqamı ilə necə uyğun gələ bilər?

Cavab budur ki, bu cür xitablar həqiqətdə məzəmmət qalibində olan mədh və tərifdən ibarətdir. Bu da Peyğəmbər (s)-in (nəuzubillah)

---

¹ “Tövbə” surəsi, ayə:43

² “Təhrim” surəsi, ayə:1

Allahın hökmünü dəyişdirib halalı camaata haram etmiş olmasını deyil, onun son dərəcə mehribançılıq və ürəyiyananlıqına dəlalət edir. Belə ki, o, hətta münafıqları və qəlbləri xəstə olanları belə ümitsiz etməyir, onların sirlərinin üstünü açmır, zövcələrinin razılığın öz istəklərindən qabağa salır, and içmək vasitəsilə mübah işi özünə haram edir.

Həqiqətdə bu ayələr bir baxımdan o həzrətin kafirlərin hidayəti üçün son dərəcə səy göstərən ürəyiyananlıq etməsini göstərən ayələrə bənzəyir. Belə ki, buyurulur:

“Onların iman gətirmədikləri üçün bəlkə özünü həlak edəsən!”¹

Yaxud Mütəal Allaha ibadət etmək üçün özünü həddindən artıq əzab-əziyyəətə salmasını göstərən ayələr:

“Taha. Biz Quranı sənə nazil etmədik ki, məşəqqətə düşəsən.”²

Hər bir halda bu kimi ayələrin o həzrətin ismət məqamı ilə heç bir ziddiyyəti yoxdur.

SUALLAR

1-Məsum şəxs başqalarına nisbətən hansı ixtiyari imtiyazlara malikdir? İlahi ismətə istinad verilən bir iş hansı mükafata layiqdir?

---

¹ “Şüəra” surəsi, ayə:3

² “Taha” surəsi, ayə:1

2-Nə üçün Allah peyğəmbərləri və övliyalari özlərini günahkar hesab edərək Allah dərgahında yalvarıb istiğfar edirdilər?

3-Şeytanın peyğəmbərlərdə təsərrüf etməsi onların ismət məqamı ilə necə uyğun gəlir?

4-Qurani-Kərimdə həzrət Adəmə nisbət verilən üsyankarlıq və unutqanlıq onun isməti ilə necə düz gəlir?

5-Əgər bütün peyğəmbərlər məsumdursa onda nə üçün həzrət İbrahim və həzrət Yusif (ə) yalan danışdılar?

6-Həzrət Musa (ə)-ın isməti ilə əlaqədar şübhə və onun cavabını bəyan edin.

7-Əgər vəhy idarkında heç bir xəyata yol yoxdursa nə üçün Mütəal Allah Peyğəmbəri-Əkrəmi (s) risaləti barəsindəki şəkk və tərəddüddən təkrar çəkindirir?

8-"Fəth" surəsində günahın islam Peyğəmbərinə (s) nisbət verilməsi o həzrətin ismət məqamı ilə necə uyğun gəlir?

9-Zeydin hadisəsi ilə əlaqədar şübhəni cavabı ilə birlikdə bəyan edin.

10-Peyğəmbərin (s) məzəmmət edilməsi ilə əlaqədar şübhə hansıdır? Onun cavabı nədir?

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ DƏRS

MÖCÜZƏ

Nübüvvətin isbat olunma yolları;

Möcüzənin tərfi;

Xariqul-adə işlər;

İlahi xariqul-adələr;

Peyğəmbərlərin möcüzələrinin xüsusiyyətləri.

NÜBÜVVƏTİN İSBAT OLUNMA YOLLARI

Nübüvvət bölməsinin üçüncü əsas məsələsi budur: Həqiqi peyğəmbərlərin iddiasının doğruluğunu, yalançı iddiaçıların yalanını başqaları üçün necə isbat etmək olar?

Şübhəsiz əgər hər hansı bir insan günaha və əql tərəfindən çirkinliyi dərk edilən işlərə mürtəkib olsa, o etimad və təsdiq olunmağa qabil olmayacaqdır. İsmət şərtinə diqqət yetirməklə bir kəsin iddiasının yalan olduğunu isbat etmək olar. Xüsusilə əgər o, insanları əql və fitrət ilə müxalif olan işlərə dəvət etsə, yaxud sözlərində ziddiyyət aşkar olsa onun sözünün yalan olması daha tez aşkar olar.

Digər tərəfdən bir şəxsin gözəl keçmişi elə şəkildə ola bilər ki, şəxsi qərəzi olmayan şəxslər onun düzgün danışmasına xatircəm ola bilərlər, xüsusilə əgər əql də onun dəvətinin möhtəvasının düzgünlüyünə şahidlik etsə. Eləcə də mümkündür, bir şəxsin peyğəmbərliyi digər bir peyğəmbərin əvvəlcədən xəbər verib onu təqdim etməsi ilə sübuta yetsin, belə ki, həqiqət axtaran şəxslər üçün heç bir şək-k-şübhəyə yer qalmasın. Amma əgər camaatın ixtiyarında yəqinlik və xatircəmlik gətirən əlamətlər olmasa, digər peyğəmbərlərdən də müjdə və təsdiq emtək ilə əlaqədar bir şey gəlb çatmasa, təbiidir ki, nübüvvətin isbat olunması üçün digər bir yola

ehtiyac duyulacaqdır. Mütəal Allah da Özünün yetərli hikmətinə uyğun olaraq bu barədə çıxış yolu açaraq peyğəmbərlərə möcüzələr vermişdir ki, onların iddiasının doğruluq yolu olsun. Bununla da onları ayat (nişanələr) adlandırmışdır.¹

Deməli, həqiqi peyğəmbərlərin iddiasının doğruluğu üç yolla isbat oluna bilər:

1-Xatircəmlik gətirən əlamət və şahidlər yolu ilə; misal üçün, onun həyatı boyunda düzlüyü, doğruluğu, yolundan azmaması, həmişə haqq yolda və ədalətli olması. Amma bu yol o peyğəmbərlərin barəsində doğrudur ki, insanların arasında uzun illər yaşamış və onların arasında məşhur rəftara malik olmuşdur. Amma əgər misal üçün, bir peyğəmbər cavanlıq yaşlarında və camaatın onun şəxsiyyət və rəftarını tanımazdan öncə peyğəmbərliyə çatsa bu yolla onun iddiasının doğruluğunu isbat etmək olmaz.

2-Əvvəlki, yaxud onunla müasir olan peyğəmbərlərin təqdim etməsi; bu yol da o insanlara məxsusdur ki, digər bir peyğəmbəri tanımış, onun verdiyi müjdə və təsdiqlədiyi şəxs barəsində məlumat tapmış olsun və təbiidir ki, bu yol ilk peyğəmbər barəsində mövcud olmayacaqdır.

---

¹ Ayat kəlməsi müxtəlif mənalarda işlənir ki, müxtəlif varlıqlarda istər adi olsun, istərsə də qeyri-adi ilahi hikmət, qüdrət və elm nişanələri də buna misaldır.

3-Möcüzə göstərməklə; Bunun böyük səviyyəli və geniş tətbiq dərəcəsi olduğuna görə də onu daha artıq izah edirik.

MÖCÜZƏNİN TƏRİFİ

Möcüzə – Allahın iradəsi ilə nübüvvət iddiası edən şəxsdən baş verən və onun iddiasının doğruluq əlaməti olan xariqul-adə işlərə deyilir. Göründüyü kimi bu tərif üç məsələni əhatə edir:

a) Müəyyən xariqul-adə hadisələr və varlıqlar vardır ki, adi səbəb və amillər vasitəsilə vücuda gəlmir.

b) Bu xariqul-adə işlərdən bəziləri Allahın iradəsi və Onun xüsusi izni ilə peyğəmbərlərdən zahir olur.

v) Belə xariqul-adə bir iş peyğəmbərin iddiasının doğruluq əlaməti olar bilər və bu halda o möcüzə adlandırılır.

İndi yuxarıda qeyd olunan üçü məsələ ilə əlaqədar əlvə izah verir.

XARİQUL-ADƏ İŞLƏR

Bu dünyada baş verən hadisələr əksər hallarda müxtəlif sınaqlar və təcrübələrlə məlumat əldə ediləsi mümkün olan səbəb və amillərlə baş verir. Fiziki, kimyəvi, psixoloji və s. kimi hadisələrin əksəriyyəti buna misal ola bilər. Amma nadir hallarda bu hadisələrdən bir qrupu digər bir yolla

baş verir və onların səbəb və amillərinin hamısını hissi və təcrübi sınaqlar vasitəsilə tanımaq olmaz. Müəyyən şahidlər bu cür hadisələrin baş verməsində başqa amillərin təsirli olduğunu göstərir. Belə ki, murtazların gördikləri heyvətli işlər buna misal ola bilər. Müxtəlif elm sahələrində mütəxəssis olanlar bu işlərin maddi və təcrübi elm qanunları əsasında baş vermədiyinə şahidlik edirlər. Bu işlər xariqul-adə işlər adlandırılır.

İLAHİ XARIQUL-ADƏ İŞLƏR

Xariqul-adə işləri iki ümumi bölmədə təsnif etmək olar: Onlardan birincisinin adı səbəb və amillərə malik olmamağına baxmayaraq onların qeyri-adi səbəbləri müəyyən qədər bəşərin ixtiyarındadır və xüsusi təlimlər və məşqlərlə onları əldə edə bilər. Murtazların işləri bunlara misal ola bilər. Digər bir qismi isə elə xariqul-adə işlərdir ki, onlar yalnız Allahın xüsusi izni ilə həyata keçə bilər, onların ixtiyarı da Allahla əlaqəsi olmayan insanlara həvalə edilmir. Buna görə də iki əsas xüsusiyyətə malikdir:

1-Bu kimi işlər öyrənməli və öyrədiləsi deyildir. 2-Daha güclü qüvvələrin təsirinə məruz qalmır və başqa amillər tərəfindən məğlub edilmir.

Bu cür xariqul-adə işlər Allahın seçilmiş və heç vaxt yollarını azan və həvayi-nəfsə uyanların tələsinə düşməyən bəndələrinə məxsusdur. Lakin təkcə

peyğəmbərlərə də məxsus deyil; bəzən başqa ilahi övliyalar da onlardan istifadə edirlər. Buna görə də kəlam istilahında onların hamısını möcüzə adlandırmırlar, adətən peyğəmbərlərdən başqalarından görünən işləri kəramət adlandırırlar. Eləcə də qeyri-adi ilahi elmlər də nübüvvət vəhyi ilə xülasələnmiş; bəzən belə elmlər başqalarına da verilir, bunlar ilham və təhdis və s. adlanır.

Eləcə də ilahi və qeyri-ilahi olan iki xariqul-adə işin ayırd edilməsi də məlum olur, yəni əgər xariqul-adə işin görülməsi öyrənib-öyrədilməyə qabil olsa, yaxud başqa bir fail onun qarşısını ala bilsə, yaxud davam etməsini dayandıraraq onun təsirini aradan qaldırırsa ilahi xariqul-adə işlərdən olmayacaqdır. Belə ki, bu kimi hallarda şəxsin əqidə və əxlaq pozğunluğu, şəxsi mənafeyini onun Allahla əlaqədə olmamasının digər bir nişanəsi, işlərinin nəfsani və şeytani olmasını başa düşmək olar.

Burada digər bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi: ilahi xariqul-adə işlərin failini Allah olduğunu (bütün məxluqata, o cümlədən adi hadisə və varlıqlara qarşı failiyyətindən əlavə) hesab etmək olar, çünki onların vücuda gəlməsi Allahın xüsusi izn və icazəsinə bağlıdır.¹ Onları mələk və peyğəmbərlərə də aid etmək olar, çünki onlar vasitə, yaxud yaxın fail ünvanına malikdirlər. Qurani-Kərim

---

¹ "Rəd" surəsi, ayə:37, "Ğafir" surəsi, ayə:78

ölülərin dirildilməsini, xəstələrə şəfa verilməsini, quş xəlp edilməsini həzrət İsayə nisbət vermişdir.¹ Bu iki nisbət arasında heç bir təzad yoxdur, çünki Allahın failiyyəti bəndələrin failiyyətinin ardında (tuli) qərar tapır.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN MÖCÜZƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Möcüzənin tərifiində qeyd olunan üçüncü mətləb bundan ibarətdir ki, peyğəmbərlərin möcüzələri onların iddialarının doğruçuluq nişanəsidir, buna görə də xariqul-adə bir iş kəlam terminində möcüzə adlandırılan zaman Allahın xüsusi izninə istinad verilməkdən əlavə peyğəmbərlərin peyğəmbərliyinə dəlil ünvanı da yaranır. Onun məfhumuna azacıq ümumiyyət verməklə imamət iddiasının doğruluğuna dəlil ünvanı olan xariqul-adə işlərə də şamil olacaqdır. Beləliklə də kəramət istilahi Allah övliyalarından baş verən sair ilahi xariqul-adə işlərə məxsus olacaqdır. Bu da murtazların əməlləri, sehr və kahinlik kimi şeytani və nəfsani qüvvələrə istinad edilən xariqul-adə işlərin qarşısındadır. Bu kimi əməllər həm öyrənilib-öyrədilməyə qabildir, həm də daha güclü qüvvə tərəfindən məğlub edilir, adətən onların ilahi olmamasını bu işləri göstərənlərin əqidə və əxlaqlarının fasid olması ilə tanımaq olar.

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə:49, “Maidə” surəsi, ayə:100

Digər bir məsələ budur ki, peyğəmbərlərin möcüzələri onların nübüvvət iddialarının doğruluğunu birbaşa isbat edir. Amma risalətin möhtəvasının səhihliyi, onların birbaşa olkayan yollarla təbliğ etdikləri fərmanlara itaət etməyin lüzumu isə başqa yollarla sübut olunur. Başqa sözlə desək, əqli dəlillə peyğəmbərlərin nübüvvəti, nəqli dəlillərlə isə onların peyğəmlarının möhtəvası isbat olunur.¹

SUALLAR

1-Həqiqi peyğəmbərləri hansı yollarla tanımaq olar? Bu yollar arasında fərq varmı?

2-Yalançı iddiaçıların yalan nişanələri hansılardır?

3-Möcüzənin tərifini deyin.

4-Xariqul-adə işlər hansılardır?

5-İlahi və qeyri-ilahi xariqul-adə işlər arasındakı fərq nədir?

6-İlahi xariqul-adə işləri hansı yollarla tanımaq olar?

7-İlahi xariqul-adə işlər arasında peyğəmbərlərin möcüzələrinin xüsusiyyətləri hansılardır?

8-Möcüzə və kəramət istilahlarını bəyan edin.

9-Möcüzə Allahın işidir, yoxsa peyğəmbərin?

10-Möcüzə peyğəmbərin doğruculuq dəlilidir, yoxsa onun gətirdiklərinin möhtəvasının

---

¹ Bu kitabın 21-ci dərsinə müraciət edə bilərsiniz.

doğruluğuna dälildir?

İYİRİMİ BEŞİNCİ DƏRS

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ

Möcüzə səbəb-nəticə qanununu pozmurmu?

Xariqul-adə iş ilahi qanunların dəyişilməsi deyilmi?

Nə üçün islam Peyğəmbəri (s) möcüzə göstərməkdən imtina edirdi?

Möcüzələr əqli bürhandırımı, yoxsa qənaətedici bir dəlil?

BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ

Möcüzə ilə əlaqədar müəyyən şübhələr irəli çəkilir ki, onları qeyd edərək bu barədə izahat veririk:

Birinci şübhə: Hər bir maddi varlığın xüsusi bir səbəbi vardır, onu elmi təcrübələrin köməyi ilə tapmaq olar. Sınaq və təcrübə vasitələrinin nöqsanlı olmasına görə hər hansı bir hadisə və varlığın səbəbinin naməlum qalmasını həmin varlıqlar üçün adi səbəbin mövcud olmamasına bir dəlil kimi göstərmək olmaz. Deməli, xariqul-adə işləri yalnız bu ünvanla qəbul etmək olar ki, onlar tanınmaz səbəb və amillərdən irəli gəlmişlər. Ən çoxu budur ki, onların səbəblərindən məlum olmadığı bir dövrdə səbəblərindən agahlıq möcüzəli bir iş hesab etmək olar. Amma elmi sınaqlar vasitəsilə tanınmağa qabil olan səbəblərin inkar olması səbəb-nəticə prinsipinin pozulması mənasına olduğundan rədd edilir.

Bunun cavabı budur ki, səbəb-nəticə prinsipi heç vaxt hər bir asılı varlıq və məlul üçün yalnız bir illət isbat olunmasını gərəkli etmir. Amma hər bir illətin də hökmən təcrübi vasitələr ilə tanınmasının zəruri olması heç bir vəch ilə illiyyət prinsipinin tələbi deyildir və bu məsələ ilə əlaqədar heç bir dəlil gətirmək olmaz, çünki elmi təcrübə və sınaqların həddi-hüdudu təbii işlərlə məhdudlanır və heç vaxt təbiətin fəvqündə dayanan varlığın olub-

olmamasına, yaxud onların təcrübə vasitələri ilə təsirinin olmaması sübuta yetir.

Amma möcüzənin, tanınmaz səbəblərdən agah olmaq kimi təfsir olunması düzgün deyildir, çünki əgər bu agahlıq adı səbəblər vasitəsilə əldə olunarsa sair adi hadisələrlə heç bir fərqi olmayacaqdır və onu heç bir vəch ilə xariqul-adə iş hesab etmək olmaz. Əgər qeyd olunan agahlıq qeyri-adi surətdə baş vermiş olsa xariqul-adə bir iş olacaq; və Mütəal Allahın xüsusi izninə istinad verilsə və nübüvvətin doğruluğuna dəlil ünvanı ilə gətirilsə möcüzənin (elmi möcüzənin) qismlərindən biri olacaqdır. Həzrət İsa (ə)-ın camaatın evlərində nə yeməsi və nəyi ehtiyat saxlaması barəsində agahlığı o həzrətin möcüzələrindən biri hesab olunurdu.¹ Lakin möcüzəni həmin qism ilə sona çatdığını da demək olmaz. Nəhayət “səbəb-nəticə prinsipi ilə əlaqədar bu hadisə ilə sair xariqul-adə işlər arasındakı fərq nədən ibarətdir?” sualı qalır.

İkinci şübhə: Allahın əbədi qanunu bu əsasda olmuşdur ki, hər bir varlığı xüsusi illət vasitəsilə vücuda gətirsin. Qurani-Kərimin ayələrinə əsasən də Allahın sünnətlərində heç bir dəyişiklik baş verməz.² Buna əsasən ilahi qanunlarda dəyişiklik hesab

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə:49

² “İsra” surəsi, ayə:77, “Əhzab” surəsi, ayə:62, “Fətir” surəsi, ayə:43, “Fəth” surəsi, ayə:23

olunan xariqul-adə işlər (adətin pozulması) belə ayələrin vasitəsilə inkar olunur.

Bu şübhə eynilə əvvəlki şübhəyə oxşayır, fərqləri bundan ibarətdir ki, orada sırf şəkildə əql vasitəsilə dəlil gətirilirdi, burada isə Quran ayələrinə istinad edilir. Cavabı da budur ki, varlıqların səbəb və illətlərinin yalnız adi səbəb və illətlərdə həsr olunmasının, Allahın heç bir dəyişiklik baş verməyən sünətlərindən sayılması dəlilsiz bir sözdür və eynilə bir şəxsin “hərərətin səbəbi odda həsr olunur” - deyə iddia edərək ilahi sünətlərdə dəyişiklik olmamasını deməsinə bənzəyir! Belə iddialar qarşısında demək olar ki, müxtəlif məlullar üçün illətlər çoxluğunun mövcud olması, qeyri-adi səbəblərin adi səbəblərin yerinə keçməsi dünyada həmişə mövcud olan bir işdir və buna görə də onu ilahi sünətlərdən, səbəblərin yalnız adi səbəblərdə həsr olunması da onda dəyişiklik hesab olunmalıdır ki, Quran ayələrində bu inkar edilmişdir. Hər bir halda ilahi sünətlərdə dəyişikliyin inkar olunmasına dəlalət edən ayələrin adi səbəblərin başqa şeylə əvəz oluna bilməməsini dəyişiklik qəbul etməyən sünətlərdən biri kimi hesab olunması kimi təfsir edilməsi əsassızdır. Əksinə çoxlu Quran ayələri möcüzələrin və xariqul-adə işlərin baş verməsinə dəlalət edir və bu təfsirin düzgün olmamasına möhkəm bir dəlildir. Yuxarıdakı ayələrin düzgün şərhini təfsir kitablarında axtarmaq lazımdır. Burada qısa şəkildə

qeyd edirik ki, bu qəbildən olan şərif ayələr illətlərin çoxluğunu, qeyri-adi illətlərin adi illətlərin yerinə keçməsinə inkar etmək məqamında deyil, məlulun illətdən kənara çıxmasını inkar etməyə nəzər yetirir, hətta bəlkə də demək olar ki, bu ayələrdən dəqiq məlum olan şey qeyri-adi illət və səbəblərin təsiridir.

Üçüncü şübhə: Qurani-Kərimdə qeyd olunur ki, camaat təkrar olaraq Peyğəmbər (s)-dən möcüzə və xariqul-adə iş göstərməsini tələb edirdilər və o həzrət belə istəkləri yerinə yetirməkdən imtina edirdi.¹ Əgər möcüzənin gətirilməsi nübüvvətin isbat olunma yoludursa nə üçün islam Peyğəmbəri (s) bu yoldan istifadə etməirdi?

Cavabı bundur ki, bu cür ayələr o həzrətin nübüvvətinin hər üç yolla (doğru əlamətlər, əvvəlki peyğəmbərlərin müjdələri, möcüzə təqdim edilməsinə) isbat edildikdən və höccət tamam olunduqdan sonra inadkarlıq, yaxud başqa qərəzli məqsədlərlə möcüzə tələb olunma istəyi ilə əlaqədardır və ilahi hikmət də belə istəklərin yerinə yetirilməsini tələb etməirdi.²

İzah: Möcüzə göstərilməsində əsas hədəf, camaatı

---

¹ "Ənam" surəsi, ayə:37, 109, "Yunis" surəsi, ayə:21, "Rəd" surəsi, ayə:7, "Ənbiya" surəsi, ayə:5.

² "Ənam" surəsi, ayə:25, 124, "Taha" surəsi, ayə:133, "Saffat" surəsi, ayə:14, "Qəmər" surəsi, ayə:2, "Şüəra" surəsi, ayə:3-4, 197, "İsra" surəsi, ayə:59, "Rum" surəsi, ayə:58.

peyğəmbərlərin dəvətini qəbul etməyə, onların qarşısında məcburi olaraq təslim olub itaətçiliyə vadar etmək, eləcə də adi səbəblər əsasında cərəyan edən sistemləri bir-birinə qarışdırmaq, yaxud müəyyən əyləncə məqsədilə deyil, Allah Peyğəmbərini tanımaq və camaata höccəti tamamlamaq məqsədi güdüdü. Belə ki, möcüzə bu dünyaya hakim olan sistemlərdə istisnai bir iş olub bəzən camaatın istəklərini yerinə yetirmək üçün, (məsələn Salehin dəvəsində olduğu kimi) və bəzən də ibtidaən (həzrət İsanın möcüzələri kimi) baş verirdi. Belə bir hədəf də hər növ istəyə müsbət cavab verilməsini tələb etmir, əksinə onlardan bəzilərinin qəbul edilməsi hikmətin əksinə və məqsədin ziddinədir. Məsələn, düz yolu camaatın üzünə bağlamaq, onları peyğəmbərlərin dəvətini qəbul etmək üçün təzyiqə məruz qoymaq, yaxud inadkarlıq üzündən olan, yaxud da həqiqəti axtarmaqdan başqa məqsədlərlə möcüzə istənilməsi bunlara misal ola bilər. Çünki bir tərəfdən bu kimi hallarda möcüzənin gətirilməsi oyun-oyuncağa çevrilir və camaat əylənmək üçün ona tamaşa edir, yaxud şəxsi mənafeini təmin etmək üçün peyğəmbərlərin ətrafına yığışırdılar, digər tərəfdən imtahan, sınaq və azad seçki yolları bağlanırdı, camaat ikrah üzündən təzyiq amillərinin təsirinə düşərək peyğəmbərlərə itaətçiliyi qəbul edərdilər. Bunların hər ikisi hikmətin və möcüzənin

göstərilməsinədəki hədəfin əksinə idi. Amma bundan başqa hallarda, eləcə də Allahın hikmətinin tələb etdiyi yerlərdə camaatın istəkləri qəbul olunurdu. Məsələn, Peyğəmbəri-Əkrəmdən (s) görünən çoxlu möcüzələrin əksəriyyəti mütəvatir nəql əsasında süubata yetmişdir, onların da başında həzrətin əbədi möcüzəsi olan Qurani-Kərimdir ki, sonradan bu barədə izahat veriləcəkdir.

Dördüncü şübhə: Möcüzə xüsusi ilahi iznə bağlı olduğundan Mütəal Allah ilə möcüzə gətirən şəxsin arasında xüsusi rabitə olduğunu ona xüsusi izn verildiyini göstərir. Başqa sözlə desək, Allah Öz işini onun əli ilə, yaxud onun iradəsinin vasitəsilə həyata keçirir. Amma bu növdən olan rabitə Mütəal Allah ilə möcüzə gətirən şəxsin arasında digər bir rabitə də olmamasını əqlən gərəkli etmir ki, vəhy göndərmək və almaq ünvanı ilə bərqərar olsun. Deməli möcüzəni nübüvvətin iddiasının doğruluğuna əqli bir dəlil hesab etmək olmaz, ən çoxu bir növ zənni və qənaətləndirici dəlil hesab etmək olar.

Cavab bundan ibarətdir ki, hətta ilahi olsa belə, xariqul-adə işin öz-özlüyündə vəhy ilə əlaqəsi yoxdur. Buna görə də Allah övliyalarının kəramətini onların peyğəmbər olmasına dəlil hesab etmək olmaz. Lakin söhbət o kəslərin barəsindədir ki, nübüvvət iddiası edir və möcüzəni öz iddiasının doğruluğuna bir nişanə kimi gətirir. Əgər belə bir şəxsin yalandan nübüvvət iddiası etdiyini, yəni ən

ağır dünya və axirət fəsadına səbəb olan ən böyük və ən çirkin günaha mürtəkib olacağını fərz etsək¹ onun heç vaxt Allah ilə belə bir əlaqə bərqərar etməyə ləyaqət və səlahiyyəti olmazdı, ilahi hikmət də ona möcüzə göstərmək qüdrətini verilməsini və nəticədə bəndələrin azğınlığa düşməsinə səbəb olmasını tələb etməzdi.²

Bir sözlə, əql aydın şəkildə başa düşür ki, o kəsin Allahla xüsusi rabitə bərqərar edərək möcüzə göstərməyə qüdrəti ola bilər ki, öz mövlasına xəyanət etməsin, Onun bəndələrinin əbədi azğınlığa və bədbəxtçiliyə düşməsinə səbəb olmasın.

Deməli, möcüzəni gətirmək nübüvvət iddiasının düzgünlüyünə qəti əqli dəlil olacaqdır.

SUALLAR

1-Səbəb-nəticə qanununun məzmunu nədir? O nəyi gərəkli edir?

2-Nə üçün səbəb-nəticə qanununun qəbul edilməsinin möcüzəni qəbul etməklə ziddiyyəti yoxdur?

3-Nə üçün möcüzənin naməlum səbəblərə aqahlıq kimi təfsir edilməsi səhih deyildir?

---

¹ "Ənam" surəsi, ayə:21, 93, 144, "Əraf" surəsi, ayə:37, "Yunis" surəsi, ayə:17, "Hud" surəsi, ayə:18, "Kəhf" surəsi, ayə:15, "Ənkəbut" surəsi, ayə:68, "Şura" surəsi, ayə:24

² "Əl-haqqə" surəsi, ayə:44-46

4-Möcüzəni qəbul etmək ilahi sünətlərin dəyişikliyə məruz qalmaması ilə ziddirmi? Nə üçün?

5-Peyğəmbərlər bədahətən möcüzə gətirirdilər, yoxsa camaatın istəyi ilə bu işi görürdülər?

6-Nə üçün peyğəmbərlər hər möcüzə istəyənin istəyinə cavab vermirdilər?

7-Möcüzənin yalnız qane edən bir dəlil olmadığını, əksinə nübüvvət iddiasının doğruluğuna əqli bir bürhan olmasını izah edin.

İYİRMİ ALTINCI DƏRS

PEYĞƏMBƏRLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Peyğəmbərlərin çoxluğu;

Peyğəmbərlərin sayı;

Nübüvvət və risalət;

Ülul-əzm peyğəmbərlər;

Bir neçə məsələ.

PEYĞƏMBƏRLƏRİN ÇOXLUĞU

İndiyə qədər nübüvvətin üç əsas məsələsi araşdırıldı və belə nəticə alındı ki, bəşər elmi dünya və axirət səadətində əsaslı rol oynayan məlumatların hamısını əldə etmək üçün yetərli olmadığından Allahın hikməti, ehtiyac duyulan həqiqətləri insanlara öyrətsin deyə, peyğəmbər, yaxud peyğəmbərlər göndərilməsini tələb edir ki, bu həqiqətlər sağlam və təhrif olunmadan sair insanların əlinə yetişsin. Digər tərəfdən onları başqalarına elə təqdim etsin ki, höccət onlara tamam olsun. Onun ən ümumi yolu da möcüzə göstərməkdir.

Biz bu mətləbləri əqli bürhanlarla isbat etdik. Lakin yuxarıdakı bürhanlar peyğəmbərlərin, asimani kitab və şəriətlərin çoxluğunun zərurətinə dəlalət etmirdi; hətta əgər bəşər həyatı, dünyanın axırına qədər insanların ehtiyaclarının hamısının tək-cə bir peyğəmbərin bəyan edə biləcəyi şəkildə olsaydı və hər bir fərd, yaxud qrup tarix boyunda öz vəzifəsini həmin peyğəmbərin peyğəmlərinin vasitəsilə ayırd edə bilsəydi, həmin bürhanların tələbinin əksinə olmazdı.

Amma bilirik ki, **əvvəla**, bütün insanların, o cümlədən peyğəmbərlərin ömrü məhduddur və yaradılışın hikməti bir peyğəmbərin dünyanın

axırana qədər diri qalaraq bütün insanları birbəbir hidayət etməsi əsasında olmamışdır.

İkincisi, insanların müxtəlif zaman və məkanlardakı həyat şəraitləri və vəziyyətləri eyni səviyyədə deyil, fərqlidir və bu kimi mövcud fərqlər və şəraitin dəyişilməsi, xüsusilə ictimai münasibətlərin tədrici olaraq inkişaf edib mürəkkəbləşməsi ictimai qayda-qanunların və hökmlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir göstərə və bəzi hallarda yeni şəriət qanunlarını tələb edə bilər. Əgər bu qanunlar min illər bundan qabaq göndərilmiş peyğəmbərin vasitəsilə bəyan olunsaydı bu əbəs bir iş, onların qorunub saxlanması və xüsusi şəraitdə tətbiq edilməsi isə olduqca çətin bir iş olardı.

Üçüncüsü, keçmiş zamanların çoxunda peyğəmbərlərin dəvətinin yayılması və təbliği üçün mövcud imkanlar elə bir səviyyədə deyildi ki, bir peyğəmbər öz sözlərini bütün insanlara çatdıra bilsin.

Dördüncü, zamanın keçməsi və müxtəlif amillərin təsiri ilə bir peyğəmbərin təlimləri onu əxz edən insanların arasında təhrif olunmuş və ondan düzgün olmayan təfsirlər edilmiş, bir müddətdən sonra xurafatçı və inhirafçı ayinə çevrilmişdir. Məsələn, İsa ibni Məryəm (ə)-in tövhid dini bir müddətdən sonra

üçlüyə pərəstişə çevrilmişdir.¹

Bu kimi məsələlərə diqqət yetirməklə peyğəmbərlərin sayının çoxluğunun, bəzi ibadət hökmləri, yaxud ictimai qanunların bir qrupunda asimani şəriətin fərqlərinin hikməti aydın olur.² Halbuki onların hamısı əqidə prinsiplərində eyni, fərdi və ictimai əhkamların külliyyatında və əxlaqi normalarda da bir-biri ilə uyğun olmuşlar.³ Misal üçün namaz bütün asimani dinlərdə mövcud olmuşdur, sadəcə olaraq onun qılınma keyfiyyəti, qiblələri müxtəlif olmuşdur; yaxud zəkat və Allah yolunda infaq bütün şəriətlərdə mövcud olmuş, sadəcə olaraq onun miqdarı və xərclənmə yerləri eyni olmamışdır.

Ümumiyyətlə bütün peyğəmbərlərə iman gətirmək, onların nübüvvətini təsdiq etmək baxımından aralarında fərq qoymamaq, onlara nazil olan bütün maarif və peyğamları qəbul etmək, onların arasında ayrılıq salmamaq hər bir insana vacibdir.⁴ Peyğəmbərlərdən hər hansı birini təkzib

---

¹ Bu kimi təhriflərin nümunələrindən agah olmaq üçün Əllamə Şeyx Məhəmməd Cavad Bəlaği Nəcəfinin “Əl-Hüda ilə dinil-Müstəfa” kitabına müraciət edə bilərsiniz.

² “Maidə” surəsi, ayə:48, “Həcc” surəsi, ayə:67

³ “Bəqərə” surəsi, ayə:131, 137, 285, “Ali-İmran” surəsi, ayə:19-20

⁴ “Şura” surəsi, ayə:13, “Nisa” surəsi, ayə:136, 152, “Ali-İmran” surəsi, ayə:84-85

etmək onların hamısını təkzib etmək sayılır, bir ilahi hökmün inkar olunması bütün ilahi hökmlərin inkar olunmasına gətirib çıxarır.¹ Əlbəttə hər bir ümmətin hər dövrdəki əməli vəzifələri həmin ümmətin və həmin zamanda mövcud olan peyğəmbərin göstərişlərinə əməl etməkdir.

Xatırladılmalı məsələ budur ki, qeyd olunan məsələlərə diqqət yetirməklə əqlin peyğəmbərlərin çoxluğu, asimani kitabların varlığı, ilahi şəriətlərin fərqlərini dərk edə bilməsinə baxmayaraq peyğəmbərlərin və asimani şəriətlərin sayı barəsində dəqiq bir formul əldə edə bilməz ki, onun vasitəsilə hansı zamanda və hansı məkanda başqa bir peyğəmbərin məbus olmasını, yaxud yeni şəriət nazil edilməsini hökm edə bilsin. Yalnız bunu başa düşə bilər ki, hər vaxt bəşərin həyatı bir peyğəmbərin dəvətinin bütün insanlara çata biləcəyinə, onun peyğəmlərinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanacağına zəmanət verəcək bir şəkildə olsa, ictimai şəraitin dəyişilməsi ilə yeni əsaslı şəriət qanunlarına ehtiyac duyulmasa, mövcud şəriət hökmləri və qanunlarının dəyişikliyinə zərurət olmasa onda digər bir peyğəmbərin göndərilməsinə zərurət də olmayacaqdır.

---

¹ “Nisa” surəsi, ayə:150, “Bəqərə” surəsi, ayə:85

PEYĞƏMBƏRLƏRİN SAYI

Qeyd olunduğu kimi bizim əqlimiz peyğəmbərlərin və asimani kitabların sayını təyin etməyə qadir deyildir. Bu kimi mətləblərin isbat olunması nəqli dəlildən başqa yolla müyəssər ola bilməz. Qurani-Kərim Mütəal Allahın hər bir ümmətə peyğəmbər göndərməsinə təkid etməsinə baxmayaraq¹ ümmətlərin və onların peyğəmbərlərin sayını təyin etməmiş, ilahi peyğəmbərlərdən 20-dən bir qədər artığının adının qeyd etmiş, bəzilərinin də adını çəkmədən bir neçə nəfərin başına gələn əhvalatlara işarə etmişdir.² Lakin Əhli-beyt (ə)-dan nəql olunan bir neçə rəvayətdə qeyd olunur ki, Mütəal Allah 124 min peyğəmbər göndərmişdir.³ Peyğəmbərlər silsiləsi həzrət bəşər atası Adəmlə başlanır və həzrət Məhəmməd (s)-lə sona çatır.

Allahın peyğəmbərləri xüsusi ilahi mənşəb olan “nəbi” ünvanına malik olmaqdan əlavə “nəzir”, “münzir”, “bəşir” və “mübəşşir” kimi sifətlərə də malik olmuş, salehlərdən və müxləslərdən sayılmışlar. Onlardan bəziləri risalət məqamına da nail olmuşlar. Bəzi rəvayətlərdə risalət sahibi olan

---

¹ “Fətir” surəsi, ayə:24, “Nəhl” surəsi, ayə:36

² “Bəqərə” surəsi, ayə:246, 256

³ Səduqun “Ətiqadat” risaləsinə, “Biharul-ənvar”ın (yeni çap) 11-ci cildinin 28, 30, 32, 42-ci səhifələrinə baxa bilərsiniz.

rəsulların sayı 313 nəfər qeyd edilmişdir.¹

Elə bununla əlaqədar olaraq nübüvvət və risalətin məfhumu, nəbi ilə rəsul arasındakı fərqlə əlaqədar bir qədər izah veririk.

NÜBÜVVƏT VƏ RİSALƏT

“Rəsul” kəlməsi peyğam və xəbər gətirən, “nəbi” kəlməsi isə, əgər “nə-bə-ə” kökündən alınbsa mühüm xəbər sahibi, əgər “nə-bə-və” kökündən alınbsa yüksək məqam sahibi mənasındadır.

Bəziləri güman etmişlər ki, nəbinin məfhumu rəsuldan daha ümumidir, belə ki, nəbi dedikdə Allah tərəfindən ona vəhy olunan şəxs nəzərdə tutulur, istər onu başqalarına çatdırmağa məmur olsun, istərsə olmasın; lakin rəsul dedikdə vəhyin təbliğ olunmasına da məmur edilən şəxs nəzərdə tutmuşlar.

Amma bu iddia düzgün deyildir, çünki bəzi Quran ayələrində “nəbi” sifəti “rəsul” sifətindən sonra gəlmişdir.² Halbuki yuxarıdakı bəyana əsasən məfhum cəhətindən ümumi olan sifət – “nəbi” xüsusi sifət olan “rəsul”dan qabaq gəlməli idi. Bundan əlavə vəhyin təbliğ olunması məmuriyyəti təkcə rəsullara məxsus deyildir.

Bəzi rəvayətlərdə qeyd olunur ki, nübüvvət

---

¹ “Biharul-ənvar”, 11-ci cild səh-32

² “Məryəm” surəsi, ayə:51 və 54

məqamı vəhy mələyini yuxuda görüb oyaq halda yalnız onun səsini eşitməyi gərəkli edir, halbuki risalət məqamının sahibi vəhy mələyini ayıq halda da görür.¹

Amma bu fərqi də sözlərin məfhumuna aid etmək olmaz. Hər bir halda bunu qəbul etmək olar ki, nəbi xarici nümunə cəhətindən (nəinki, məfhum cəhətindən) rəsuldan daha ümumidir. Yəni bütün peyğəmbərlər nübüvvət məqamına malik olmuşlar, lakin risalət məqamı onlardan yalnız bir qrupuna məxsus olmuşdur. Əvvəldə qeyd olunan rəvayətlərə əsasən rəsulların sayı 313 nəfər olmuşdur və təbiidir ki, onların məqamı sair peyğəmbərlərin məqamından yüksək olacaqdır. Rəsulların özü də məqam və fəzilət baxımından eyni səviyyədə olmamışlar.² Onlardan bəziləri imamət məqamına çatacaq ıftixar etmişlər.³

ULUL-ƏZM PEYĞƏMBƏRLƏR

Qurani-Kərimdə Allah peyğəmbərlərindən bir qrupu “ulul-əzm” kimi təqdim olunmuşdur,⁴ lakin onların xüsusiyyətləri bəyan edilməmişdir. Əhli-beyt

---

¹ “Üsuli-kafi”, 1-ci cild, səh-176

² “Bəqərə” surəsi, ayə:253, “İsra” surəsi, ayə:55

³ “Bəqərə” surəsi, ayə:124, “Ənbiya” surəsi, ayə:73, “Səcdə” surəsi, ayə:24

⁴ “Əhqaf” surəsi, ayə:35

(ə)-in rəvayətlərindən aydın olur ki, ulul-əzm peyğəmbərlər aşağıdakı beş nəfərdir:

Həzrət Nuh (ə), həzrət İbrahim (ə), həzrət Musa (ə), həzrət İsa (ə), həzrət Məhəmməd (s).¹

Onların Qurani-Kərimdə işarə edilən səbr və müqavimət kimi müsbət xüsusiyyətlərindən əlavə hər birinin müstəqil şəriət və kitabı da olmuşdur, onlarla müasir olan, yaxud sonra gələn peyğəmbərlər də ulul-əzm peyğəmbərlərdən digər biri məbus olub yeni kitab və şəriət gətirdiyi vaxta qədər onların şəriətinə tabe olmuşlar.

Deməli, vahid zamanda iki peyğəmbərin bir yerdə olması mümkündür. Məsələn, həzrət Lut həzrət İbrahimlə, həzrət Harun Musa ilə eyni zamanda peyğəmbərliyə çatmış, həzrət Yəhya həzrət İsanın dövründə yaşamışdır.

BİR NEÇƏ MƏSƏLƏ

Bu dərsin axırında nübüvvət məsələsi ilə əlaqədar bir neçə mətləbi qısa şəkildə qeyd edirik:

a) Allahın peyğəmbərləri bir-birini təsdiq edir və özündən sonra peyğəmbərin gəlişini müjdə verirdilər.² Deməli, əgər bir kəs nübüvvət iddiası etsə, amma özündən əvvəlki, yaxud onunla müasir

---

¹ "Biharul-ənvar", 11-ci cild, səh.33-34, "Məalimun-nübüvvət", səh.113

² "Ali-İmran" surəsi, ayə:81

olan peyğəmbəri təkzib etsə şübhəsiz yalançıdır.

b) Allah peyğəmbərləri ilahi risalət və peyğəmbərlik vəzifəsini yerinə yetirməkdə camaatdan heç bir muzd istəmirdilər.¹ Yalnız islam Peyğəmbəri (s) onun Əhli-beytinə məhəbbət bəsləməyi risalətin əcr və muzdu ünvanı ilə öz ümmətinə tövsiyə etmişdir² ki, onlara tabe olmaq üçün bir növ təkid olsun. Həqiqətdə bu işin faydaları ümmətin özünə aid olur.³

v) Allah peyğəmbərlərinin bəzilərinin mühakimə, hakimiyyət və s. kimi digər ilahi mənəbləri də olmuşdur. Peyğəmbərlər arasında nümunə olaraq həzrət Davud və həzrət Süleymanı göstərmək olar. "Nisa" surəsinin 64-cü ayəsində hər bir peyğəmbərə mütləq şəkildə itaət etməyin vacib edilməsindən aydın olur ki, bütün peyğəmbərlər belə məqama malik olmuşlar.

q) İxtiyar sahibi və mükəlləf məxluq olan, adi halda insanlar tərəfindən görünə bilməyən cinlər bəzi peyğəmbərlərin dəvətindən agah olmuşlar, onların içərisində pəhrizkar və əməli-salehləri onlara

---

¹ "Ənam" surəsi, ayə:90, "Yasin" surəsi, ayə:21, "Tur" surəsi, ayə:40, "Qələm" surəsi, ayə:46, "Yunis" surəsi, ayə:72, "Hud" surəsi, ayə:29 və 51, "Furqan" surəsi, ayə:57, "Şüəra" surəsi, ayə:109, 127, 145, 164, 180, "Yusif" surəsi, ayə:104, "Sad" surəsi, ayə:84

² "Şura" surəsi, ayə:23

³ "Səba" surəsi, ayə:47

iman gətirmişlər. Onların arasında həzrət Musanın və həzrət Məhəmmədin (s) adrıçılıarı vardır. Bəzi digərləri də İblisə tabe olaraq Allahın peyğəmbərlərini inkar etmişlər.¹

SUALLAR

1-Peyğəmbərlərin çoxluğunun hikmətini bəyan edin.

2-Camaatın bütün peyğəmbərlərin dəvəti və onların göstərişləri ilə əlaqədar vəzifəsi nədir?

3-Hansı hallarda yeni peyğəmbərin göndərilməsinə zərurət olmayacaq?

4-Nəbilərin və rəsulların sayını bəyan edin.

5-Nəbi ilə rəsul arasında nə kimi fərq var? Onların arasında məfhum və misdaq nəzərindən nə münasibət var?

6-İlahi mənəblər baxımından peyğəmbərlərin bir-birinə hansı üstünlükləri vardır?

7-Ulul-əzm peyğəmbərlər kimlərdir? Onların xüsusiyyətləri nədir?

8-Vahid zamanda bir neçə peyğəmbərin olması mümkündürmü? Əgər mümkündürsə hansı nümunələri göstərə bilərsiniz?

9-İlahi peyğəmbərlərin daha hansı xüsusiyyətlərini bilirsiniz?

10-Cinlərin peyğəmbərlərə qarşı iman və küfr

---

¹ “Əhqaf” surəsi, ayə:29-32, “Cin” surəsi, ayə:1-14

nəzərindən rəftarları necə olmuŐdur?

İYİRMİ YEDDİNCİ DƏRS

İNSANLAR VƏ PEYĞƏMBƏRLƏR

Müqəddimə;

İnsanların peyğəmbərlər qarşısındakı əks-əməli;

Peyğəmbərlərlə müxalifətin səbəb və illətləri;

Peyğəmbərlərlə qarşılaşma üsulları;

Cəmiyyətin tədbir olunmasında bəzi ilahi
sünnətlər.

MÜQƏDDİMƏ

Qurani-Kərim əvvəlki peyğəmbərləri yad edərək onların parlaq və bərəkətli həyatını şərh edərkən, eləcə də onların nurani tarix səhifələrində qəsdən olan və ya qəsdən olmayan təhrifləri paklamaq məqamında ümmətlərin peyğəmbərlərin dəvətləri müqabilində göstərdikləri əks-əməli bəyan etməyə çox diqqət yetirmişdir. Bir tərəfdən camaatın o ilahi peyğəmbərlər qarşısında sərt mövqe tutmaları, onların müxalifətlərinin səbəb və amillərini araşdırır, digər tərəfdən isə peyğəmbərlərin insanları hidayət və tərbiyə etmə üslubları, onların küfr, şirk və inhiraf amilləri əleyhinə mübarizələrinə işarə edir, həmçinin cəmiyyətin idarə olunmasında ilahi sünnətləri, xüsusilə camaatın peyğəmbərlər müqabilindəki rabitə nəzərindən xatırladır ki, onların hamısı çox ibrətli dərslərdir.

Bu kimi bəhslərin etiqadi və kəlam məsələləri ilə bir başa əlaqədar olmamasına baxmayaraq nübuvvət məsələləri ilə əlaqədar aydınlaşdırıcı xislət baxımından, bu barədə olan çoxlu müəmmaları və anlaşılmazlıqları aradan qaldırıldığına görə, həm də insanlara təlim verib onların ruhiyyəsini qurmağın əhəmiyyəti, mühüm tarixi hadisələrdən ibrət almağın əhəmiyyəti baxımından son dərəcə mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də bu dərsdə onların ən mühümlərini qeyd edəcəyik.

CAMAATIN PEYĞƏMBƏRLƏR QARŞISINDAKI ƏKS-ƏMƏLLƏRİ

İlahi peyğəmbərlər qiyam edərək camaatı yeganə Allaha pərəstiş edib onun göstəriş və əmrlərinə itaət çağırdıqda¹ eləcə də bütlərdən batil məbudlardan bezarlıq edib şeytan və tağut qüvvələrdən çəkinmək, zülm, fəsad, günah və çirkin işləri tərk etmək qarşısında dəvət etdikləri zaman ümumiyyətlə camaatın müxalifət və inkarları ilə qarşılaşdılar.² Xüsusilə dünya həyatında eys-ışrətlə məşğul olan, dünya malına, öz elm və biliklərinə məğrur olan cəmiyyətin sərvətliləri, yaxud hakimləri çox ciddi şəkildə onlarla mübarizə aparırdılar.³ Bunlar öz ardınca müəyyən xalq kütlələrini də çəkir və onları haqq yoluna getməkdən saxlayırdılar.⁴ Tədricən əksər hallarda cəmiyyətin məhrum təbəqəsi olan az bir qrup peyğəmbərlərə iman gətirirdilər.⁵ Çox az hallarda müəyyən bir cəmiyyət düzgün əqidə, haqq-ədalət meyarlarına uyğun, Allahın və

---

¹ Nəhl-36, Ənbiya-21, Fussilət-14, Əhqaf-21.

² İbrahim-9, Mominun-44.

³ Səba-34, Gəfir-83, Qəsəs-78, Zümər-49.

⁴ Əhzab-67, Səba 31-33.

⁵ Hud 40, 27-31.

peyğəmbərlərin fərmanlarına müti olan bir halda təşkil olunrdu. Belə ki, misal üçün həzrət Süleymanın dövründə belə bir hakimiyyət təşkil olunmuşdur. Peyğəmbərlərin təlimlərindən bir qisminin tədrisi olaraq cəmiyyət mədəniyyətinə nüfuz etməsinə, bir cəmiyyətdən digər cəmiyyətə nəql olunmasına və bəzi hallarda küfr başçılarının ibtikarları kimi təqdim olunan nüfuz edən nüfuz edirdi. Belə ki, dünyanın hüquq sistemlərinin çoxu asimani şəriətlərdən əxz olunmuşdur və onun mənbəyini qeyd etmədən öz fikir və rəyləri kimi təqdim etmişlər.

PEYĞƏMBƏRLƏRLƏ MÜXALİFƏTİN SƏBƏB VƏ QƏRƏZLƏRİ

Peyğəmbərlərlə müxalifət həvayi-nəfsə itaət və etmək və açıq-saçıqlığa meyl kimi ümumi bir məqsəddən əlavə¹ digər səbəbləri də olmuşdur. O cümlədən bəzilərinin qürur və təkəbbürləri və özünü hamıdan üstün hesab etməsi (istikbar) olmuşdur ki, bu da əksər hallarda cəmiyyətin varlıları arasında bürüz edirdi.² Digər səbəblər isə ata-babalarının yanlış sünnətlərinə vəfadar qalmaq, onların

---

¹ Maidə-70.

² Ğafir-56, Əraf-76.

təssübünü çəkmək, müxtəlif cəmiyyətlər arasında yaranan yanlış dəyərlərdən ibarət idi.¹

Həmçinin iqtisadi mənbələri və ictimai məqam və mövqeyin qorunub saxlanması sərvətlilər, hökmlər və alimlər üçün güclü bir məqsəd idi.² Digər tərəfdən xalq kütlələrinin cəhaləti və məlumatsızlığı onların küfr başçıları tərəfindən aldadılmasında, cəmiyyətin əksəriyyətinə və böyüklərinə tabe olmaqda böyük bir amil idi ki, bu da öz yanlış təsəvvürləri ilə ürəklərinə təskinlik vermələrinə səbəb olurdu, azacıq şəxslərdən başqasının qəbul etmədiyi ayinə iman gətirməkdən imtina edirdilər. O da əksərən ictimai baxımdan yüksək mövqeyə malik olmayan, cəmiyyətin böyükləri və əksəriyyət təşkil edən şəxslər tərəfindən qoyulan şəxslər iman gətirirdi. Eləcə də hakim təbəqənin və zorakıların göstərdiyi təziqləri də nəzərdə qaçırmaq olmaz.³

---

¹ Bəqərə-170, Maidə-104, Əraf-28, Yunis-78, Ənbiya-53, Şüəra-74, Loğman-21, Zuxruf 22-23.

² Hud 84-86, Qəsəs 76-79, Tövbə-34.

³ İbharim-21, Fatir-47, Hud-27, Şüəra-11.

PEYĞƏMBƏRLƏRLƏ QARŞILAŞMA ÜSLUBLARI

Peyğəmbərlərin müxalifləri onların işinin irəliləməsinin qarşısını almaq üçün müxtəlif mübarizə üslublarından istifadə edirdilər:

a) Təhqir və istehza. İlk əvvəldə müəyyən bir qrup ilahi peyğam gətirən şəxsin şəxsiyyətini istehza, məsxərə vasitəsilə əzmək istəyirdilər¹ ki, xalq kütlələri onlara qarşı etinasız olsunlar.

b) İftira və yersiz nisbətlər. Daha sonra iftira və yalan əl atır, onlara yersiz nisbətlər verirdilər. O cümlədən peyğəmbərləri səfeh və dəli adlandırırdılar.² Onlar möcüzə göstərdikdə isə sehkarlıq, cadugarlıq və göz bağlayıcıqla müttəhim olurdular.³ Elə ki, Allahın buyurduğu xəbərləri əsatir və əfsanə hesab edirdilər.⁴

v) Yersiz mübahisələr və müvalitə. Allahın elçiləri hikmət və bürhan əsasında olan bürhanla danışıqda, yaxud gözəl cədəl üslubundan istifadə edərək söhbət etdikdə, yaxud camaata moizə və öyüd-nəsihət verdikdə yaxud da küfr, şirk və tüğyanın acı nəticələri barəsində xəbərdarlıq

---

¹ Hicr-11, Yasin-30, Zuxruf-7, Mütəffifin-29-32.

² Əraf-66, Bəqərə-13, Muminun-25.

³ Zariyat-39, 52-53, Ənbiya-3, Qəmər-2.

⁴ Ənam-25, Ənfal-31, Nəhl-24, Muminun-83, Furqan-5, Nəml-68, Əhqaf-17, Qələm-15, Mütəffifin-13.

verdikdə, Allaha pərstiş etməyin gözəl faydalarını xatırlatdıqda, möminləri və salehləri dünya və axirət səadətini müjdə verdikdə, küfr başçıları camaatı onların sözlərinə qulaq asmaqdan çəkindirir və sonra çox zəif məntiqlə onlara cavab verir və çalışırdılar ki, camaat kütlələrini bəzədilmiş sözlərlə aldatsınlar.¹ Onları peyğəmbərlərə tabe olmağın qarşısını alır və əksər hallarda ata-babalarının keçmiş adət-ənələrinə istinad edirdilər.² Özlərinin mal-dövlətlərini və iqtisadi inkişaflarını onların üzünə çəkir, peyğəmbərlərin ardıcıllarını maddi çətinlikdə, gerilikdə və zəiflikdə olmalarını onların rəftar və əqidəsinin düzgün olmasına bir əsas gətirirdilər.³ Müəyyən bəhanələri gətirirdilər misal üçün deyirdilər ki, nə üçün Allah öz rəsul və peyğəmbərlərini mələklərin arasından seçməmişdir? Nə üçün onunla yanaşı bir mələyi göndərməmişdir? Yaxud nə üçün onları böyük maddi və iqtisadi imtiyazlarla bəhrələndirməmişdir?⁴ Bəzi vaxtlarda onların inadkarlıqları elə bir həddə çatırdı ki, deyirdilər: Biz o vaxt iman gətirərik ki, özümüzə

---

¹ Nuh-7, Füssilət-26, Ənam-112, 121, Ğafir-5, 35, Əraf 70-71, Kəhf-56.

² Bəqərə-170, Maidə-104, Əraf-28, Ənbiya-53, Yunis-78, Loğman-21.

³ Yunis-88, Səba-35, Qələm-14, Məryəm-77, Müddəsir-12, Müzəmmil-11, Əhqaf-11.

⁴ Ənam 7-9, İsrə 90-95, Furqan-84.

vəhy olunsun, yaxud Allahı gözümüzlə görək və arada heç bir vasitə olmadan onun sözlərini eşidək.¹

q) Təhdid və mal-dövlət təklifi vermək. Qurani-Kərimdən çoxlu ümmətlərdən nəql olunan digər bir üslub budur ki, Allahın peyğəmbərlərini və onların ardıcılarını cürbəcür işgəncələrlə, şəhərdən çıxartmaqla, diyarından və vətənindən sürgün etməklə, daşqalaq edib öldürməklə təhdid edirdilər.² Digər tərəfdən də onları mal-dövlətlə tamahlandırırtdılar, xüsusilə çoxlu miqdarda mal-dövlətin sərf edilməsi camaatın peyğəmbərlərə tabe olmasına mane olurdu.³

e) Kobud rəftar və qətl. Nəhayət onların peyğəmbərlərin səbr, müqavimət və dözümlülüyünü gördükdə⁴ eləcə də peyğəmbərlərin həqiqi ardıcıllarının ciddi və dözümlü olduğunu gördükdə, gördükləri tədbirlərin və əks təbliğatların təsir qoyacağından ümitsiz olduqda öz təhdidlərini əməli olaraq həyata keçirmək və çox xüsunətli əməl görməyə başlayırdılar, belə ki, peyğəmbərlərin çoxunu qətlə yetirmişdilər⁵ və insan cəmiyyətini belə bir böyük ilahi nemətlərdən, ən səlahiyyətli və

---

¹ Bəqərə-118, Ənam-124, Nisa-153.

² İbrahim-13, Hud-91, Məryəm-46, Yasin-18, Gəfir-26.

³ Ənfal-36.

⁴ İbrahim-12.

⁵ Bəqərə 61, 87, 91, Ali-İmran 21, 112, 181, Maidə-70, Nisa-155.

ləyaqətli islahatçılardan, ictimai rəhbərlərdən məhrum edirdilər.

CƏMIYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA İLAHİ SÜNNƏTLƏRİN BƏZİLƏRİ

Peyğəmbərlərin göndərilməsində əsas hədəf insanların dünya və axirətdəki səadətinə yetirə biləcək lazımi mərifətlərə yiyələnib, əql və təcrübələrinin mövcud çatışmamazlıqlarını vəhyin vasitəsilə aradan qaldırmaq olduğuna baxmayaraq, başqa sözlə desək, höccətin onlara tamam edilməsinə baxmayaraq¹ Allah-taala öz sonsuz rəhməti ilə peyğəmbərlər zahir olarkən özünün hikmətli tədbirləri ilə onların dəvətinin qəbul olunması üçün xüsusi ruhi-mənəvi bir şərait yaratmışdır ki, camaatın təkamül yolundakı hərəkətlərinə müəyyən qədər kömək olsun. Allah qarşısında kafir olub Allahdan və peyğəmbərlərdən üz döndərməyin ən böyük amili ehtiyacsızlıq hissi² və məxluqatın hərtərəfli ehtiyaclarından qafil olmaları olduğundan hikmətli Pərvərdigar elə bir şərait yaratmışdır ki, camaat öz ehtiyaclarını dərk etsinlər, qəflət, qürur, təkəbbürçülükdən əl çəksinlər. Buna görə də müəyyən çətinliklər yaradırdı ki, istər-istəməz

---

¹ Nisa-65, Taha-134.

² Ələq-6.

özlərinin aciz və bacarıqsız olduğunu dərk edib Allah dərgahına üz gətirsinlər.¹

Amma bu amilin də hər tərəfli və külli bir təsiri yox idi, camaatın çoxu, xüsusilə daha artıq maddi imkanlardan bəhrələnən, uzun illər başqalarına zülm edərək özləri üçün daha artıq eyş-işrət vasitələri hazırlayan və Quranın təbiri ilə desək qəbləri daş kimi bərkiyən insanlar ayılıb özlərinə gəlmirdilər.² Eləcə qəflət yuxusunda qalaraq öz batil yollarını davam etdirirdilər. Belə ki, peyğəmbərlərin verdikləri xəbərdarlıqlar, öyüd-nəsihətlər və moizələr də onlara heç bir təsir göstərmirdi, Mütəal Allah bələləri və giriftarçılıqları aradan qaldırırdıqdan sonra və bir daha Öz nemətlərini camaata nazil etdikdən sonra deyirdilər ki, bu cür dəyişikliklər çətinlik və asayişin bir-birinin yerinə keçməsi, qəmin şadlığa çevrilməsi həyatın tələbidir və keçmiş nəsillər üçün də baş vermişdir.³ Bunun ardınca yenidən zülm edərək mal-dövlət toplamağa, qüdrət dairələrini genişəndirməyə başlayır amma həmin bu imkanların artmasının Allah tərəfindən onların dünya və axirətində bədbəxtliklərinin artmasından qafil idilər.⁴ Halbuki peyğəmbərlərin ardıcılıarı say və qüdrət

---

¹ Ənam-42, Əraf-94.

² Ənam-43, Muminun-76.

³ Əraf 96, 183.

⁴ Əraf 182-183, Ali-İmran-178, Tövbə 55, 85, Muminun 54-56.

baxımından elə bir həddə çatırdılar ki, müstəqil bir cəmiyyət təşkil edərək özlərini müdafiə etsinlər və Allah düşmənləri ilə mübarizəyə qalxaraq cihada əmr olunsunlar.¹ Onların vasitəsilə Allahın əzabı kafirlərə və zalımlara nazil olurdu.² Bundan başqa hallarda möminlər peyğəmbərlərin göstərişi ilə kafirlərdən kənara çəkildilər və Allahın əzabı başqa bir yolla, bərəsində ümid və haqq yola qayıdış gözlənilməyə bir cəmiyyətə nazil olurdu.³ Allahın bəşər cəmiyyətlərini idarə etməkdəki dəyişilməz sünneti məhz bundan ibarətdir.⁴

SUALLAR

1-Camaatın peyğəmbərlərin dəvəti qarşısındakı əks-əməlləri necə idi?

2-Peyğəmbərlərlə müxalifətin səbəb və məqsədlərini bəyan edin.

3-Peyğəmbərlərin müxalifləri hansı yollardan istifadə edirdi?

4-Peyğəmbərlərin besəti və camaatın onların qarşısındakı əks-əməlləri ilə əlaqədar olaraq ilahi qanunları bəyan edin.

---

¹ Ali-İmran-146.

² Həmin ayə.

³ Ənkəbut və sair çoxlu ayələr.

⁴ Fatir-43, Gafir-85, İsrə-77.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
BİRİNCİ DƏRS	6
DİN NƏDİR?	6
DİNİN MƏFHUMU	7
ÜSULİDDİN VƏ FÜRUIDDİN	8
DÜNYAGÖRÜŞ VƏ İDEOLOGİYA	8
İLƏHİ VƏ MADDİ (DİNSİZ) DÜNYAGÖRÜŞ	9
DİN, ASİMANİ DİNLƏR VƏ ONLARIN PRİNSİPLƏRİ (ÜSULLARI)	10
SUALLAR	13
İKİNCİ DƏRS	14
DİN BARƏSİNDƏ TƏHQİQAT	14
TƏHQİQATIN MƏQSƏDİ	15
DİN BARƏSİNDƏ TƏDQİQAT APARMAĞIN ƏHƏMİYYƏTİ	18
BİR ŞÜBHƏNİN HƏLLİ	21
SUALLAR	22
ÜÇÜNCÜ DƏRS	23
İNSANIN ŞƏRTİ YAŞAMAQDIR!	23
MÜQƏDDİMƏ	24
İNSAN KAMAL AX TARAN BİR VARLIQDIR	25
İNSANIN KAMALA ÇATMASI - ƏQLİNƏ TABE OLMAQDADIR	26
ƏQLİN ƏMƏLİ HÖKMLƏRİ NƏZƏRİ ƏSASLARA (BAZİSƏ) EHTİYAQLIDIR	28
NƏTİCƏ	29
SUALLAR	30
DÖRDÜNCÜ DƏRS	31
ƏSASLI MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ YOLU	31
MÜQƏDDİMƏ	32
MƏRİFƏTİN NÖVLƏRİ	32

DÜNYAGÖRÜŞÜN NÖVLƏRİ	34
TƏNQİD VƏ ARAŞDIRMALAR	34
NƏTİCƏ	37
SUALLAR.....	39
BƏŞİNCİ DƏRS	40
ALLAHI TANIMAQ.....	40
MÜQƏDDİMƏ	41
HÜZURİ VƏ HÜSULİ MƏRİFƏT.....	41
Fitri mərifət	43
SUALLAR.....	45
ALTINCI DƏRS	46
ALLAHI TANIMAĞIN SADƏ YOLU.....	46
ALLAHI TANIMAĞIN YOLLARI.....	47
SADƏ YOLUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	48
TANIŞ NİŞANƏLƏR.....	49
SUALLAR.....	53
YEDDİNCİ DƏRS.....	54
VACİBUL-VÜCUDUN İSBAT OLUNMASI	54
MÜQƏDDİMƏ	55
BÜRHANIN MƏTNİ	55
İMKAN VƏ VÜCUB.....	56
İLLƏT VƏ MƏLUL (SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ)	58
İLLƏTLƏR SİLSİLƏSİNİN SONSUZ OLMASI QEYRİ- MÜMKÜNDÜR.....	60
BÜRHANIN BƏYANI.....	61
SUALLAR.....	63
SƏKKİZİNCİ DƏRS.....	64
ALLAHIN SİFƏTLƏRİ.....	64
MÜQƏDDİMƏ	65
ALLAHIN ƏZƏLİ VƏ ƏBƏDİ OLMASI	66
SƏLBİ SİFƏTLƏR.....	67
VARLIQ BAĞIŞLAYAN İLLƏT.....	69
VARLIQ BAĞIŞLAYAN İLLƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	71

SUALLAR.....	73
DOQQUZUNCU DƏRS	74
ZATİ SİFƏTLƏR.....	74
MÜQƏDDİMƏ	75
ZATİ VƏ FELİ SİFƏTLƏR	76
ZATİ SİFƏTLƏRİN İSBAT OLUNMASI.....	77
HƏYAT	78
ELM.....	79
QÜDRƏT	81
SUALLAR.....	82
ONUNCU DƏRS	84
FELİ SİFƏTLƏR.....	84
MÜQƏDDİMƏ	85
XALİQİYYƏT	87
RÛBUBİYYƏT.....	89
ÛLUHİYYƏT	91
SUALLAR.....	91
ON BİRİNCİ DƏRS	93
SAİR FELİ SİFƏTLƏR.....	93
MÜQƏDDİMƏ	94
İRADƏ	94
HİKMƏT.....	96
ALLAHIN KƏLAMI.....	98
SİDQ (DOĞRUÇULUQ).....	99
SUALLAR.....	100
ON İKİNCİ DƏRS	102
DÜZ YOLDAN ÇIXMAĞIN SƏBƏBİ	102
MÜQƏDDİMƏ	103
DÜZ YOLDAN AZMANIN SƏBƏBLƏRİ	103
İNHİRAF AMİLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏ	107
SUALLAR.....	109
ON ÜÇÜNCÜ DƏRS	110
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ.....	110

1. HİSS OLUNMAYAN VARLIĞA ETİQAD	111
2-ALLAHA ETİQAD BƏSLƏMƏKDƏ QORXU VƏ CƏHALƏTİN ROLU	112
ALLAHIN YEGANƏ OLMASININ DƏLİLİ.....	116
SUALLAR.....	120
ON YEDDİNCİ DƏRS	121
TÖVHİDİN MƏNALARI	121
MÜQƏDDİMƏ	122
1. ÇOXLUĞUN İNKAR EDİLMƏSİ	122
2. TƏRKİBİN İNKAR OLUNMASI.....	122
3. ZATA ARTIRILAN SİFƏTLƏRİN İNKAR EDİLMƏSİ	123
4. ƏFALİ TÖVHİD (fələrdə tövhid).....	124
MÜSTƏQİL TƏSİR.....	125
İKİ MÜHÜM NƏTİCƏ	127
BİR ŞÜBHƏNİN DƏF EDİLMƏSİ	128
SUALLAR.....	129
ON SƏKKİZİNCİ DƏRS.....	130
CƏBR VƏ İXTİYAR	130
MÜQƏDDİMƏ	131
İXTİYAR BARƏDƏ İZAH.....	135
CƏBRƏ MEYL EDƏNLƏRİN YARATDIĞI ŞÜBHƏLƏRİN DƏF EDİLMƏSİ	137
SUALLAR.....	139
ON DOQQUZUNCU DƏRS.....	141
DİN NƏDİR?.....	141
QƏZA VƏ QƏDƏRİN MƏFHUMU.....	142
ELMİ QƏZA VƏ QƏDƏR VƏ EYNİ QƏZA VƏ QƏDƏR	143
QƏZA VƏ QƏDƏRİN İNSANIN İXTİYARI İLƏ OLAN ƏLAQƏSİ	145
MÜXTƏLİF İLLƏTLƏRİN TƏSİR NÖVLƏRİ.....	147
ŞÜBHƏNİN DƏF EDİLMƏSİ.....	148
QƏZA VƏ QƏDƏRƏ ETİQA BƏSƏLMƏYİN TƏSİRLƏRİ....	150
SUALLAR.....	151

İYİRMİNCİ DƏRS	153
İLƏHİ ƏDALƏT	153
MÜQƏDDİMƏ	154
ƏDALƏTİN MƏFHUMU	156
İLƏHİ ƏDALƏTİN DƏLİLİ.....	159
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN CAVABI.....	162
SUALLAR.....	165
İYİRMİ BİRİNCİ DƏRS	167
NÜBÜVVƏT MƏSƏLƏSİNƏ MÜQƏDDİMƏ.....	167
MÜQƏDDİMƏ	168
BU BÖLMƏNİN BƏHSİNDƏ HƏDƏF.....	170
KƏLAM ELMİNDƏ TƏHQİQİN METODU	171
SUALLAR.....	173
İYİRMİ İKİNCİ DƏRS.....	174
BƏŞƏRİN VƏHY VƏ NÜBÜVVƏTƏ OLAN EHTİYACI	174
PEYĞƏMBƏRLƏRİN GÖNDƏRİLMƏSİNİN ZƏRURƏTİ... ..	175
BƏŞƏR ELMİNİN ÇATIŞMAMAZLIĞI VƏ KİFAYƏT ETMƏMƏSİ.....	177
PEYĞƏMBƏRLƏRİN GÖNDƏRİLMƏLƏRİNİN FAYDALARI	180
SUALLAR.....	182
İYİRMİ ÜÇÜNCÜ DƏRS	183
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ.....	183
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLL EDİLMƏSİ.....	184
SUALLAR.....	193
İYİRMİ DÖRDÜNCÜ DƏRS	195
PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ (HƏR BİR CƏHƏTDƏN GÜNAHSIZ OLMASI).....	195
VƏHYİN TOXUNULMAZLIĞININ ZƏRURƏTİ	196
İSMƏTİN SAİR HALLARI.....	200
PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ	202
SUALLAR.....	204
İYİRMİ BEŞİNCİ DƏRS.....	205

PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏT DƏLİLLƏRİ.....	205
MÜQƏDDİMƏ	206
PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİ BARƏSİNDƏ ƏQLİ DƏLİLLƏR	206
PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİNƏ NƏQLİ DƏLİLLƏR	208
PEYĞƏMBƏRLƏRİN İSMƏTİNİN SİRRİ	211
SUALLAR.....	214
İYİRMİ ALTINCI DƏRS	215
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN CAVABI.....	215
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ	216
SUALLAR.....	225
İYİRMİ YEDDİNCİ DƏRS.....	227
MÖCÜZƏ	227
NÜBÜVVƏTİN İSBAT OLUNMA YOLLARI	228
MÖCÜZƏNİN TƏRİFİ	230
XARİQUL-ADƏ İŞLƏR.....	230
İLAHİ XARİQUL-ADƏ İŞLƏR.....	231
PEYĞƏMBƏRLƏRİN MÖCÜZƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	233
SUALLAR.....	234
İYİRİMİ SƏKKİZİNCİ DƏRS.....	236
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ	236
BİR NEÇƏ ŞÜBHƏNİN HƏLLİ	237
SUALLAR.....	243
İYİRMİ DOQQUZUNCU DƏRS	245
PEYĞƏMBƏRLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	245
PEYĞƏMBƏRLƏRİN ÇOXLUĞU	246
PEYĞƏMBƏRLƏRİN SAYI	250
NÜBÜVVƏT VƏ RİSALƏT	251
ULUL-ƏZM PEYĞƏMBƏRLƏR	252
BİR NEÇƏ MƏSƏLƏ	253
SUALLAR.....	255
OTUZUNCU DƏRS	257

İNSANLAR VƏ PEYĞƏMBƏRLƏR.....	257
MÜQƏDDİMƏ	258
CAMAATIN PEYĞƏMBƏRLƏR QARŞISINDAKI ƏKS- ƏMƏLLƏRİ.....	259
PEYĞƏMBƏRLƏRLƏ MÜXALİFƏTİN SƏBƏB VƏ QƏRƏZLƏRİ	260
PEYĞƏMBƏRLƏRLƏ QARŞILAŞMA ÜSLUBLARI.....	262
CƏMİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA İLAHİ SÜNNƏTLƏRİN BƏZİLƏRİ	265
SUALLAR.....	267